

**BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏVƏRLƏRİ**

**ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**NEWS
OF BAKU UNIVERSITY**

**HUMANİTAR
*elmlər seriyası***

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3, 2022

Bakı – 2022

DİLÇİLİK

UOT 81

**ФУТБОЛЬНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ
С ЧИСЛОВЫМ КОМПОНЕНТОМ
(НА МАТЕРИАЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО,
РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)****МИРЗОЕВА Улькер***

Статья посвящена проблеме разграничению спортивных терминов с числовым компонентом и определению места спортивных наименований в группе специальной лексики. В ней проводится сопоставительный анализ числительных в терминологическом составе футбольной лексики на материале трех разносистемных языков – азербайджанского, русского и английского – в аспекте их семантической и словообразовательной структуры.

Футбольная терминология специфична в силу развития многозначности, привлечения слов из других смысловых сфер и активного вхождения спортивных наименований в общелитературный язык.

Исследование группы футбольных терминов с числовым значением в английском языке позволило выявить, что структура терминов неоднородна – встречаются термины двухкомпонентные, также сложные, где чаще всего встречаются числительные «one, four» и его производные.

Ключевые слова: футбольная терминология, термины, многокомпонентность, сравнительный анализ

Введение. Изучение спортивной терминологии в современной языковой системе актуально, так как по своему объему и тематическому разнообразию она составляет значительный лексический пласт. В современной лингвистике имеется значительное количество работ, посвященных терминологии различных видов спорта как в сравнительном, так и в сопоставительном аспекте. При рассмотрении спортивного дискурса обязательно учитываются обозначения спортивных понятий в

* Бакинский славянский университет, докторант; ulker.rzayeva.22@gmail.com;
ORCID ID:0000-0002-5311-0065

соответствии с различными видами спорта (командными, индивидуальными, летними, зимними и т.д.), а также внутривидовыми дисциплинами. «Выделить термин среди специальной лексики возможно благодаря ее стратификации. Вся специальная лексика делится по типам, и термин является основной специальной лексической единицей, так как другие специальные лексические единицы обычно сравнивают именно с термином» [2].

В настоящей статье впервые рассматриваются числительные в терминологическом составе футбольной лексики на материале трех разносистемных языков – азербайджанского, русского и английского – в аспекте их семантической и словообразовательной структуры. В ходе исследования проводится анализ наименований и видов, технико-тактических приемов, спортивного инвентаря с числовыми номинациями в азербайджанском, русском и английском языках, используемых в футбольном лексиконе. Цель данной работы – выявление, классификация, описание лексического состава футбольной номинации с компонентом «число».

Материалом исследования послужили данные выборки из одноязычных, двуязычных словарей на азербайджанском, русском и английском языках. Теоретическую базу исследования составили труды зарубежных лингвистов в области теории термина и терминоведения (К.Я.Авербух, О.С.Ахманова, Л.Ю.Буянова, В.В.Виноградов, Е.И.Голованова, Б.Н.Головин, С.В.Гринев, С.В.Гринев-Гриневич, В.П.Даниленко, О.А.Алимурадов, М.Н.Лату, Д.С.Лотте, Л.В.Попова, А.А.Реформатский, О.П.Рябко, А.В.Суперанская, Т.М.Cabre, H.Felber, J.N.Hough, J.Pearson, J.C.Sager и др.).

Футбольный дискурс. Язык футбола может встречаться в огромном количестве письменных и разговорных ситуаций, которые влияют на тот или иной языковой выбор. «Футбольный дискурс, как и спортивный дискурс в целом, является самым востребованным дискурсом в современном мире, так как охватывает все социальные слои. Футбол - вид спортивной деятельности, которым занимаются и профессионалы, и любители, и огромное число болельщиков. Он многообразен в своих проявлениях» [5].

В английском языке в футбольной и крикетной терминологии с компонентом «eleven» используется многокомпонентный термин («Num + Num; P-I + Num; Num + N»): *first eleven, starting eleven, first team* – в русском и азербайджанском языках отражен семантический эквивалент данного термина без числового обозначения – *основной или стартовый состав футбольной команды; əsas yığma komandası*; By the age of 19, Giggs was playing regularly for United's first eleven [7].

В профессиональной лексике для обозначения футбольной и крикетной команды используется омонимичный термин «eleven», отсутствующий в русском или азербайджанском языке. В разговорном сленге также для обозначения вратарской площадки используют термин «six».

Часто для передачи значения термина «*сборная страны; milli yığma komandası*» в английском языке параллельно с термином «*national team*» используется разговорный термин – *national eleven*. Как показывают примеры, в английском языковом сознании наименование состава футбольной команды (основной или сборной) ассоциируется с количеством игроков.

Наименования серий футбольных игр. При рассмотрении наименований серий игр (например, в лиге чемпионов, в лиге Европы, в чемпионате мира) во всех трех языках нами выявлены следующие особенности:

а) в русском и азербайджанском языках при описании игры между 8-ми футбольными командами используется термин с дробным числительным – *одна восьмая финала/ səkkizdə bir final*. В английском же языке для описания игры используется термин «*last sixteen*», что показывает участие 16-ти футбольных команд в 8-ми разных матчах.

б) в русском языке для описания игры между 4-мя футбольными командами на турнире отмечен сложным термином «*четвертьфинал*» с базовым компонентом существительным «*четверть*», выражающим числовой показатель, – четвертая часть, половина половины целого (в некоторых источниках четверть рассматривается как числительное «1/4» при образовании сложных слов), в азербайджанском же языке – *dördüdə bir final* – основу терминосочетания составляет дробное числительное. В английском языке в качестве термина используется «*last eight*», где сема «*eight*» характеризует участие 8-ми футбольных команд в 4 разных матчах.

в) в английском языке для описания игры между 4 командами в 2 разных матчах используется двухкомпонентный термин «*last four*». В русском и азербайджанском языках игра в два матча описывается терминами «*yarımfinal/полуфинал*». Базовый (корневой) компонент в структуре термина «*yarım-/ полу-*» означает числовой компонент «*половина*».

Таким образом следует отметить, что если при описании серий игр в русском и азербайджанском языках за основу образования терминов берется название турниров по количеству пар участников, то в английском языке за основу термина берется общее количество участвующих футбольных команд на определенном этапе турнира.

Во всех трех языках в футбольной игре выделяются два тайма,

обозначенных следующими атрибутивными терминосочетаниями – «*birinci taym, ikinci taym/первый тайм, второй тайм/first half, second half*», где составной компонент выражен порядковыми числительными «*birinci, ikinci, первый, второй, first, second*».

Номинации футбольных голов. Также следует отметить названия футбольных голов, в состав которых входят умножающие приставки:

а) во всех трех языках встречается термин «*penta-trik, пента-трик, penta-trick*», означающий пять мячей, забитых одним игроком. В составе термина наблюдается греческая приставка «*penta*» - пять;

б) в русском и английском языках нужно отметить термин «*hexa-trik/ double hat-trick*» означает шесть мячей, забитых одним игроком. В составе русского термина наблюдается греческая приставка «*hexa*» - шесть, в английском же термине составная часть двухкомпонентного термина выражена прилагательным с числовым значением.

г) Во всех трех языках отмечен сложный термин «*okto-trik, окто-трик, octo-trick*», означающий восемь мячей, забитых одним игроком. В составе термина наблюдается латинская приставка «*octo*» - восемь.

При рассмотрении названий штрафных ударов в русском и азербайджанском языках нами выявлен следующий термин с числовым компонентом – «*on bir, одиннадцать*»; отмеченные многокомпонентностью – *on bir metrlik cərmə zərbəsi, одиннадцатиметровый штрафной удар* (используется общепринятый термин «пенальти») – «специально назначаемый в футболе в качестве штрафа или наказания удар по воротам, защищаемым только вратарём, с расстояния 11 метров». В английском же языке данный термин не отмечен числовым значением – *penalty kick*.

При распределении игроков на игровом поле нападающий, располагающийся на позиции центрфорварда (т.е. под номером 9) и игрок, способный сменить ложную девятку, но имеющий навыки и преимущества, которыми обычно обладает центрфорвард, во всех трех языках используют термин «*saxta doqquz/saxta on, ложная девятка/ложная десятка, false nine/false ten*». В азербайджанском и английском языках в составе двухкомпонентного термина используется количественное числительное «*doqquz, on, nine, ten*», в русском же языке – существительное «*девятка*» с числовым значением.

В отношении зрителей в футболе часто применяют двухкомпонентный термин «*on ikinci oyuncu, двенадцатый игрок, twelfth player*», в составе которого отмечено порядковое числительное.

Термин «*first blood/ первый гол*» с числовым компонентом «*первый, first*» встречается только в русском и английском языках в значе-

нии «забивание первого очка».

Футбольные термины в английском языке с числовым компонентом. В отличие от русского и азербайджанского языков, в английском языке встречаются следующие футбольные термины с числовым компонентом:

а) термин «*back four*» означает защиту. защиту часто осуществляют четыре игрока (центральный защитник и защитник), отсюда и название.

б) термин «*fourth official/referee*» - резервный арбитр. при контроле матча всегда участвует 4 арбитра – основной судья, два помощника, резервный, отсюда и название.

в) термин «*second leg /two-legged tie*» - ответный матч. Это игра между двумя командами, которая состоит из двух матчей или «этапов», при этом каждая команда является домашней командой в одном матче.

г) термин «*one-all*» - счет 1:1.

д) термин «*one-time*» - гол, забитый в одно касание.

Итак, футбольная терминология не изолирована от других видов терминосистем. Языку футбола в целом характерно большое разнообразие, что отмечено что большинство заимствований в русской и азербайджанской футбольной терминологии появилось благодаря англицизмам или же прямым калькам.

Заключение. При анализе футбольных терминов были выявлены следующие факты:

1. В русском и азербайджанском языках за основу образования терминов «одна восьмая финала/ *səkkizdə bir final*; четверть финала/ *dördə bir final*; полуфинал/*yarımfinal*» берется название турниров по количеству пар участников, в английском же языке за основу термина берется общее количество участвующих футбольных команд на определенном этапе турнира.
2. Анализ футбольных терминов с числами показал наличие профессионализмов.
3. Исследование группы футбольных терминов с числовым значением в английском языке позволило выявить, что структура терминов неоднородна – встречаются термины двухкомпонентные, также сложные, где чаще всего встречаются числительные «one, four» и его производные.
4. Составные термины представляют собой многочисленную группу в системе футбольной терминологии. Традиционной и наиболее универсальной моделью терминологических словосочетаний является модель «сущ. + прилаг., *sifət + isim*, *adj + noun*».

5. В составе английских футбольных терминов встречаются омонимичные количественные числительные (eleven, six).
6. Во всех трех языках встречаются названия футбольных голов, в состав которых входят умножающие приставки греческого и латинского происхождения (penta-, octo-, hexa-).

ЛИТЕРАТУРА

1. Hüseynov S., Allahverdiyev S. İdman terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2006, 554 s.
2. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов // - Москва: Наука, - 1977. – с. 167.
3. Скородумова Н.Н., Короновская Е.Г., Гуснина К.Н. Спортивная терминология и ее эквиваленты в английском, немецком и французском языках. - Москва: Литература на иностранных языках, - 1957, - 384 с.
4. Спортивный словарь русско–англо–латышско–немецкий/Под редакцией профессора У.Швинкс / - Рига, - 2010, - 999 с.
URL: https://www.lspa.lv/files/study/lection_materials/U.Svinks/Vardnica_krieviski.pdf
5. Терпелец Ж. А. Футбольный дискурс: языковая вариативность и национальная специфика (на материале французского и английского языков) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2018. - №8-2 (86).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/futbolnyy-diskurs-yazykovaya-variativnost-i-natsionalnaya-spetsifika-na-materiale-frantsuzskogo-i-angliyskogo-yazykov>
6. Anshel M.H. Dictionary of the Sport and Exercise Sciences. Illinois: Human Kinetics Books Champaign, - 1991, - 174 p.
7. Dictionary of Sport and Exercise Science. - London: A&Black, - 2006, - 257 p. [Электронный ресурс]. URL: http://elibrary.bsua.edu.az/files/books_250/N_79.pdf
8. Football Glossary. URL: <http://www.football-bible.com/soccer-glossary/letterc.html>

SAY KOMPONENTLİ FUTBOL TERMIÑOLOGİYASI (AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Ülkər MİRZƏYEVA

XÜLASƏ

Məqalə idman terminlərinin say komponentlərinin bölünməsi probleminə və xüsusi leksika qrupunda idman adlarının yerinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Burada futbol leksikasının terminoloji tərkibində üç müxtəlif sistememli dilin – Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialında onların semantik və sözyaratma strukturu aspektində rəqəmlərin müqayisəli təhlili aparılır.

Futbol terminologiyası çoxmənəli inkişaf, digər semantik sahələrdən sözlərin cəlb edilməsi və idman adlarının ümumi mətbuat dilinə fəal daxil olması ilə səciyyəvidir.

İngilis dilində rəqəmlər komponentli futbol terminləri qrupunun tədqiqi zamanı terminlərin strukturunun qeyri-bircins olduğunu aşkar etməyə imkan verdi-ikikomponentli terminlərə, həmçinin mürəkkəb terminlərə, daha çox "one, four" sayları və onun törəmələrinə rast gəlinir.

Açar sözlər: futbol terminologiyası, terminlər, çoxkomponentlilik, müqayisəli təhlil

FOOTBALL TERMINOLOGY WITH A NUMERICAL COMPONENT (BASED ON THE MATERIAL OF AZERBAIJANI, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES)

Ulker MIRZOEVA

SUMMARY

The article is devoted to the problem of distinguishing sports terms with a numerical component and determining the place of sports names in a group of special vocabulary. It provides a comparative analysis of numerals in the terminological composition of football vocabulary on the material of three different languages – Azerbaijani, Russian and English – in terms of their semantic and word-formation structure.

Football terminology is specific due to the development of ambiguity, the attraction of words from other semantic spheres and the active entry of sports names into the general literary language.

The study of a group of football terms with a numerical value in the English language revealed that the structure of the terms is heterogeneous – there are two-component terms, also complex, where the numerals "one, four" and its derivatives are most often found.

Keywords: football terminology, terms, multicomponence, comparative analysis

UOT 81

**İTALYAN VƏ AZƏRBAYCANDILLİ MEDIA MƏTNLƏRİNDƏ
ƏLAMƏT VƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN
LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Aydan V.ƏLİYEVƏ*

Məqalə italyan və Azərbaycan dillərində media mətnlərində əks olunan əlamət və rəng bildirən sözlərə həsr edilmişdir. Media mətnlərinin linqvokulturoloji özəlliklərinin təhlilində əlamət və rəng bildirən sözlər əsas funksiya olaraq çıxış edir. Onların təhlili zamanı hər iki ölkənin media mətnlərinə müraciət edilmiş, hər iki dildə ən çox istifadə olunan əlamət və rəng bildirən sözlər müqayisəyə cəlb edilmişdir. Nəzərdən keçirilən dil materialları belə deməyə əsas verir ki, rənglər və əlamətlər əsasında yaranan metaforalar mədəniyyətlərarası dialoqun nəticəsi kimi, bir dildən digərinə keçə bilməmiş və bu hal italyan və Azərbaycan dillərində də müşahidə edilir.

Açar sözlər: linqvokulturologiya, media mətnləri, Azərbaycan dillərində media, italyan dillərində media

Giriş. Məlumdur ki, rəng və əlamət bildirən sözlər daha çox bədii mətnlərə aiddir və burada onların ifadə imkanları daha genişdir. Lakin həm italyan, həm də Azərbaycan dilində əlamət və rəng bildirən sözlərin media mətnlərinə nüfuz etməsi hər iki dilin zəngin ifadə imkanlarına malik olmasından xəbər verir. Bu səbəbdən italyan və Azərbaycan dillərində əlamət və rəng bildirən sözlərin media mətnlərindəki praqmatik özəlliklərinə və funksiyalarına diqqət yetirmək, xüsusilə maraq doğurur.

Əlamət bildirən sözlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. Qeyd etmək lazımdır ki, italyan dilindəki “grande” sifəti Azərbaycan dilindəki “yüksək” sifəti kimi xüsusi işləkliyə malikdir və aşağıda qeyd edilən isimlərlə yanaşı işlədilir: italyan dilində: “reddito” (gəlir), “livello” (səviyyə), “tasse” (vergi); Azərbaycan dilində: “maaş”, “müavinət”, “dəyər”, “qiy-mət”, “status”. Bu qrupa aid edilən sifətlər arasında “grande” (böyük) sifəti xüsusilə seçilir. Bu sifətin iştirakı ilə yaranan söz birləşməsi siyasi mətnlərdə ən çox təsadüf edilən “grande coalizione” (böyük koalisiya) ifadəsidir. Məsələn: “*L'essenziale è mostrare a noi stessi, all'Europa e alla comunità*”

* Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı; aydan.aliyeva1986@gmail.com;
ORCID İD 0000-0001-5273-5410

internazionale quanto apprezziamo e coltiviamo il valore della stabilità istituzionale, non minore di quello della stabilità finanziaria : da entrambi dipende il grado di affidabilità del nostro paese. L'Italia deve darsi un governo operante nella pienezza dei suoi poteri; occorre assicurare la vitalità e fecondità della nuova legislatura, del nuovo Parlamento. In questo senso siamo una grande coalizione” [19] — Tərcümə: Əsas məsələ odur ki, biz özümüzə, Avropaya və beynəlxalq ictimaiyyətə maliyyə sabitliyi kimi institusional sabitliyin də bizim üçün nə qədər dəyərli olduğunu və onu inkişaf etdirdiyimizi göstərməliyik; ölkəmizin etibarı hər ikisindən asılıdır. İtaliya özünə səlahiyyətləri daxilində fəaliyyət göstərən bir hökumət verməlidir; yeni qanunverici orqanın, yeni parlamentin canlılığı və məhsuldarlığı təmin edilməlidir. Bu mənada biz böyük bir koalisiyayıq.

Bu söz birləşməsi “kiçik insan” (piccolo uomo) anlayışının antonimi kimi işlənərək seçici auditoriyasına təsir effekti yaradır və bununla da elə bir fikir formalaşdırır ki, siyasətlə məşğul olan insanlar daim kiçik insanlar haqqında düşünür, onların qayğısına qalırlar. Əslində “böyük” sifəti əsas mənasına görə ölçü vahidi kimi çıxış edir. Hər hansı bir əşya və ya predmetin daha uzun və ya daha geniş olmasına işarə edir. Bu sifətə yanaşan isim də ifadə olunanın hər hansı bir konkret ölçüləri ifadə edir. Lakin böyük — kiçik, balaca antonimlərinin nitqdə müqayisəli şəkildə işlədilməsi xüsusi bir təzadla müşayiət edilir. Belə ki, hər hansı bir dahi insan haqqında “yekə adam” ifadəsini işlətmək Azərbaycan dili üçün məqbul hal sayıla bilməz. Bu sifətin bir neçə sinonimi olsa da, onlardan bu kontekstdə istifadə etmək tamamilə yersizdir. Belə ki, insana şamil edilən əlamət və keyfiyyətlər müəyyən bir konnotasiya qazanaraq, qiymətləndirmə, dəyər obyektinə çevrilir. Media mətnləri də, məhz, bu xüsusiyyətə söykənərək, dəyər obyektinin ifadə edilməsinə emosional ifadə üsullarına xüsusi önəm verilməsini tələb edir. Məsələn, italyan dilində bu qəbil nümunələrə diqqət yetirək: “grande senso” (dərin hiss), “grande partita” (həllədicisi matç) və s. Məsələn: “*Moltissimi si stanno rimettendo in gioco con grande senso dell’abnegazione, e non va dimenticata l’importanza delle iniziative locali in una società che dà il meglio di sé quando mette da parte le pesantezze del centralismo*” [18] — Tərcümə: Bir çoxları özlərini inkar etmək hissi ilə oyuna qayıdırlar və öz yükünü kənara qoyanda ən yaxşısını verən bir cəmiyyətdə yerli təşkilatların təşəbbüslərinin əhəmiyyəti unudulmamalıdır.

“*Le leadership esplose dopo la crisi del 2011 e la grande partita del futuro: più che cambiare governo cambiare registro e adattarsi con nuove idee alla rivoluzione di un mondo che cambia*” [17] — Tərcümə: Liderliklər 2011-ci il böhranından və gələcəyin böyük oyunundan sonra ortaya çıxdı: hökuməti dəyişdirməkdən daha çox reyestri dəyişdirmək və dəyişən dünyanın inqilabına yeni fikirlərlə uyğunlaşmaq idi.

Media mətnlərində parametrik sifətlərin işlənməsi daha çox kontekstə bağlıdır. Belə ki, kontekstual mənə kəsb etdikdə bu kimi sifətlər insanlara, kütləyə yönəlmiş pragmatik təsirin təminatçısına çevrilir, müsbət çalar və emosionallığı təmin edir: 1) “ölçü” mənasında; 2) emosional qiymətləndirmə kontekstində; 3) məcazi mənada.

Bu tip mətnlərdə “böyük” sifəti metafora kimi də işlənə bilər: “*Qarşıda isə bələdiyyələrə seçilənlərin xalqa ləyaqətlə xidmət etməsi kimi böyük məsuliyyət və vəzifə dayanır*” (YAP-ın sədr müavini Ə.Əhmədov) [3]; “*İştirakçılar, neft qiymətlərinin 50-60 dollar olmasının, neft ixrac edən ölkələr üçün böyük imtiyaz olacağını səsləndiriblər*” [6] və s.

“Böyük” sifəti ilə ifadə olunan genişlik, çoxluq anlamı aşağıdakı semantik çalarla müşayiət edilə bilər: Azərbaycan dilində: “əhəmiyyətli ölçüdə”, “ciddi”, “geniş”, “dərindən”; italyan dilində: “su larga scala”, “profondo”, “rilevante”, “decisivo” və s.

Bu qəbildən olan sifətlər mücərrəd mənəli (hiss, münasibət, hal-vəziyyət, xüsusiyyət və s. bildirən) isimlərlə yanaşı işləndikdə “yüksək dərəcədə” mənəsi ifadə edir: “*Amerika Birləşmiş Ştatları Prezidentinin beynəlxalq hüquqa və BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinə zidd olan Qüds şəhərinin İsrailin paytaxtı kimi tanınması və ABŞ səfirliyinin bu şəhərə köçürülməsi ilə bağlı qərarı bizdə böyük narahatlıq yaradır*” (Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin İstanbulda keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) Qüds Məsələsinə dair fəvqəladə Zirvə toplantısındakı çıxışı. 13.12.2017) [1].

Parametrik sifətlərdən bu şəkildə istifadə edilməsi əlavə ekspressiv çalar yaradır. Siyasi mətnlərdə bu diskursa xarakterik olan bir sıra spesifik birləşmələrə də rast gəlinir (“böyük yeddilik” — grande sette, “böyük siyasət” — grande politica və s.): “*Böyük yeddilik*” ölkələri Rusiyanın Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıyacağı ilə bağlı məlumatdan narahatlıqlarını bildiriblər” [2]; “*Ulu öndər, dünya miqyaslı siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının öz tarixi ərzində ərəşəyə gətirdiyi ən böyük siyasət və dövlət xadimidir*” [7].

İtalyandilli media mətnlərində də “grande” sifəti ilə çoxsaylı söz birləşmələrinə rast gəlinir. Bunlar arasında ən çox stabilliyə və yüksək işləkliyə malik olanı “grande coalizione” (böyük koalisiya) söz birləşməsidir: “*...un gruppo di politici e commentatori che spiega quanto sia pericoloso affidare la campagna per la Casa Bianca a uno come Sanders, radicalissimo e polarizzante, inadatto per creare quella grande coalizione progressista che potrebbe sconfiggere Trump*” [2] — Tərcümə:...bir qrup siyasətçi və şərhçi, Ağ Ev üçün kampaniyanı çox radikal və tərəfkeş, Trampı məğlub edə biləcək bu böyük mütərəqqi koalisiyanı yaratmağa yaramayan Sanders kimi birinə həvalə etməyin nə qədər təhlükəli olduğunu izah edir.

Hər bir predmet, əşya insan təfəkküründə forması, ölçüsü və rənginə görə müəyyən dərəcədə dərk edilərək saxlanır. Bu baxımdan da media mətnlərində daha çox işləkliyə malik olan parametrik sifətlərə bunları misal gətirmək olar: — “böyük”, “orta”, “əhəmiyyətli”, “nəhəng”, “kiçik”, “güclü”; italyan ictimai-siyasi mətnlərində: “grande”, “sostanziale”, “completo”, “alto”, “sufficiente”, “basso”, “enorme”, “piccolo”, “medio”, “basso”, “es-teso”, “carente” kimi sifətlər parametrik semantik qrup təşkil edir.

Rəng bildirən sözlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. Rəng insan sivilizasiyasının əsas simvollarından biri kimi çıxış edir. Rənglər müasir insan həyatında önəmli rollardan birini oynayır, belə ki, insanın əhval-ruhiyyəsi, fiziki durumu, emosiyaları rənglərlə sıx bağlıdır. Lakin “*rəng kateqoriyasını nəzərdən keçirdikdə onun tarixi və mədəni səviyyədə daha az tədqiq edildiyinin şahidi olur*” [10, 876].

Xalqların, millətlərin simvolikasında rənglərin özünəməxsus mövqeyi vardır. V.V.Vinoqradov bu bərdə qeyd edirdi ki, *rənglərin optik effekt fərqləri hisslər səviyyəsində ruhun əhvalına, vəziyyətinə və şübhəsiz ki, insan psixikasına təsir edir* [11, 47].

A.N.Amosova görə isə rənglər dünyanın dil mənzərəsinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli funksiyaya malikdir, belə ki, “*hər bir rənglə bağlı linqvokulturoloji əlamətlər müəyyən təsəvvürlərə əsaslanır*” [8, 26]. İtalyan media mətnlərində “rəng” komponentli ifadələrə də rast gəlinir. Belə ki, rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə bağlı sabit birləşmələr italyan dilində geniş işləkliyə malikdir və demək olar ki, cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etmişdir.

Koqnitivistika və linqvokulturologiyada rəng insanı əhatə edən dünyanın başa düşülməsində dəyərli koqnitiv kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda “kulturoloji daltonizm”i dəf etmək imkanına və məlumata malik, geniş mədəni koddur. Müxtəlif dillərdə rəng nominasiyalarının müqayisəsi milli dünyagörüşünün özünəməxsusluğunu üzə çıxarmağa imkan verən müasir tədqiqatların məhşur istiqamətlərindən biridir. Ekstralinqvistik faktorlarla şərtlənən milli təfəkkür milli-xüsusi leksik formalarda rəng sahəsinin konseptualizasiya təcrübəsini verballaşdırır. Necə deyərlər, “*milli dil rəng mənzərəsini yaradır*” [5, 18].

Dünyanın rəng mənzərəsi dünyanın konseptual mənzərəsinin ayrılmaz bir hissəsidir. O, dil daşıyıcısının psixikasındadır. “*İnsanda rəngin dərk olunması həyat tərzini və ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir nəticəsində uzun tarixi inkişaf dövrü boyunca formalaşmış. Hər bir xalq tarixi təcrübə qazanaraq dünyaya öz baxış bucağından baxmağa başlayır*” [5, 19].

Rəng bildirən sifətlər media mətnlərində daha fərqli və maraqlı məqamlarda işlədilir. Məsələn, “qırmızı” rəngi həm Azərbaycan, həm də italyan dilində inqilabın rəngini, axıdılan əsgər, şəhid qanının simvolu kimi

çıxış edir. Bu rəngin qeyd edilən simvola çevrilməsi, sadəcə, son əsrlərdə deyil, ümumiyyətlə, daha qədim dövrlərdə də müşahidə edilir. Məsələn, orta əsrlərdə Səfəvilər zamanında əmmamələrində qırmızı rəngə önəm verən “Qızılbaşlar” və ya “Babək hərəkatı” və s. bunun bariz nümunəsidir. İtalyan dilində isə “Camicie rosse” (Qırmızı köynəklər) ifadəsi çox məşhurdur. Bu ifadə Haribaldinin tərəfdaşlarına işarə edir. “Cintura rossa” (Qırmızı kəmər) Toskanada rayon adı ifadə edir. Bu rayonda yerli idarəetmə hakimiyyətində sol qüvvələr dayanır.

İtaliyanın milli-mədəni dəyərlərindən olan katolik aləmdə kardinal rütbəsi də “rosso” sözü ilə ifadə edilir. Bu dildə sırf italyan təfəkkürünə və linqvokulturologiyasına aid olan “esere in rosso” (qırmızıda olmaq) — “borcu olmaq”; “andare in rosso” (qırmızıya getmək) — “bankda qalıq hesabı açmaq” mənasında işlədilən ifadələrdir.

İtalyan və Azərbaycan dilləri üçün “qara” və “nero” sifətlərinin media mətnlərində xüsusi mənə çalarları kontekstində işlənməsinə tez-tez rast gəlinir.

İtalyan dilində qara rəng “şər qüvvələrə” ekvivalent hesab edilir. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində İtaliyada qara rəng mürtəcə ruhaniliyin rəmzinə çevrilir. Ölkənin birləşməsindən sonra isə 1871-ci ildə İtaliyada Papa hakimiyyətini dəstəkləyən hökumət – “aristocrazia nera” — mürtəcə aristokratiya vardı.

Qara rəng timsalında “şər qüvvələr” anlayışı aşağıdakı ifadələrdə öz əksini tapır: “Anima nera” — günahkar, “Bestia nera” — nifrət obyektinə olan insan, “Cronaca nera” — cinayətlərin xronikası, “Lista nera” — qara siyahı, “Uomo nera” — qara insan, müqəvvə. Sonuncu ifadə haqqında belə bir maraqlı faktı qeyd etmək istəyirik ki, əslində, “uomo nera” (qara adam) ifadəsi orta əsrlərdə digər qulluqçulardan fərqli olaraq qara geyimdə olan xüsusi təyinatlı (söz gəzdirən) xidmətçiləri bildirirdi. Daha sonra “uomo nero” ifadəsi “müqəvvə” mənasında işlədilərək uşaqları qorxutmaq üçün istifadə edilməyə başladı” [9, 20].

Media mətnlərində daha tez-tez təsadüf edilən terminlərdən biri “borsa nera” və ya “mercato nero” — qara bazar (gizli mənasında) ifadəsidir. B.Miqliorini qeyd edir ki, nero sözünün bu mənası İsveçrədən qaynaqlanır. Belə ki, qeyd edilən ölkədə “qanunsuz valyuta mübadiləsi” mənasında məhz, qara sözündən istifadə edilirdi [14, 179]. Məsələn, “Florensiyada baş tutuan seçkilər zamanı “fava nera” (qara bob) ifadəsi “ləhinə verilmiş səs”, “imbiancare una deliberazione” (nəticəni ağartmaq) ifadəsi isə “əleyhinə səs vermək” mənalarında işlədilirdi. Lakin İtaliyanın digər şəhərlərində, başqa ölkələrdə olduğu kimi, ağ hava şarı “ləhinə”, qara rəngli şarlar isə “əleyhinə” səslərin simvolu kimi qəbul edilir” [15, 74].

“Nero” sifətinin italyan dilindəki digər mənalarına da nəzər yetirək:

— çirkli mənasında: acque nere — çirkab suları; pozzo nero — çirkli quyu; coletto nero — qara (çirkli) yaxalıq.

— qəmgin, dərdli mənasında: oggi è stata una giornata nera — bu gün qara gün idi; umorsimo nero — qara yumor; nuvole nere — qara buludlar.

— cinayətkar, kriminal, qəddar mənasında: ingratitudine nera — qara nankorluq, camicia nera — faşist, millətçi.

— qanunsuz mənasında: lavoro nero — müqaviləsiz iş, mercato nero — qara bazar, pagamenti in nero — büdcədə əks olunmayan məvacib, gizli ödəniş, avere dei dipendenti in nero — işçiləri müqavilə olmadan işə cəlb etmək və s.

Qeyd edilənləri nəzərdən keçirdikdə, qara sifətinin italyan dilindəki bir çox mənalarının Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüyünü görmək mümkündür. Məsələn, “qara siyahı”, “qara bazar” və s.

“Qara” sözünün ifadə etdiyi bir sıra mənaların Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşməsi dünyanın fərqli dil mənzərəsinə malik olmasına rəğmən, dillər arasında bir çox prinsipial oxşarlıqların olmasına dəlalət edir. M.V.Nikitin bu məqamda haqlı olaraq qeyd edir ki, *dünyanın dil mənzərəsində müşahidə edilən fərqliliklər müxtəlif milli-mədəni dəyərlərin daşıyıcısı olan insanların təfəkkürünü əhatə edən dil şəbəkəsində bəlli yuvaların naxışlarıdır* [12, 58]. Çünki bir çox tədqiqatçılar tərəfindən leksik prototip kimi müəyyənləşdirilmiş sözün məcazi mənası, əslində, əksər hallarda çoxmənalı sözün mənə nüvəsini təşkil edir.

Bu sözlərin işlədilməsi ilə bağlı, demək olar ki, bütün halları metaforik səciyyəli hesab etmək olar. Belə ki, siyasət dil obrazları ilə zəngin olan bir sahədir. Siyasi liderlər və deputatlığa namizədliyini irəli sürmüş şəxslər seçicilər qarşısında çıxış edərkən onlarda inam və gələcəyə ümid hissi formalaşdırmağa çalışırlar. Siyasi dilin əsas özəlliklərindən biri də məhz bu məqsədlə yeni-yeni bənzətmələrlə məcazi formatda fərqli fikir və ifadələrin səsləndirilməsidir. Çox güman ki, bu siyasətin özünün çoxplanlı və mürəkkəb olmasından irəli gəlir.

Media mətnlərinə nəzər saldıqda “ağ” və “qara” sifətlərinin daha geniş işləkliyə malik olduğunu asanlıqla müşahidə etmək olar. “*Təzadlı mövqelərdə dayanan bu leksik vahidlər italyan etnosunun ibtidai zamanlarda gecə və gündüzlə tənzimlənən həyatını, sanki, özünəməxsus şəkildə xarakterizə edir*” [13, 56]. Bu sifətlərin ifadə etdiyi rəng çalarları daha çox frazeoloji birləşmələr tərkibində italyan dil mənzərəsini xüsusilə əks etdirir. Məsələn, “destino nero” (qara bəxt), “vedere tutto nero” (hər şeyi qara rəngdə görmək), “pecora nera” (pis qoyun (hərfi tərcüməsi: qara qoyun)), “maglia nera” (autsayder, geri qalan (hərfi tərcüməsi: qara mayka)): “*Per quanto riguarda Foggia, la maglia nera è frutto invece di un peggioramento dopo che già lo scorso anno il capoluogo pugliese si era piazzato in penultima*

posizione” [22] — Foggiaya gəldikdə, qara forma Puglianın keçən ildən sonra ən aşağı sırada olaraq pisləşməsinin nəticəsidir.

“Maglia nera” frazeoloji birləşməsi ilə bağlı bəzi məqamlara toxunmaq istərdik: belə ki, italyanlar üçün rənglər idman sahəsində daha geniş tətbiq olunur. Məsələn, “maglia nera” birləşməsinin italyan dilindəki antonimi “sarı” rənglə “maglia gialla” (lider (hərfi tərcüməsi: sarı mayka) şəklində ifadə edilir və İtaliyada futbol qədər məşhur olan veloyarışlarda “qalib gələn adam” mənasını verir. Bu, təbii ki, linqvokulturoloji mahiyyət kəsb edir. Məsələn: “*Oggi 10 anni fa, Rinaldo Nocentini visse il giorno più bello della sua carriera. Il 10 luglio 2009 conquistò la maglia gialla al Tour de France, la più grande corsa al mondo*” [23] — 10 il əvvəl bu gün Rinaldo Nocentini karyerasında ən yaxşı gününü keçirdi. 10 iyul 2009-cu ildə dünyanın ən böyük yarışı olan Tour de France-da qalib gələn adam olaraq qazandı.

İtalyan dilində ağ və qara rəngləri ilə bağlı bir sıra maraqlı məqamlara da nəzər yetirək. Məsələn, “la caccia al corvo bianco” (ağ qarğa ovu) ifadəsi xoş olmayan qeyri-adi nəyisə təqib etmək mənasında işlənilir: “Lettera minacce a Bertoni, caccia al corvo bianco” [20] — Bertoniyə ünvanlanmış təhdidedici məktublar; “Fare vedere il nero per bianco” [20] — (əksini sübut etmək mənasında hərfi tərcüməsi: qaranı ağ göstərmək)) Ağı qara göstərmək istəyir və s.

Azərbaycan linqvokulturologiyasında isə “ağ” rəng daha çox saflıq, təmizlik, bəkarət simvolu kimi çıxış edir. “Ağ rəng xeyir, xoşbəxtlik, həyat, sevinc, təmizlik, məsumluq, paklıq rəmzi olduğu halda, qara rəng şər, bəd-bəxtlik, kədər, günah, cinayət, qorxu, yalan və sair mənaları ifadə edir. Belə müqayisələr insanın bu rənglərlə tanışlığından bəri mövcuddur. Bu iki rəng bir-birlərinə sanki əzəli və əbədi rəqibdirlər. Təsadüfi deyil ki, xalq arasında alqışlar söylənilərkən hər zaman ağ rəngə istinad olunub, qarğışlarda isə qara rəngə. Məsələn, “Səni ağ günə çıxasan”, “Ağbəxt olasan”, “Üzüağ olasan” (alqışlar), “Bəxtin qara gəlsin”, “Üzün qara olsun”, “Qara günlü olasan” (qarğışlar) və sair. Lakin bu rənglərin ifadə etdiyi mənə xalqlara görə dəyişir. Məsələn, bir sıra Şərq ölkələrində, o cümlədən Yaponiya, Çin və Hindistanda ağ rəng matəmi və təhlükəni bildirir” [4]. Ağ rəngi təhlil edən müəllif, onun həm də məğlubiyət, təslim olma simvolu kimi istifadə edilməsinə də işarə edərək, müharibələrdə təslim olan tərəfin məhz ağ rəngli bayraq qaldırılması halına da diqqəti çəkir [4]. Azərbaycandilli ictimai-siyasi mətnlərdə isə “ağ günə çıxmaq” (xoş günlər görmək), “ağ yalan” (bəlli olan yalan) kimi ifadələrin işlədilməsinə rast gəlinir. Bununla yanaşı “qara” sifətinin iştirakı ilə formalaşan “qarayaxma”, “qara yaxmaq” (böhtan atmaq mənasında), “qara bölgədən ağ bölgəyə keçmək” (iqtisadi termin kimi “aşkar olmaq” mənasında) söz və ifadələrinə də ictimai-siyasi mətnlərin dilində rast gəlinir:

İtalyan dilində *bianco* (ağ) leksik vahidinə gəlincə isə, onu qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan linqvokulturologiyasından fərqli olaraq, bu dildə “ağ” daha çox nəyisə inkar etmək, çatışmazlıq anlamında işlədilir. Məsələn, “*incontro in bianco*” (heç-heçə (hərfi tərcüməsi bəyaz görüş)), “*cucinare in bianco*” (heç bir ədviyyat əlavə etmədən zeytun yağında bişirmək (hərfi tərcüməsi: ağda, bəyazda bişirmək)). Lakin qeyd edilir ki, “son illər italyan linqvokulturologiyasında ağ rəng təmizlənmiş mənasında da işlənir. Məsələn, “*acque bianche*” (təmiz su (hərfi mənası: ağ su)) ifadəsi təmizlənmiş su ifadəsinin sinonimi kimi çıxış edir: *E’ l’idea dell’utilizzo delle acque bianche e piovine per innaffiare i giardini*” [16, 421] - Tərcümə: Təmiz suların və yağış sularının bağların sulanmasında istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, sonuncu məqamı Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, bənzər anlamda “ağ” sifətinin işlənməsi məişət dilimizdə geniş yayılmış bir haldır. Azərbaycan dilində “ağ su” ifadəsi çox vaxt saf, təmiz, qazsız su mənasında daha çox işlənir.

Yekun. Məqalədə aparılan təhlillər bir daha göstərir ki, media mətnləri nəzəri baxımdan obrazlılıqdan uzaq sayılsalar da, onların tərkibində əlamət və rəng bildirən sözlərin xüsusi linqvokulturoloji mənzərənin əks etdirməsinə də rast gəlinir. Nəzərdən keçirilən dil materialları belə deməyə əsas verir ki, rənglər və əlamətlər əsasında yaranan metaforalar mədəniyyətlərarası dialoqun nəticəsi kimi, bir dildən digərinə keçə bilmiş və bu hal italyan və Azərbaycan dillərində də müşahidə edilir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, rəng və əlamət bildirən sözlər media mətnlərində mədəniyyətlərin milli üstünlüklərinin açılmasına, əks olunmasına xidmət edir. Bu kimi təhlillər dünyanın dil mənzərəsinin linqvokulturoloji aspektdə rəng və əlamət fraqmentlərinin dil və təfəkkür münasibətlərini hansı dərəcədə genişləndirməsini və ifadə imkanlarını üzə çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin İstanbulda keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) Qüds Məsələsinə dair fəvqəladə Zirvə toplantısındakı çıxışı. 13.12.2017: [Elektron resurs]/ URL: <https://president.az/articles/52133>
2. “Böyük Yeddilik” Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədi. Dəyərlər 26.08.2008: [Elektron resurs]/ URL: <http://deyerler.org/13033-b214yik-yeddbllk-gircistanin-razb-bit214vliyini.html>
3. Əhmədov Ə. Qarşıda böyük məsuliyyət və vəzifə dayanır: [Elektron resurs]/ URL: <https://azvision.az/news/198705/-qarsida-boyuk-mesuliyet-ve-vezife-dayanir--eli-ehmedov--.html>
4. Həsənov Ə. Rənglər və biz. // Şərq qapısı — 2013, 16 yanvar, 09:41 URL: <http://serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/297-raenzhlaer-vac-biz-azhh-zhara>
5. İbrahimova, Z. Binar qarşılaşdırmalar: [Elektron resurs] / URL: <https://www.academia.edu/37037849/BİNAR-DİSSERTASIYA>

6. Prezident Ərdoğan: “Dünyadakı dəyişiklik Türkiyənin qarşısında yeni və böyük fürsət...”. TRT Azərbaycan. 28/04/2020: [Elektron resurs]/ URL: <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turkiy/2020/04/28/prezident-rdogan-dunyadaki-d-yisiklik-turkiy-nin-qarsisinda-yeni-v-boyuk-furs-t-1406966>
7. Xalq qəzeti.-2017.-12 dekabr.Bakı — №274. — s. 4.
8. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Амосова. — Москва: Инфра, — 2008. — 226 с.
9. Бобнев Б.А. образ как национально-культурный компонент многозначного слова (на материале итальянского языка) // — Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета: Языкознание и литературоведение, — 2008. № 36, — с. 17-22
10. Верещагин Е.М. Язык и культура / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. — Москва: Русский язык, — 1976. — 248 с.
11. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова / В.Виноградов. — Москва: Просвещение, — 2005. — 208 с.
12. Никитин, М. В. Развернутые тезисы о концептах // — Тамбов: Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. № 1, – с. 53-64.
13. Разумкова Н.В. Словосочетания с компонентом цвета в свете теории перевода // Актуальные проблемы романистики и методики пре-подавания итальянского языка как иностранного, — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, — 2008. — с. 56-58.
14. Черепова И.С. Концепт в смысловой структуре текста // – Пушкин: Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С.Пушкина. — 2010, № 124, — с. 236-240.
15. Черданцева Т. З. Очерки по лексикологии итальянского языка / Т.Черданцева. — Москва: URSS:ЛИБРОКОМ, — 2011. — 182 с.
16. Шатрович Н.В. Фразеологизмы с компонентом «цвет» для отражения языковой картины мира (и итальянском газетном тексте) // Наука ЮУрГУ: материалы 65-й научной конференции. Секции социально-гуманитарных наук: в 2 т. — Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, — 2013. Т. 1. — с. 418- 422.
17. Claudio C. La grande sfida della generazione 2011. Il Foglio. 01. Mag.2020: [Risorsa elettronica]/ URL: <https://www.ilfoglio.it/politica/2020/05/01/news/la-grande-sfida-della-generazione-2011-316243/?underPaywall=true>
18. Darnis J. La Francia rossa e quella verde. Il Foglio 08.mag 2020: [Risorsa elettronica]/ URL: <https://www.ilfoglio.it/esteri/2020/05/08/news/la-francia-rossa-e-quella-verde-17303/>
19. Incarico a Pier Luigi BersaniIl discorso del p[residente Napolitano. 22 Marzo 2013. La Repubblica: [Risorsa elettronica]/ URL: https://www.repubblica.it/politica/2013/03/22/news/incarico_a_pier_luigi_bersani_il_di_scorso_del_presidente_napolitano-55151201/
20. Lettere con minacce do morte al segretario di stato Vaticano tarcisio bertone: [Risorsa elettronica]/ URL: <https://www.dagospia.com/rubrica-3/politica/1-ratzinga-trame-quot-codice-vinci-quot-dan-brown-sono-29227.htm>
21. Peduzzi P. Quanto costa l'inevitabilita: [Risorsa elettronica]/ URL: <https://www.ilfoglio.it/cosmopolitics/2020/02/25/news/quanto-costa-linevitabilita-303545/>
22. Qualita della vita, la migliore e a Bologna magia near per Foggia, male tutto il Sud. 05 Dic. 2011. La Repubblica: [Risorsa elettronica]/ URL: https://www.repubblica.it/cronaca/2011/12/05/news/bologna_vince_classifica_qualit_vita-26111272/

23. Sarrini F. Rinaldo Nocentini 10 anni fa in maglia gialla al Tour de France. La Nazione AREZZO: [Risorsa elettronica]/ URL: <https://www.lanazione.it/arezzo/sport/rinaldo-nocentini-10-anni-fa-in-maglia-gialla-al-tour-de-france-1.4688312>

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВ,
ПОСВЯЩАЮЩИХ ЗНАК И ЦВЕТ В МЕДИАТЕКСТАХ
НА ИТАЛЬЯНСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

Айдан В.А.ЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Данная научная статья посвящена словам, обозначающим знаки и цвета, отраженным в медиатекстах на итальянском и Азербайджанском языках. При анализе лингвокультурологических особенностей медиатекстов в качестве основной функции выступают слова, обозначающие знак и цвет. Во время их анализа были проведены консультации с медиатекстами обеих стран, и были сопоставлены наиболее используемые знаковые и цветные слова в обоих языках. Рассмотренные языковые материалы свидетельствуют о том, что метафоры, основанные на цветах и знаках, могли переходить из одного языка в другой в результате межкультурного диалога, и такая ситуация наблюдается также в итальянском и Азербайджанском языках.

Ключевые слова: лингвокультурология, медиа тексты, азербайджанские медиатексты, итальянские медиатексты

**LINGUOCULTUROLOGICAL CHARACTERISTICS
OF WORDS DEDICATING SIGN AND COLOR IN ITALIAN
AND AZERBAIJAN LANGUAGE MEDIA TEXTS**

Aydan V.ALIYEVA

SUMMARY

This scientific article is dedicated to the words denoting signs and colors reflected in Italian and Azerbaijani language media texts. In the analysis of linguistic and cultural features of media texts, the words denoting sign and color act as the main function. During their analysis, the media texts of both countries were consulted, and the most used sign and color words in both languages were compared. The reviewed language materials suggest that the metaphors based on colors and signs were able to pass from one language to another as a result of intercultural dialogue, and this situation is also observed in Italian and Azerbaijani languages.

Keywords: linguoculturology, media texts, Azerbaijani media texts, Italian media texts

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 821.512.162

KÖHNƏ VƏ YENİ MƏFKURƏ MÜSTƏVİSİNDƏ
İDEOLOJİ OBRAZLAR

Nuranə F.ƏSƏDULLAYEVA*

Məqalədə 1920-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatında köhnə ilə yeni arasında gedən ideoloji mübarizədən bəhs olunur. Bu illərdə cəmiyyətdə baş verən hadisələr ədəbiyyata da öz təsirini göstərir, yazılan əsərlərdə dövrün və siyasi rejimin diqtəsi ilə daha çox cəmiyyətdə baş verən proseslərdə keçmişlə bu gün qarşıdurması öz əksini tapırdı. Məqalədə Tağı Şahbazi Simürğ, Böyükağa Talıblı, Hacıbaba Nəzərlinin hekayələrinin əsasında köhnə-yeni müstəvisində yaranan ilk ideoloji obrazlar araşdırılır. Nəticə etibarilə 20-ci illərdə yazılan bədii əsərlərdə hadisələrin və obrazların təsvirində inqilab amilləri nəzərə alındığından həyatın əsasən birtərəfli təsvirini görürük. Yazıçılar mümkün olduğu qədər tendensiyallığı qoruyub saxlamaq istəsələr də, bir çox hallarda hadisələrin və sinfi ziddiyyətlərin təsvirindən yaxa qurtara bilmirdilər.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, 1920-ci illər ədəbiyyatı, nəsr, obrazlar, ideoloji konflikt

Giriş. 1920-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatında başlıca mövzulardan biri keçmişlə bu gün, köhnə ilə yeni arasında gedən mübarizənin təsviri idi. Cəmiyyətin dəyişməsi, yaxud zorən dəyişdirilməsi ədəbiyyatı da bu istiqamətə köklədiyindən, siyasi-ictimai, ailə-məişət kontekstində yazılan əsərlərin konfliktinin əsasında bu qütblər dururdu. Tənqidi realistlərdən C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin hekayələrində əvvəlki sərt realizmlə olmasa da, cəmiyyətdəki proseslərdə köhnə-yeni qarşıdurması öz əksini tapırdı. Kapitalist sistemindən sosialist sistemə keçiddə ağırlı proseslər də baş verirdi. Hər şeyi əllərindən çıxmış sahibkarlar, kapitalistlər, mülkədarlar, tacirlər və başqaları köhnəliyi təmsil edirdilər. C.Məmmədquluzadə “Bəlkə də qaytardılar” hekayəsində, “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi fel-yetonlarında onların bir çoxlarının obrazını yaratmışdır. Ə.Haqqverdiyevin sovet dövründə davam etdirdiyi “Marallarım” silsilə hekayələrində (“Kapitalizmlə mübarizə”, “Qoca Tarzən”, “Qəndil” və s.) tənqid olunan əsas tiplər

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; x_nura_x@list.ru; ORCID İD: 0000-0003-2234-7956

keçmişin qalıqları hesab olunan bəylər və xanlar idi. Onlar əsasən istismarçı, yoxsulları daha da müflisləşdirən tip olaraq göstərilirdi. S.S.Axundovun “Sona xala”, “Namus”, “Nə üçün”, “Təbrik” hekayələrinin konfliktində də keçmişlə bugünün mübarizəsi dayanırdı.

Bu dövrdə yazılan bir çox hekayələrdə isə “inqilab”dan əvvəlki dövr təsvir edilir, həyata birtərəfli baxılır, keçmiş əsasən tənqid olunur, yeni həyat uğrunda mübarizə təqdir edilirdi. Tənqidçi Mehdi Hüseyn proletar sənətkarların qarşısında duran vəzifələri belə ifadə edirdi: “...proletariat varlıq üzərinə maska geyindirməklə və həyatda olmayan “qəhrəmanları” ixtira etməklə heç də maraqlanmır. Əskinə, o, düşməni (bizim şəraitimizdə əksinqilabçıları) faş etməklə həqiqi-tarixi perspektivləri görərək, yaradılmaqda olan sosialist dünyasını göstərməklə maraqlanır” [4, 20].

Mövzu Tağı Şahbazi Simürğ, Böyükağa Talıblı, Hacıbaba Nəzərlinin hekayələrinin əsasında araşdırılır.

Hacıbaba Nəzərlinin hekayələrində dövrün təsviri. XX əsrin 20-ci illərində Hacıbaba Nəzərlinin hekayə və novellalarında yeni dövrün ziddiyyətləri öz əksini tapırdı. Doğrudur, bu dövrdə yazılan hekayələr çox olsa da, onların əksəriyyəti bədii cəhətdən zəif olub proletar düşüncəsini ifadə edirdi. H.Nəzərlinin hekayələri isə sadəliyi, realist üslubu, psixoloji təhlili ilə fərqlənirdi. Baxmayaraq ki, bu dövrdə sinfi ziddiyyətlər özünün ən kəskin mərhələsini yaşayırdı, yazıçı dövrün hadisələrini obyektiv qiymətləndirməyə çalışır, mümkün qədər bitərəfliliyini qoruyurdu. Bununla belə, dövrün ideoloji meyilləri onun yaratdığı obrazların xarakterinə də öz təsirini göstərmişdir. Yazıçının “Qara və qırmızı”, “Nişanlı gözləri”, “Satqın”, “Üç dövrün canlı arxivi”, “Əyyaş”, “Ölülər rəqs edərkən”, “Rəfail” və s. hekayələrində dövrün ictimai sarsıntıları və sinfi mübarizənin təsvirinə də yer verilirdi. Bu hekayələrin bir çoxunda yazıçı açıq şəkildə sinfi mübarizə elementlərini, köhnə-yeni kontekstində müəllif mövqeyini də ifadə edirdi. Ancaq onu da qeyd etmək istəyirik ki, bu tendensiya müasir həyatla bağlı yazılan əksər əsərlərdə az və ya çox dərəcədə hakim idi.

H.Nəzərlinin “Satqın” hekayəsinin adında da obrazın daxili aləmi və onun xarakteri əks olunur. İlk hekayələrindən biri kimi burada yazıçının qəhrəmanı Məhərrəmin həyat yolu təsvir edilir. Yazıçı onun mübarizəsini bir qəsəbədə yeni quruluşun təsviri ilə paralel şəkildə verir. O, hələ proletar inqilabına qoşulmadığı illərdə çar satqınları ilə mübarizədə yaxından iştirak edir. Bununla yazıçı gələcək sosializm dünyası üçün zəmin hazırlamış olur: “Mühafizə altında gedərkən arxaya çevrilib bir daha sonuncu dəfə olaraq, ağır və zillətli həyatının neçə illər ayrılmaz yoldaşı olan kiçik daxmacığa baxmaq istədi. Pəncərənin qarşısında axşam gördüyü kölgə yerində mexanik Salmanı görüb, ümitsiz bir əsəbilik ilə bütün vücudu titrəkən, yumruğunu düyünlədi və havada silkələyərək:

-Satqın,-deyə hayqırdı” [8, 61].

Yazıcının təsvir etdiyi qəsəbədə Məhərrəm mükəmməl bir kommunist hesab olunur. Onun mübarizəsi neçə illər bundan əvvəl Sibirə sürgünə səbəb olmuşdur. Sonra yazıçı hadisələri inqilaba gətirib çıxararaq Məhərrəmi inqilabın önündə təsvir edir. Məhərrəm onu həbs etdirən Salmanı yaddan çıxarmır. Nəhayət, “inqilab” öz bəhrəsini verir. Bu dəfə mövqelər dəyişir, artıq sürgündən qayıtmış Məhərrəm tanınmış inqilabçılardan hesab olunur. Onun qarşısına gətirilən adlar içərisində bir ad onun diqqətini cəlb edir. Bu, Salman Muradov idi. Məhərrəmin Sibirin buzlu çöllərində keçirdiyi səfəltli günləri yadına düşür. Sürgündə keçirdiyi əzablı günlərin bəisi hesab etdiyi Salmanla kamerada görüşmək qərarına gəlir. O, haqqında tərtib edilən qovluğa baxaraq on beş il əvvəl həbs edilməsində Salmanın əli olduğuna bir daha əmin olur. Bu qovluğu da götürüb Salmanla kamerada görüşməyə gedir. Bu görüşdə həbs olunduğu gecə pristava onu xəbər edən Salman olduğunu ona bildirir. Salman başını aşağı salıb ağır bir əzab içində qovrulur. İki ideoloji düşmənin bu mübarizəsindən Məhərrəm qalib çıxır: “-Görürəm, qorxursan...yox, qorxma... Mən şəxsiyyətimə qarşı intiqam alan deyiləm; bu bir işçiyə yaraşmaz. Mən bu kağızları cırıb atacağam. Səni işçilər onsuz da yaxşı tanıyırlar. Mən səni öz şəxsimə müqabil məhkum etmək istəmirəm. Qoy səni inqilabın ədalətli divanı özü məhkum etsin...” [8, 66].

Yazıcının məqsədi Məhərrəmin insanlığını göstərmək, onun Salmandan fərqli olaraq böyüklüyünü, bağışlayan olduğunu sübut etmək olur. Yazıcının bu mövqeyi tənqidçi Mehdi Hüseyni qane etmir: “Məhərrəm inqilabın son aylarında öz düşməninə acıyır. Bu işi şəxsi maraqdan doğan bir şey hesab edir. Təbii ki, bu düşüncə ilk nəzərdə doğru görünsə də, əslində kommunistin sifəti olmaz... Məhərrəm mübarizəni öz işi üçün etməyirdi. Ona görə də əksinqilabçı həbsə alınarkən düşməni şura məhkəməsi ixtiyarına verib kənara çəkilmək heç də düzgün sayılmaz” [4, 22]. Əslində sosialist realizmi tələb edirdi ki, Məhərrəm də ideoloji düşməne qarşı adekvat cavab versin. Lakin yazıçı, çox doğru olaraq, bundan qaçmışdır. Ona görə də tənqidçi tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdır. Yazıçı hər iki obrazın ictimai yüklü məzmununu kifayət qədər əsaslandırma bilməmişdir. Kommunistlərin hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə ideoloji düşmənlə hansı şəkildə, necə davranması tarixi sənədlərdən daha yaxşı məlumdur.

H.Nəzərlinin “Qara və qırmızı”, “Qaratel”, “Qəhrəmanın romanı” hekayələrində də 1918-1920-ci il hadisələri ideoloji yöndən təsvir edilir. Buradakı qəhrəmanların çoxu istər fəaliyyətləri, istərsə də düşüncələri baxımından ideoloji mahiyyət daşıyır. Özü də bu dövr təkcə onun tərəfindən deyil, eləcə də sovet dövründə yazıçılar və tarixçilər tərəfindən vətəndaş müharibəsi olaraq qələmə verilirdi. Halbuki vətəndaş müharibəsi Rusiyada olsa da, Azərbaycanda baş verməmişdir. Görünür ki, vətəndaş müharibəsi

dedikdə bu illərdə erməni-bolşevik birliyinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımını və cinayətləri nəzərdə tuturdular.

H.Nəzərlinin “Yüz iyirmidən ikisi” adlı hekayəsində təsvir etdiyi hadisə və obrazlarda da köhnə-yeni qarşılaşdırması vardır. “Rəfail” hekayəsində də buna uyğun bir mövzu və konflikt izlənilir. Burada yazıçı bir təcirin kooperativlə mübarizəsini təsvir etmək istəmişdir. Hekayə iki xətt üzrə inkişaf edir; birinci xətdə Rəfailin həyatı, ikinci xətdə isə aşığın həyatı təsvir olunur. Köhnə ilə yeni arasında qarşılaşdırma “Üç dövrün canlı arxivi” hekayəsində bir qədər də dərinləşir. Azərbaycanın “S” qəzasının mərkəzində icraiyə komitəsi dəftərxanasında ən dibdəki əlaqədarlıq otaqda bir masada əyləmiş Cəfər əminin obrazı yaradılır. XX əsrin əvvəlləri, 1917-1920-ci illər və sovet dövrü baxımından Cəfər əminin həyatının təsvirində və obrazının yaradılmasında ideoloji mövqə üstünlük təşkil edir. Sonuncu iki mərhələdə bunu daha aydın görmək olar. Yazıçı Cümhuriyyət dövrünün təsvirində ideologiyaya daha çox meyl etmiş, bir çox hallarda sxematikliyə, təhriflərə yol vermişdir: “17-ci ilin əvvəlindən 20-ci ilə qədər keçən bir itxilat, hökumətsizlik, qanunsuzluq dövrü Cəfər əminin beynində yalnız bir təsir buraxır və o, hər yerdə deməsə də, öz-özünə fikirləşirdi: “Möhkəm bir hökumət və qanun lazımdır, belə gedərsə, camaat məhv oldu” [8, 72-73]. Göründüyü kimi, yazıçı Cümhuriyyət dövrünün adını çəkmədən ona ideoloji yöndən yanaşır və Cəfər əmi obrazı ilə bu dövrü “hökumətsizlik”, “qanunsuzluq” dövrü kimi səciyyələndirərək 1917-1920-ci illər kimi göstərir. Ona görə ki, bu dövr Rusiyada 1917-ci il fevral-burjua inqilabından başlanırdı və mexaniki şəkildə bu tarix Azərbaycan həyatına da şamil edilirdi. Yazıçı Cəfər əminin arzuladığı hökumətin sovet hökuməti olduğunu bildirir. Onun yaratdığı Hacı Xuduş, Mirzə Həsən kimi obrazlar ideoloji yüklü olub dövrün ziddiyyətlərini çatdırmaq üçün yaradılmışdır.

Ümumiyyətlə, bir yazıçı kimi H.Nəzərlini təsvir etdiyi hadisələrdə inqilab və mübarizə maraqlandırır. Bu hekayələrdə yeni dövr təqdir olunur, cəmiyyətdə gizlənmiş antikommunist ünsürlərin obrazı yaradılırdı. “Ölülər rəqs edərkən” hekayəsinin həyat materialı uğurlu olsa da, müəllifin burjua şairlərinin həyat və yaradıcılıqlarını təmsil etməsi və onların iflasını göstərməsi ilə bu uğurluluq aşağı enmişdir. Hekayədə həm də sənət problemi qoyulur: dünənki tələbələrin, “uşaq-muşaqların”, “ağzından süd qoxusu” gələnlərin bu gün kütləyə yaxınlaşmaq sayəsində sənətdə böyük uğur əldə etmələri “köhnələri” narazı salır. Onların fikrincə, gənclər nə yazırlar, oraq-çəkicdən, kotandan, zavoddan, Marksdan, materializmdən yazaraq kütlənin sevimlisinə çevrilirlər. Köhnə yazarların adları da maraqlıdır: Məmduh Nəjdət əfəndi, Həsən Şaki və s. Əslində yazıçının köhnəliyi açıq şəkildə tənqid, yaxud ifşa etməməsi proletar ədəbi tənqidinin etirazına səbəb olmuşdu: “Ölülər rəqs edərkən” hekayəsində yazıçı köhnə burjua şairlərinin iflasını

göstərmək istədiyi halda, yalnız onların üzərinə gülməklə kifayətlənir. Halbuki, bu ikinci bir vəzifədir. Gülməkdən əvvəl kommunistcəsinə, həmin şairlərin dayandığı və müdafiə etdiyi ictimai bağları açıb göstərmək və anlatmaq lazım gəlirdi. Fəqət bu, nədənsə, hekayəçinin nəzərindən büsbütün qaçmaqdadır” [4, 23].

Tağı Şahbazi Simürğün hekayə yaradıcılığında ictimai ziddiyyətlər. Sovet dövrünə qədər “Madonnanın tükü”, “Quşlar kimi azadə”, “İki qəm”, “Şəkərəli çoban”, “Südçü qız” və s. hekayələr müəllifi olan Tağı Şahbazi Simürğ yaşadığı dövrü bütün ziddiyyətləri ilə təsvir edən ümumiləşdirilmiş obrazlar yaratmışdır. Xüsusilə 1920-ci ilə qədər yazdığı “Aleksandra Eyniç” hekayəsi öz mövzusu, konflikti və bədii həlli baxımından klassik hekayələrdən hesab oluna bilər. Hekayədə dövlətli ailədən çıxmış və gəncliyindən tüfeyli həyat sürmüş Aleksandr Eyniçin taleyi təsvir olunur. Yazıçı onun meşşan təbiətini və idealsız yaşama xarakterini son dərəcə canlı şəkildə təsvir edərək bu obrazla həm də ruslaşan ziyalıları kəskin satirik boyalarla göstərirdi.

Bu o demək idi ki, sovet dövrünə qədər yazıçı müəyyən ədəbi təcürübə toplamışdı. Artıq 20-ci illərdə bədii hekayələrlə yeni həyatı təsvir edən barmaqla sayılacaq qədər yazıçılardan biri də T.Ş.Simürğ idi. Onun bu illərdə dərc etdirdiyi “Aclar”, “Kənddə, yaxud əcəl”, “Hürriyyət günəşi”, “Aldanmış ümid”, “Əzab qorxusu”, “Haqsızlıq dünyasında”, “Son dərd” və s. hekayələrində yeni dövrün ziddiyyətləri təsvir edilir. 1923-cü ildə yazdığı “Aldanmış ümid” hekayəsində bir tacirin taleyi göstərilir. Kərbəlayi Fərzəli varlı sinifdən idi, tacirlik edirdi. Hamı onu burada yaxşı tanıyırdı. Ondan bir şeyin qiymətini soruşduqda heç zaman konkret cavab verməyərək “neçə kilo götürəcəksən” sualını verirdi. Eyni zamanda, “götür, nə qədər istəyirsən apar, pulunu sonra verərsən”-deyə hamını razı salmağa çalışırdı. Lakin indi zaman dəyişmiş, yeni hökumət onun malını aparıb anbarlara doldurmuşdu. Kərbəlayi Fərzəli bu hadisəni yaxşı qarşılamamış, “hökumət işində tacir”in olmasını vacib hesab etmişdi: “Bu ədalətsizlikdir... Bu zülmür. Zəhmət çəkən sən, qan tərnlə işləyən sən, alver edən sən, qazanan sən, birdən-birə fəhlələr gəlib sənənin malını aparsınlar. Öl, Kərbəlayi Fərzəli!..” [9, 53]. İş elə gətirir ki, Kərbəlayi Fərzəlinin qızını bolşevik Heydər istəyir. Lakin onun bolşeviklərə münasibəti pis olduğundan qızını vermək istəmir. Düşünür ki, Heydər cavan oğlan, hünərli, zəhmətsevər olsa da, bolşevikdir. Onun fikrincə, bolşevikə qız vermək, onunla qohum olmaq olmaz. O, qızını bolşevik Heydərə verib onunla qohum olarsa, sabah tamam bazar deyər ki, Kərbəlayi Fərzəli bolşevik olubdur. Onun bir neçə adamla bu barədə məsləhətləşməsi də onu çıxılmaz vəziyyətə salır. Axundun ona məsləhəti “-Bu bolşevik deyilən camaat tamamən laməzhəbdir. Onların dini, imanı yoxdur” [9, 54] şəklində olur. Mollanın məsləhəti axundunku ilə üst-üstə düşür: “Bolşevikə

qız vermək olmaz” [9, 54]. Lakin Məşədi Nəcəfqulu əksini söyləyir. O, düşünür ki, qızını bolşevik Heydərə verməsindən Kərbəlayi Fərzəliyə heç bir ziyan gəlməz. Bəlkə də xeyri dəyər, bundan sonra daha malını aparmazlar, ola bilsin ki, apardıqlarını da geri gətirə bilərlər. Bu məsləhət Kərbəlayi Fərzəlinin ağına batır və qızını bolşevik Heydərə verir. Toydan sonra Kərbəlayi Fərzəli öz fikrini açıb bolşevik Heydərə dedikdə: “-Yox, kərbəlayı, mən bu işə qarışmaram və qarışa da bilmərəm. Sən varlısan, varlığının malı alınıb zəhmətkeşlərə verilməlidir. Bu inqilabın tələbidir; fəhlə və kəndçi inqilabı” [9, 55] - cavabını verir. Bundan sonra Kərbəlayi Fərzəlinin malını qaytarması yolunda ümidi üzülür. Yazıçı konfliktin bədii həllini doğru tapır: “Kərbəlayi Fərzəlinin ümidi kəsildi, bütün zəhməti zayə oldu.

Yəqin oldu ki, özü əvvəldən də bu bolşevikləri yaxşı tanıyırmış.

-Heyif, öz sözümə baxmadım,-deyə heyifsiləndi. Qoy Məşədi Nəcəfqulu bir mənim əlimə keçsin, mən bilirəm ki, ona nə deyəcəm” [9, 55].

Yazıçı bu hekayədə öz dövrü üçün xarakterik olan tacir tipini, onun həyat yolunu son dərəcə inandırıcı və bədii sənət mövqeyindən təsvir edir. Əsərdə nə mövzuya, nə obraza nə də hekayənin bədii həllinə hər hansı bir ideoloji təzyiqli görmək mümkün deyil. Ömrünü ticarətdə keçirmiş Kərbəlayi Fərzəlinin yaxşı-pis tərəzində şəxsi mənafeyi üstünlük təşkil edir. Bu da tacir obrazının tipik cəhətlərindən irəli gəlir. Bu ona görə belədir ki, 1923-cü ildə hələ bolşevizm tam olaraq möhkəmlənməmişdi. Bundan başqa, siyasi hakimiyyət ədəbi prosesə də sonrakı illərdəki kimi müdaxilə edə bilmirdi. Ədəbiyyatşünas Abuzər İsmayılov obrazla bağlı belə bir doğru qənaətə gəlir: “Müəllif onu iki bir-birinə zidd ictimai quruluşda təsvir edir. İnkilaba qədərki həyat Kərbəlayi Fərzəlinin bir burjua tipi kimi inkişafına, varlanmağına şərait yaradırsa, yeni quruluş onun arzularını bir xəyala çevirir, mal-dövləti əlindən çıxır” [1, 8]. Fikrimizcə, əsərin əsas ideyası və müəllifin məqsədi də elə budur. Yazıçı tendensiyasız şəkildə dövrün gerçəkliklərini əks etdirir; bu əksətdirmədə yeni quruluşun xarakteri və cəmiyyətdə gələcəkdə hansı fəsadlara yol açmağa biləcəyi tipik bir obrazla göstərilir. Hələ yazıçının özü də sosialist realizmi tam olaraq oturmamışından bədii dəyər mövqeyinə üstünlük verirdi. Görünür, buna görə tənqidçi Əli Nazim yazıçı yaradıcılığının bu mərhələsi haqqında yazırdı: “Bu əsərlərdə olan fikri ziddiyyətlərə baxmayın. Simürğ o dövrdə burjua-demokratik məfkurəsindən proletar cəbhəsinə doğru hərəkət prosesi keçirir” [6, 200].

Əlbəttə, Ə.Nazimin fikrində müəyyən həqiqət vardır, ancaq yazıçının bütünlüklə proletar cəbhəsinə keçdiyini də söyləmək doğru olmazdı. Çünki bu hekayələrin böyük əksəriyyətində 20-ci illər hadisələri bütün ziddiyyətləri ilə təsvir edilirdi. Dövrün ədəbi tənqidi isə bu əsərləri daha çox ideoloji-siyasi gözlüklə oxuyur və yazıçıların ideoloji cəbhədə olduğunu bir qədər şişirdirdilər. Belə bir şişirtmə T.Ş.Simürğ yaradıcılığında da özünü

göstərir.

T.Ş.Simürğün yaradıcılığının ikinci mərhələsində yazdığı hekayələrin əksəriyyətində bədii dəyəərə üstünlük verdiyini görürük. 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində proletar ədəbiyyatının çiçəkləndiyi dövrdə onun mövzuları, hekayələrinin süjet xətti və bədii həllində mümkün olduğu qədər tendensiyasızlıq gözlənilirdi. Ancaq bu o demək deyil ki, yazıçı dövrünün ziddiyyətli hadisələrini təsvir etməkdən imtina etmişdir. Sadəcə olaraq, hadisələrin təsvirində gerçəkliyə istinad etməklə, realizmə sadıq qaldığını göstərmişdir. “Haqsızlıq dünyasında” hekayəsinin əvvəlində yazıçı otağın bir guşəsində zəif və sarıbənzli bir qadını təsvir edir. Bu qadın gənc yaşlarında vərəm xəstəliyinə tutulmuş Rüksara xanım idi. İndi onun keçmiş gözəlliyindən çox az əlamət qalmışdı. Bunun bir səbəbi xəstələnməsi, digər səbəbi isə pulun olmamasından, bolşeviklər gəldikdən sonra qardaşının ev və gəmisinin onlar tərəfindən zəbt olunmasından irəli gəlirdi. “Kim bilir ki, bu bolşeviklərin dövrü nə qədər sürəcək!” [9, 59] fikri qardaşı Hacı Muxtarı tərk etmirdi. Əri Kərbəlayi Səftər də heç maraqlanmırdı. Onun da fikri arvadı öldükdən sonra onun bacısını alıb evə gətirmək idi. Yazıçı konflikti ideoloji kontekstdə deyil, ideya kontekstində qurur. Burada ideoloji fon yalnız bəzi detallarda üzə çıxır. Bolşeviklərin gəlişindən sonra insanların bəzilərinin əllərindən evlərinin, var-dövlətlərinin alınması yeni cəmiyyətin əsas hadisəsidir. Kərbəlayi Səftərin Rüksaraya “-Qorxma, rahat ol! Səndən sonra yad adam sənin şeylərinə əl vurmayacaq. Sənin ev-əşiyinə bacın sahib olacaqdır” [9, 66] sözləri bu ailədəki ziddiyyətlərin daha dərin qatlarda olduğunu göstərir. Rüksara heç zaman Kərbəlayi Səftəri sevməmişdi, indi də artıq o həyatda ikən bacısını onun yerinə gətirməyi düşünürdü. Rüksara bu sözləri eşidərkən dərhal bacısı ilə görüşmək qərarı verir. Lakin bacısı yalnız səhəri gün onun yanına gələ bilər. Bacısı Gülnisa onun yanına gələrkən Rüksara düşündüyünü demək istəsə də, buna təqəti qalmır, yalnız nəzərləri ilə nə isə deməyə çalışır və həyatdan gedir. Hekayə gözlənilməz sonluqla nəticələnir: “Bir dəqiqədən sonra Reyhan xanımla Gülnisanın ağlaşması ətrafı basdı. Rüksara xanımın qaynanası Gülbacı ağlaşma səsini eşidib özünü hövlank otağa saldı.

-Getdi... Vayy... İndi bolşeviklər bu otağı da əlimizdən alarlar,-deyə iki əlini başına vurdu” [9, 67].

Yazıçı burada ənənəvi realizmə sadıq qalır, təsvir etdiyi varlıqla yanaşı, ona münasibətini açıq şəkildə bildirmir, sadə bir detalla bolşeviklərin indiki cəmiyyətdəki rolunu göstərir. Rüksaranın faciəsi bolşeviklərin cəmiyyətdəki roluna paralel olaraq göstərilir. Müəllif heç bir əsərində köhnəliyi açıq şəkildə pisləmir, yeniliyi isə təqdir etmir, yalnız realizm yolu ilə göstərir və oxucunu da buna inandırır.

T.Ş.Simürğün sonrakı yaradıcılığında tendensiyalıq bir qədər artır,

hekayələrin süjet xəttində köhnə-yeni qarşılaşdırması, yaxud qarşıdurması daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. O, “Siyasət adamı”, “Mirzə Badımcan”, “Düşmənlər”, “Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik”, “Hacı Salman”, “Ağanın kənizi”, “Çətin müəmma və iki arvad almaq məsələsi”, “Küləkli bir axşam” və s. hekayələrində cəmiyyətdəki sinfi ziddiyyətlərin mahiyyətini əks etdirməyə çalışırdı. Yazıçı bu əsərlərin bir çoxunda şəhər meşşanlığını ifşa edir, yeni qüvvələrə qarşı mübarizənin mahiyyətini obrazlar vasitəsilə göstərirdi. “Hacı Salman” hekayəsi mövzu baxımından C.Məmmədquluzadənin “Bəlkə də qayıtdılar” hekayəsi ilə səsləşir. Burada da yeni quruluşun ilk illəri təsvir edilir. Hacı Salman hər gün Qulam dayını bolşevik hökumətindən xəbər gətirməyə göndərirdi. O, inanırdı ki, əvvəlki dövr yenidən qayıdacaq, bolşevik hökuməti gedəcək. Qulam ona “Nə xəbər olacaq?,-deyərkən “-Ay balam, kim bilir, nə olacaq! Dünyadır, kiminin əvvəli, kiminin axırı. Sən ki bunu bilirsen” [9, 114],- deyə hələ də əvvəlki dövrün geri qayıdacağına inanırdı. Yazıçı Hacı Salmanı kənd dövlətlilərindən biri kimi qələmə verir. O, cavan ikən şəhərə köçüb ticarətlə məşğul olmuş və kiçik bir paraxoda, iki gəmiyə, iki yerdə evə malik olmuşdu. Bundan başqa Hacı Salman həm də İranla alver edir, gündən-günə dövlətlənirdi. Bununla yanaşı, o həmişə gəmilərin zərərindən şikayətlənir, evlərin təmirindən gileyləndirirdi. Lakin indi yeni dövr gəlmişdi. Yeni hökumət dövlətli adamların malını kasıblar arasında bölürdü. Yeni hökumət evləri bir-bir gəzib evində nəyi var idisə, siyahıya alırdı. Hacı Salman var-dövlətinin əlindən alınmasını ədalətsizlik hesab edir. “Mənə deyirlər ki, sən burjuysan: Musa Nağıyev kimi, Şəmsi Əsədullayev kimi fəhlələrin məvacibini kəsmisən, onların qanını sormusan: hanı o fəhlə ki, məvacibi çatmamışdı” [9, 123], - deyə etiraz edərək on beş yaşından burada çalışdığını və halal zəhmətlə qazandığını iddia edir. Eşidəndə ki, onun var-dövlətini kasıblara paylayacaqlar, həmin yerdə insanlara yaxınlaşaraq var-dövlətinin (qızıl, gümüş, firuzə və s.) onlara veriləcəyi halda ona geri qaytarmalarını xahiş edirdi, hətta malının qaytarılması barədə ərizələr vermişdi.

Burada baş verən tipik hadisələr Hacı Salmanın ideoloji obrazını canlandırır. Yazıçının əsas məqsədi dövrün ictimai ziddiyyətlərini təsvir etmək və Hacı Salman kimi burjua-mülkədar obrazını ifşa etməkdən ibarət olur. Yazıçı Hacı Salmanın bundan əvvəlki dövrdə qazandıqları milyonların istismar yolu ilə olduğuna işarə vurur. Əslində tacirlik bütün dövrlərdə eyni mahiyyət daşısa da, sovet dövründə məsələyə ideoloji yöndən baxılır, onun əldə etdiyi gəlirin istismar yolu ilə gerçəkləşdirildiyi deyilirdi. Yeni quruluşun tacirlərə mənfi münasibəti və cəmiyyətdə onlara yer olmaması da obrazın ideoloji mövqedən təsvirini şərtləndirirdi. Yazıçı bu hekayədə yeni quruluşun varlı bir adamı necə düşgün hala salmasını təsvir edir və buna acıyır. İllərlə topladığı var-dövləti əlindən alınan Hacı Salman yeni cəmiyyə-

yətdə insanlar arasında istehza obyektı olur. Hamı onun var-dövlətinin geri qaytarılması uğrunda mübarizəsinə lağ edir. Beləliklə, yeni quruluşun uzun müddət davam edəcəyinə inanmayan Hacı Salman hekayənin sonunda gülünc vəziyyətə düşür.

T.Ş.Simürğ “Küləkli bir axşam”, “Zərifə” hekayələrində qadınların müasir cəmiyyətdəki rolunu təsvir edir və onlara qarşı olan yabançı qüvvələrin obrazlarını yaradırdı. “Düşmənlər” hekayəsində kolxoz hərəkatının ilk illəri təsvir olunur. Yazıçı burada hadisələri realistsəsinə təsvir edərək kolxoz qurmaq təşəbbüsünün tərəfdarları və onlara qarşı duran, kolxozun genişlənməsinə müqavimət göstərən qüvvələrin təsvirində ideoloji meyarlara yer verir. Tənqidçi M.Hüseyn yazıçı yaradıcılığının bu xüsusiyyəti haqqında yazırdı: “İnqilabımızın ilk günlərində yazdığı hekayələrində Simürğ şəhər meşşanlığını ifşa edir, onların psixolojisini, inqilaba qarşı olan yabançı münasibətlərini göstərir. Simürğ buna ən çox inqilabdan əvvəlki həyatı təsvir edən əsərlərində, bəylərlə kəndlilər arasındakı sinfi ziddiyyəti göstərən hekayələrində müvəffəq olur” [4, 60]. Bununla yanaşı, T.Ş.Simürğün bir yazıçı kimi ən böyük uğuru realist ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlaması, hadisələri, obrazları siyasi yöndən deyil, bədii cəhətdən təsvir etməsi idi. Məhz bu xüsusiyyət onun əsərlərinin ideoloji yükünü bir qədər azaltmış olur. Bu xüsusiyyəti tənqidçi Ə.Nazim də qeyd edərək yazırdı: “Simürğ realizmin tələb etdiyi bütün qayda və üsullara riayət edərək tipik şəraitdə, tipik, canlı, sinfi insanları, obrazları, xarakterləri unudulmaz bir sənətkarlıqla təsvir etmişdir. O, demək olar ki, həyatı olduğu kimi təsvir etmişdir” [7, 33].

Böyükağa Talıblının hekayələrində ideoloji xüsusiyyətlər. XX əsrin 20-ci illərinin nəsrində hadisələrin və obrazların təsvirində ideoloji meyllərlə yanaşı, sənətkarlıq məsələlərinə də geniş yer verilirdi. T.Ş.Simürğ, H.Nəzərli, B.Talıblı yaradıcılığında bu xüsusiyyət daha qabarıq görünürdü. Mir Cəlal onların yaradıcılığının bu xüsusiyyətini nəzərdə tutaraq yazırdı: “İnqilabdan sonrakı şura nəsrimizin əsas ideoloji istiqamətini inqilabımızın, sosialist quruluşumuzun vəzifələri uğrunda mübarizəyə çevirdi. Aprel inqilabının ilk illərində belə ideoloji istiqamətdə yazılan ilk əsərlər Talıblının novellaları, Simürğün realist hekayələri, Nəzərlinin vətəndaş müharibəsi səhnələrini, inqilab uğrunda müharibəni göstərən əsərlər idi” [5, 3]. Tənqidçi Mir Cəlalin qeyd etdiyi kimi, Böyükağa Talıblının hekayələrinin həyatiliyi, uydurmaçılığa yol verməməsi kimi cəhətlər onun yaradıcılığında inqilabi xüsusiyyətləri bir qədər pərdələyir. Yəni yazıçı hadisələrin və obrazların təsvirində ideologiya ilə yanaşı, həyatiliyi qoruyub saxlayıb və cəmiyyətdəki hadisələri doğru-düzgün əks etdirməklə ideoloji meylləri mümkün olduğu qədər arxa plana verməyə çalışmışdır. “Mədən sahibinin fərəsəti”, “Qırx zopa”, “Erkək Tükəzban”, “Tövbə”, “Xeyir iş”, “Xortdan” hekayələri,

“Dirək” povestində bu iki xüsusiyyətin qovuşuğu aydın hiss olunur.

B.Talıblının “Qırx zopa” hekayəsi bir novella olmaqla yanaşı, Cümhuriyyət dövrünə münasibətin ilk nümunəsi kimi də maraqlıdır. Aydınır ki, bu dövrdə 23 ay ömür sürmüş Cümhuriyyətə və onun dəyərlərinə qarşı kəskin şəkildə təbliğat gədirdi. B.Talıblı bu hekayədə də həmin dövrü təsvir edir. Lakin yazıçı hekayənin süjet xəttinə maraqlı bir hadisənin təsvirini qoymuş və onu gözlənilməz sonluqla bitirmişdir. Hekayədə xarici görkəmi, davranışı və rəftarı, eləcə də Namiq Kamaldan əzbərlədiyi, adamlar içində tez-tez yerli və yersiz təkrar etdiyi beyt ilə məşhur olan Süleyman təsadüfən bir türk əsgəri ilə tanış olur. Süleyman türklərin Bakıya gəlişindən (əslində türklər Bakını azad etmişdilər, lakin ideoloji təzyiq bunu yazmağa imkan vermirdi) çox məmnun idi və hər yerdə onları tərifləyirdi. O, özünü Osmanlı türklərindən biri hesab edirdi. O, türklərin şəhərdə bir qayda-qanun yaratmalarını da bəyəniirdi. Təkcə tiryək çəkməyi qadağan etmələri onu açmırdı, çünki o, otuz il idi tiryək çəkirdi. Özünü türklərdən biri hesab etməsi, hər yerdə türkləri tərifləməsi onda belə təsəvvür yaratmışdı ki, onlardandır və o da türk zabıtləri kimi tiryək çəkə, yaxud onların qoyduqları qanunlara əməl etməyə bilər. Lakin Süleymanın bu düşüncəsi bir hadisə ilə dəyişir. O, çayxanaların birində yenə də tiryək çəkir, tiryəkin təsirindən “manqalın qırağında gözləri xumarlanmış” şəkildə türklər tərəfindən yaxalanır və camaatın gözü qabağında şəhərin ortası ilə komandan yanına aparılır. Türk komandan qanunu pozan Süleymana qırx zopa vurulmasını əmr edir. Süleyman bəyi komandan yanına gətirən kimi Süleyman irəli yeriyib Namiq Kamalın “Biz ol türki himəm ərbabi-cəddi ictihadiz biz, // Cahangiranə bir dövlət çıxartdıq əşşirətdən” beytini deməyə başladıqda:

“-Qırx zopa!-deyə komandan əmr verdi.

Bütün şəhər bir-birinə dəydi.

-Mirzə Süleymanı tutublar.

-Mirzə Süleymana zopa vuracaqlar.

...Çox çəkmədi ki, Mirzə Süleyman yanını ovuşdura-ovuşdura qapıdan çıxdı. Camaat onu əhatə edib hərə bir söz soruşdu. Çoxusu masqara eləyirdi:

-Aşna, yanın ağrayırmı?

-Türklər necə adamdırlar?

Mirzə Süleyman:-Yaxşı adamdırlar. Allah atalarına rəhmət eləsin. Vallah yaxşı adamdırlar. İnsafılı adamdırlar” [10, 50-51]. Bu gözlənilməzlik onu əhatə edənləri də təəccübləndirir. “A kişi, necə yaxşı adamdırlar. Bəs qırx zopa?”, -sualına “-Vallah insafılı adamdırlar... Allah atalarına rəhmət eləsin, yenə də başımı yaxşı qurtardım... Qırx zopa... kim bilir, birdən ağzına gələydi yüz zopa, iki yüz zopa... qanun yox, qayda yox” [10, 51].

Əlbəttə, burada B.Talıblı bir yazıçı kimi realizmə sadıq qalmamış,

dövrün xarakterini təsvir edərkən ideoloji, siyasi reallıqdan çıxış etmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlməsi, Bakını erməni-bolşevik işğalından azad etməsi yazıçı interpretasiyasında türklərin burada qoyduğu qayda-qanun “qayda-qanunsuzluq” şəklində göstərilmişdir. Süleyman obrazı tənqidçi M.Hüseynin diqqətini çəkmiş və bu obrazın təhlilində ideoloji mövqedən çıxış etmişdir: “Qırx zopa” hekayəsində Talıblı türk-sultan ordusunun Bakıya gəldiyi zamanlarda öz dilini dəyişmiş, osmanlı şivəsi ilə danışan, “millətpərəst” olan və adını da osmanlılaşdıran bir meşşan təsvir edir. Bu adam tam mənası ilə bir türkpərəst olmaq istəyir. Ancaq tiryəkdən də əl çəkə bilməyir” [3, 21]. Əslində yazıçı burada Süleyman bəyə heç bir ittihamnamə oxumur, tipi özünün dili, hadisələrin məntiqi ilə tənqid edir, onun türklərə münasibətinin ölçüsünü də üzə çıxarır. Tənqidçinin B.Talıblının yaradıcılığındakı bədiiliyi və sənətkarlığı yüksək qiymətləndirməsi də buradan irəli gəlir. Həqiqətən də yazıçı hadisələrin gözlənilməz bitməsi ilə yaxşı bir novella yazmışdır. Sadəcə olaraq hadisələrin və obrazın təsvirində yazıçının ideoloji mövqeyi burada öz əksini tapmamışdır. Lakin bu hekayənin yazılmasından yetmiş ildən çox bir zaman ötdükdən sonra ədəbiyyatşünaslığın əsərə ideoloji meyarlarla yanaşmasını heç cür qəbul etmək olmaz. Tədqiqatçı Nəriman Quliyev əsərin və obrazın ideoloji cəhətlərini doğru qiymətləndirmədiyindən qəbul edilməz nəticəyə gəlir: “Türkpərəstliklə özünə şöhrət qazanmaq istəyən, onlardan “afərin” sözlərini eşitməyə çalışan, düşməne çox ucuz qiymətə satılan, şərəfsiz, heysiyyətsiz və məsləksiz mirzə süleymanlar əsərdə yazıçı tərəfindən kəskin bir nifrətlə damğalanmışdır” [2, 144]. Bu tənqidlə ona görə razılaşa bilmirik ki, tədqiqatçı əsərin yazıldığı dövrü və şəraiti nəzərə almadığı kimi, onun ideyasını da düzgün qiymətləndirə bilməmişdir. “Qırx zopa” hekayəsi bədii ustalıqla qələmə alınsa da, türklərin Qafqaza, Bakıya gəlişinə münasibətdə ideoloji mövqedən çıxış etmişdir. Tədqiqatçının isə on illərdən sonra eyni mövqeni təkrar etməsi, müasir reallıqları və dövrün xarakterini nəzərə almaması yolverilməz olduğu kimi, obyektivliyi əks etdirmir.

B.Talıblının “Erkək Tükəzban” hekayəsində isə 20-ci illər Azərbaycan həyatı təsvir olunur. 1926-cı ildə yazılan hekayə uzun müddət qadın azadlığı mövzusu ilə məhdudlaşdırılmışdır. Halbuki hekayədə həmin dövrün ictimai hadisələri obyektiv gerçəkliklə əks olunmuşdur. Hekayədə sadə süjet əsasında və Erkək Tükəzbanın obrazı ilə proletar hakimiyyətinin Azərbaycan cəmiyyətindəki rolu təsvir edilir. Yeni yaranmış sovet hakimiyyəti dövlət orqanları və təsərrüfat idarələrində onu dəstəkləyən zümrələri irəli çəkir, onlara etibar edir və vəzifə verirdi. Yazıçı Tükəzbanı savadsız kimi göstərir, çünki bu dövrdə oxumuş qadınlar çox az idi. Yazıçı onun oxumasını həm də inqilabdan əvvəlki dövrə bağlayırdı. Lakin indi yeni dövr gəlmiş, Tükəzban savadsız olsa da, ictimai həyatda fəaldır. O, kənddə baş

verən hər bir hadisədən xəbər tutmaq istəyir. Harada bir maraqlı hadisə baş versə, harada bir yığınaq olsa, Tükəzban orada olurdu. Onun bu xarakterini görənlər ata-anası onu ərə vermək istəyirlər, düşünürlər ki, ər evində düzələr: “Axır atası təngə-zinhara gəlib, bu həyasızın başını birtəhər əkdİ. Kənddə bir Abdal Əsəd adlı muzdur var idi. Bir az danışdıqdan sonra atası ona verib başından rədd elədi” [10, 35]. Lakin Tükəzbanın əl-qolu ərə getdikdən sonra daha da açılır. Təbiəti etibarilə fəqir olan Əsəd onunla bacara bilmirdi. Yazıçı bununla Tükəzbanın xarakterini təsvir edir. Yeni cəmiyyət Tükəzbanın bu xarakterinə tamamilə uyğun olduğundan və onun özünü ifadə etməsi üçün şərait yarandığından onu ictimai işlərdə irəli çəkirlər. Əvvəlcə o, Qadınlar qurultayına nümayəndə seçilir, sonra da vəzifə pillələrində irəliləyir, ictimai həyatda iki illik fəaliyyətindən sonra kənd şura sədri vəzifəsinə seçilir. Lakin onun bu vəzifəyə seçilməsinə kənd camaatı müsbət münasibət bəsləmir: “Kəndə böyük vəlvələ düşdü, camaat bir-birinə dəydi. Bizim başımızda papaq yoxdurmu? Biz kişi deyilikmi?”

-Əcəb görəcəkdir günlərimiz varmış! Arvad da hökumət başında oturarmı?!

-A kişilər, o Tükəzban arvad deyil ki, kişidir; erkəkdir, özü də kəsadır, neçə il ərdə oldu, uşağı da olmadı. Abdal Əsəd həmişə özü deyirdi ki, o mənim arvadım, deyil, ərimdir” [10, 37].

Yazıçı tərəfindən Tükəzban obrazı sovet hökumətinin qadınlara bəcarığına görə hər hansı bir vəzifə verməsinə təsdiqləmək üçün yaradılmışdır. Bu cür qabaqcıl əmək qəhrəmanları və yaxud ictimai fəallar irəli çəkiliirdi. Yazıçı Tükəzban obrazı ilə həm də keçmişin istismarçı qüvvələrinə qarşı mübarizə aparan bir qadın obrazını yaratmış olur. Tükəzban bəy, xan və mollaları üç-beş gündən bir dama saldırır, onları gah cərimə edir, gah da həbs etdirirdi. Hətta iş o yerə çatır ki, Molla Rəcəb şura sədrinin əmrini gözləmədən özü öz ayağı ilə evindən çıxıb beş günlük cəza çəkmək üçün həbsxanaya gedir. Bu kimi işlərlə mübarizə Tükəzbanın o qədər vaxtını alır ki, öz təsərrüfatı ilə məşğul ola bilmədiyindən kənddə məskən salan İrəvan qaçqınlarından birinə ərə gedir və əkin işlərini ona həvalə edir. Tükəzban obrazı ilə yazıçı sosialist inqilabının Azərbaycan qadınlılarına gətirdiyi üstünlükləri vermək istəmişdir. Lakin tarixə nəzər salarkən Azərbaycan qadınlınının hər bir dövrdə xalqın, dövlətin ictimai işlərində yaxından iştirakını müşahidə edirik.

Nəticə. Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərində yazılan bədii əsərlərdə həyatın birtərəfli təsvirinin şahidi oluruq. Cəmi bir onillik əvvəldə bədii əsərlərdə yer alan həyat hadisələrinin real təsvirini indi yeni dövrün yeni meyarları əvəzləmişdi. Yeni cəmiyyətin təsvir edilməsində realizm və tənqidi realizm bir qədər kənara çəkilmişdi. İndi artıq hadisələrin və obrazların təsvirində inqilabi amillər nəzərə alınmağa başlamışdı. Yazıçılar mümkün

olduğu qədər tendensiyalılığı qoruyub saxlamaq istəsələr də, bir çox hallarda hadisələrin təsvirində sinfi ziddiyyətlərin təsvirindən yaxa qurtara bilmirdilər. Bu dövrdə Tağı Şahbazi Simürğ, Böyükağa Talıblı, Hacıbaba Nəzərli və başqalarının hekayələrində köhnə-yeni müstəvisində ilk ideoloji obrazlar yaranırdı. Proletar sənətkarlar keçmiş realistik sənətkarlardan fərqli şəkildə əks etdirməyə çalışırdılar, çünki onlar bu gün yaranmaqda olan sosialist gününün həqiqi yaradıcıları olaraq çıxış edirdilər. Bu yazıçıların bu illərdə ədəbi tənqiddə “ilk kommunist yazıçılarımız” adlandırılmasının da əsas məqsədi onların kommunist mövqeyini önə çıxarmaları idi. Ancaq bütün hallarda bu əsərlərin bədii ustalığıyla yazılması ideoloji mövqeni bir qədər arxa plana keçirmiş olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov A. Kommunist ədib / Simürğ T.Ş. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Yazıçı, - 1983. - s. 5-8
2. Quliyev N. Böyükağa Talıblının həyat və yaradıcılığı. - Bakı: ADPU, - 2005. - 345 s.
3. Mehdi H. Ədəbi döyüşlər. -Bakı: Azərənşr, - 1932. - 128 s.
4. Mehdi H. Əsərləri. 10 cildə, 9 c., - Bakı: Yazıçı, - 1979. - 632 s.
5. Mir Cəlal. Yüksək tələblər səviyyəsinə // Ədəbiyyat qəzeti.- 1935.- 29 aprel
6. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. -Bakı: Yazıçı, -1979. - 374 s.
7. Nazim Ə. Simürğün yaradıcılıq yolu / “İnqilab və mədəniyyət”.- 1933. №3.- s. 31-34
8. Nəzərli H. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, -1963. -284 s.
9. Simürğ T.Ş. Seçilmiş əsərləri. -Bakı: Şərq-Qərb, -2006. -168 s.
10. Talıblı B. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Azərənşr, -1960. -236 s.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В КОНТЕКСТЕ СТАРОГО И НОВОГО МЫШЛЕНИЯ

Нурана Ф.АСАДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об идеологической борьбе между старым и новым в азербайджанской литературе 1920-х годов. Политические события, происходившие в обществе в эти годы, оказали большое влияние на литературу того периода. В литературных произведениях, написанных в те годы были отражены процессы противостояния прошлого с настоящим. Процессы, происходящие в обществе были продиктованы эпохой и действующим политическим режимом. В статье также говорится о первых идеологических образах, созданных на основе рассказов Таги Шахбази Симура, Беюкаги Талибли, Гаджибабы Назарли в контексте старого и нового. В художественных произведениях созданных в 20-е годы наблюдается одностороннее описание жизни, где при описании событий и образов большое внимание уделялось революционным мотивам. Несмотря на то, что авторы пытались сохранить как можно больше тенденциозности в своих произведениях, в большинстве случаев они не могли обойтись без описания событий полных классовых противоречий.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, литература 1920-х гг, проза, образы, идеологический конфликт

IDEOLOGICAL IMAGES IN THE CONTEXT OF OLD AND NEW

Nurana F.ASADULLAYEVA

SUMMARY

It is spoken in the article the ideological struggle between the old and new in Azerbaijani literature of the 1920s. The political events taking place in society in these years influenced the literature. The literary works written on that period reflected the confrontation of the past with the present in the processes taking place in society more often under the dictates of the era and the political regime. It is also spoken in the article the first ideological images created on the basis of the stories of Tagi Shahbazi Simurg, Boyukagha Talibli, Hajibaba Nazarli in the context of old and new. It is seen one-sided description of life in the works of fiction written in 20s, so as the revolutionary motives in the description of events and images were taken into account. Although the writers wanted to retain as much tendencies as possible, in many cases they could not escape the description of events and class contradictions.

Keywords: Azerbaijani literature, literature of the 1920^s, fiction, images, ideological conflict

UOT 81

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA İSKƏNDƏR OBRAZI

Könül Q.ƏLİYEVƏ *

Görkəmli yunan-Makedoniya hökmdarı və sərkərdəsi İskəndərin adı Şərq xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı və folklorunda çox məşhurdur. Onun haqqında çoxsaylı əfsanələr, rəvayətlər və miflər yaranmış, görkəmli Şərq şairləri öz əsərlərində İskəndərin bədii obrazını canlandırmışlar. Bütün bunlar onunla bağlı idi ki, bu böyük sərkərdə qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, Şərqə qalibiyətli yürüşlər etmiş, böyük ərazilər fəth etmiş, zəmanəsinin ən nəhəng imperiyasını yaratmış, əsgərlərinə sevgisi, tabe etdiyi xalqlara ədalətli və mərhəmətli rəftarı ilə böyük rəğbət qazanmışdı. İskəndərin yürüşləri sayəsində yunan mədəniyyəti elementləri Şərqə yayılmış, hər iki mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri ilə ellin mədəniyyəti formalaşmış, bu sərkərdənin adı da Şərqdə məşhurlaşmışdı.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da İskəndər obrazına müraciət edilmişdir.

Təqdim edilən məqalədə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında və Azərbaycan folklorunda əks olunan İskəndər obrazı araşdırılır və müqayisə edilir. Tədqiqat nəticəsində belə qərara gəlmək olur ki, Azərbaycan folklorundakı İskəndər obrazları folklor-mifoloji mahiyyət daşısa da, Nizami Gəncəvinin İskəndər obrazı ilə sıx bağlıdır. Böyük Azərbaycan şairi Nizami “İskəndərnamə” poemasının qəhrəmanını möhtəşəm fəth kimi ədəbiyyatda məşhurlaşdırdığı zaman, onun yaratdığı obrazın tipoloji xüsusiyyətlərinə Şərq və Azərbaycan folklorundakı İskəndər obrazının ayrı-ayrı elementləri güclü şəkildə təsir göstərmişdi. Nizami öz qəhrəmanını yaradarkən folklor məlumatlarından yaradıcı şəkildə geniş biçimdə istifadə etmişdi.

Açar sözlər: Makedoniyalı İskəndər, Nizami Gəncəvi, Azərbaycan folkloru, “İskəndərnamə” poeması

Giriş. Qədim dünya tarixinin görkəmli dövlət xadimi və Makedoniya hökmdarı İskəndərin obrazı Şərq xalqlarının ədəbiyyatı və folklorunda yer tutan əsas obrazlardan biridir. Belə ki, İskəndərin bədii obrazı Şərq xalqlarının çoxsaylı əfsanələrində, rəvayətlərdə və miflərdə, görkəmli Şərq şairlərinin əsərlərində əks olunmuşdur. Onun haqqındakı ümumi bilgilərə görə, tarixə Makedoniyalı İskəndər, İskəndər Zülqərneyn, yaxud Böyük İskəndər adları ilə daxil olmuş Aleksandr xristian erasından əvvəl 356-cı ildə anadan olmuş, e.ə.323-cü ildə vəfat etmiş, cəmi 33 il ömür sürmüşdü. Adının

* *AMEA Folklor İnstitutunun Mifologiya şöbəsinin elmi işçisi; Konulqabilqizi@mail.ru; ORCID İD: 0000-0002-2372-5907*

mənası yunan dilində “qoruyan, müdafiə edən adam” deməkdir (“alexo” – müdafiə etmək, qorumaq, “ander” – adam). O, Makedoniyanın Pella şəhərində doğulmuş və atası II Filippin ölümündən sonra 20 yaşında taxta çıxmışdı. Qədim dünyanın məğlubedilməz hökmdar və sərkərdələrindən olan İskəndər Misiri və Asiya qitəsinin böyük bir hissəsini fəth etmişdi. Onu dünya xalqlarının gözündə qeyri-adi sərkərdəyə və varlığa çevirən amillərdən biri də İskəndərin bu böyük uğurlarını otuz yaşına qədər qazanması idi. İnsanlar arasında onun qeyri-adi adam olması, bu cür möhtəşəm qələbələri qeyri-adi güc hesabına həyata keçirməsi haqqında əfsanələr hələ qədim zamanlardan geniş yayılmış, İskəndərin adını və hərbi gücü haqqındakı əfsanələri, hətta işğal etmədiyi ölkələrdə də məşhurlaşdırmışdı.

Təqdim edilən məqalədə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının qəhrəmanı İskəndər obrazı ilə Azərbaycan folklorundakı İskəndər obrazı müqayisə edilir, müxtəlif epizodlar, həmçinin poemaya folklorun təsiri təhlil edilir.

“İskəndərnamə” poemasında folklor nümunələrinin əks olunması. İskəndər obrazı Şərq xalqları ədəbiyyatı və folklorunda böyük qələbələr qazanan hökmdar və sərkərdə olmaqla yanaşı, həm də müdrik bir insan kimi təqdim olunur. Bu, onunla bağlı idi ki, o, on altı yaşına qədər böyük yunan filosofu Aristoteldən dərslər almışdır. Şərq epik ədəbiyyatı və folklorunda Ərəstun adı ilə məşhur olan Aristotelin fəlsəfi görüşləri Şərqdə peripatetik fəlsəfənin yaranmasında çox böyük rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, dahi Nizami Gəncəvi özünün “İskəndərnamə” poemasında İskəndərin Aristoteldən dərslər almasından bəhs etməklə yanaşı, əsərin İskəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsini təsvir edən hissəsində Aristotelin fəlsəfi görüşlərinə də ayrıca yer vermiş, onu “aydın düşüncəli alim” adlandırmışdır:

Aydın düşüncəli alim Ərəstu,
Böyük tacidara sənə oxudu.
Dedi ki: “Elm axtar həmişə, ey şah,
Örtülü sirlərdən ol daim agah...” [1, 494].

Burada diqqət çəkən məqam Ərəstunun – Aristotelin İskəndərə, onun yaşının, hökmdarlığının və şöhrətinin zirvə məqamında da bir müəllim kimi nəsihət verməsidir. Bu məqam, yəni İskəndərin filosoflarla ünsiyyəti, Aristotelin tələbəsi olması da onun adının əfsanələşməsində (epikləşməsində) böyük rol oynamışdır.

Makedoniyalı İskəndər obrazının folklorlarda əks olunması haqqında məqalə yazmış Seyfəddin Rzasoy göstərmişdir ki, bu böyük sərkərdənin adı, obrazı ətrafında Şərq, o cümlədən Azərbaycan folklorunda çoxlu mətnlər mövcuddur. Həmin mətnlərdə onun həyatı başdan-başa əfsanələşmiş, folklor poetikasına uyğun şəkildə mifik motivlərlə qarışaraq, yeni məzmun və forma kəsb etmişdir [2, 83-84]. Müəllifin bu fikrindən bəlli olur ki, Şərq və

Azərbaycan epik-bədii düşüncə tarixində İskəndərlə bağlı olan bütün mətnlər folklor mahiyyətlidir, yəni bu mətnlərin poetikasını öyrənərkən onların folklor mətnləri olduğunu unutmaq olmaz. Bu deyilənlər Nizami yaradıcılığında İskəndər obrazına da eyni dərəcədə aiddir. Çünki Nizami məzmun, forma, ideya və estetik baxımdan son dərəcə möhtəşəm olan son əsərini – “İskəndərnamə” poemasını yazarkən İskəndər haqqında tarixi qaynaqlarla yanaşı, mif, əfsanə və rəvayətlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

T.Xalisbəyliyə görə, Nizami “İskəndərnamə” poemasının həm “Şərəfnamə”, həm də “İqbalnamə” hissəsində İskəndərin barəsində olan rəvayətlərə, nağıllara, qissələrə üz tutmuş və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir [3, 27]. Zəhra Allahverdiyeva da qeyd etmişdir ki, Nizami Gəncəvi öz son poemasını yaradarkən Avropada, Şərq dünyasında mövcud olan tarixi və dini qaynaqlardan, Azərbaycanda mövcud olan folklor mətnlərindən və Firdovsinin “Şahnamə”sindəki süjetlərdən istifadə etmişdir [4, 350]. Müəllif bu cəhətdən Nizaminin İskəndər barəsindəki nağıllara, rəvayətlərə və dastanlara geniş şəkildə müraciət etdiyini xüsusi vurğulamışdır [4, 349].

Yaratdığı bütün obrazların mükəmməlliyinə xüsusi diqqət yetirmiş Nizami İskəndər obrazına da böyük məsuliyyətlə yanaşmışdı. Çünki o, Qəzənfər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, özünün son məsnəvisi olan “İskəndərnamə”də bütün bədii məfkurəsini, estetik gücünü, sənətkar təxəyyülünün ən yüksək zirvə məqamlarını təcəssüm etdirmişdi [5, 7].

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin İskəndər obrazına xüsusi əhəmiyyət verməsinin səbəbi mütəfəkkir şairin bu obraz vasitəsilə özünün fəlsəfi görüşlərinə yekun vurmaşdır. Bu cəhətdən, İskəndər obrazı mürəkkəb məna quruluşu malikdir. Həmin obrazda, Zümrüd Quluzadənin fikrincə, ağıl, əxlaq və ədalət kimi üç ayrılmaz keyfiyyət öz təcəssümünü tapmışdır [6, 401].

Tədqiqatçılara görə, Nizami “İskəndərnamə”sində Azərbaycan folklor mətnlərindən, xüsusilə əfsanə və nağıllardan geniş istifadə etmişdir. Bu, təsadüfi deyildi. Belə ki, Nizaminin dövründə xalq arasında İskəndər haqqında çoxlu folklor mətnləri mövcud idi. Əli Sultanlının araşdırmalarına görə, Azərbaycan folklorunda İskəndərlə bağlı 40-dan çox nağıl vardır [7, 80].

Qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda İskəndər haqqında mövcud olan əfsanə, rəvayət və nağılların bir çoxu məzmun baxımından Nizaminin “İskəndərnamə” əsəri ilə yaxından səsləşir. Bu isə məsələnin çox mürəkkəb olduğunu göstərir. Nizami yaradıcılığının xalq əfsanələri ilə bağlılığı haqqında geniş tədqiqatlar aparmış Sədnik Paşayevə görə, “İskəndərnamə” əsərində xalq içərisində yayılmış nağıllardan istifadə olunduğu üçün, şairin əsərlərinin el/xalq variantları da öz növbəsində yeni nağıllara dönmüşdür [8, 107].

Alimin bu fikri göstərir ki, İskəndər haqqında xalq arasında hazırda

mövcud olan folklor mətnləri mürəkkəb yaradıcılıq proseslərinə məruz qalmışdır. Həmin proseslər aşağıdakı kimi cərayan etmişdir:

a) Nizami İskəndər haqqında folklor mətnlərindən istifadə etmişdir;

b) “İskəndərnamə”dəki əhvalatlar sonrakı dövrdə yenidən xalq arasında yayılmış, folklor nümunələrinə çevrilmişdir.

Əli Abbasov buna əsaslanaraq, Nizaminin “İskəndərnamə” məsnəvi-sini xalq əfsanələrindən də istifadə edərək yaratdığını, daha sonra isə bu əsərin İskəndər haqqında rəvayətlərin Şərq dünyasında geniş yayılmasında böyük rol oynadığını göstərmişdir [9, 19].

Nizaminin “İskəndərnamə” əsərini yaradarkən onun haqqında tarixi və ədəbi qaynaqlarla yanaşı, folklor qaynaqlarına xüsusi müraciət etməsini vurğulayan S.Rzasoy yazmışdır ki, “Nizami – canlı bir fərd kimi teoinformativ enerjinin antropoloji kodla fasiləsiz özünüyaratma törəmələrindən biri (İlyas Yusif oğlu), bir Nizami kimi isə etnokosmik yaddaşın stixial təzahür hadisəsi, milli yaddaşın XII əsrdə özünü “Nizami Gəncəvi” kodu ilə yenidən yaratmasıdır.

“Nizami” fenomeninin əlahiddəliyi onun tək-cə türk milli yaddaşının stixial təzahürü olmaqla qalmayıb, ümumən, Şərq etnokosmik yaddaşının fəvqünə qalxa bilməsində də ifadə olunur. Bu cəhətdən, Nizami və folklor münasibətlər modelində şairin folklor obraz, motiv, ideyalarına müraciəti məsələnin görünən və ilkin pilləsini, başqa sözlə eksplisit planını təşkil edir. Münasibətlər sisteminin implisit (görünməyən, gizli) tərəfləri son dərəcə mürəkkəb olub, əslində, tükənməz mövzudur. Mövzunu tükənməzliyə mün-cər edən folklor stixiyasının enerjisindən də qidalanmış Nizaminin özünün etnoenergetik düşüncə stixiyasına çevrilməsidir. O, İlyas Yusif oğlu kimi XII əsrdə yaşasa da, Nizami kimi XII əsrin fəvqündə yaşadı. Maddi mahiyyətə malik olan *vaxt* və qeyri-maddi mahiyyətə malik *zaman* onun varlığında qovuşdu. Zamanların bu qovuşması Nizamini insanlığın antropoloji kimlik stixiyası ilə təbii kimlik stixiyası arasında var olan nəhəng yaddaş-informasiya stixiyasına çevirdi. Nizami yaradıcılığının bütün əsrarəngizliyi, fəvqəlbədi cazibəsi, fəvqəlestetik maqnetizmi, o cümlədən onun folklor stixiyası ilə (*elmi təsviri intellektual düşüncənin vasitələri ilə tam ifadə olunmayan*) münasibətləri bununla şərtlənir:

– Folklor teoinformativ enerjinin stixiyası olduğu kimi, Nizami də eyni enerjinin antropoloji stixiyasıdır.

– Folklor etnokosmik yaddaş sistemi olduğu kimi, Nizami “Xəmsə”si də bəşərin yaşam təcrübəsinin yaddaş modelidir.

– Və ən başlıcası: folklor Nizaminin stixial enerji qaynağı olduğu kimi, Nizami də folklorun eyni enerji qaynağıdır” [10, 9-10].

“İskəndərnamə” poemasının xalq yaradıcılığına təsiri. Müasir dövrdə tədqiqatçılar tərəfindən Nizami Gəncəvi əsərlərinin, xüsusən də “İs-

kəndərnəmə” poemasının təsiri ilə xalq dilində yaradılmış çoxlu sayda folklor nümunələri toplanmış və araşdırmaya cəlb edilmişdir. Bunlara Nizami Gəncəvi əsərlərinin el variantları ilə yanaşı, “İsgəndərin gündən xərac alması”, “İsgəndərin balıqlardan xərac alması”, “İsgəndər və loğman”, “İsgəndər və qarğa”, “İsgəndərlə qocanın nağılı”, “İsgəndər Zülqərneynin vəsiyyətləri”, “İsgəndərin anası”, “İsgəndərin səbri”, “İsgəndərin padşahlığa çatması”, “İsgəndərlə Əsgər Ləl Xiftən”, “İsgəndərin zülmətə getməsi”, “İsgəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası”, “İsgəndər Zülqərneyn”, “Adətdir”, “Öz əlinin qazancı ilə yaşa”, “Üç sual”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Şahzadə Bəhram” kimi əfsanələr, rəvayətlər və dastanlar aiddir [11].

Adları qeyd olunan mətnlərdən biri – “İsgəndərin Gündən xərac alması” nağılı əsasında Nizami yaradıcılığında və folklorlarda İskəndər obrazının kəsb etdiyi bədii-estetik xüsusiyyətlərə diqqət edək. Nağıl İskəndərin öz qoşunu ilə bir şəhərə gəlməsinin və camaatın ona şikayət etməsinin təsviri ilə başlayır:

“Günlərin bir günü İsgəndər başında qoşun gəldi, bir şəhərə yetişdi. Gördü, şəhərin camaatı qab döyür, mis çalır, səs-küy salır. İsgəndər şəhərin camaatından bunun səbəbini xəbər aldı. Camaat içindən biri irəli durub İsgəndərə baş əyib dedi:

– Padşah sağ olsun, Gün (Günəş – K.Ə.) şəhərdən aralı bir quyudan çıxır. Gün hər səhər quyudan çıxanda elə səs-küy, gurultu ilə çıxır ki, onun gurultusuna qulaq davam gətirə bilmir. Qorxudan boylu arvadlar uşaq salırlar. Tamam şəhər əhli qorxuya düşür. İndi belə səs-küy eləyirik ki, camaatın qulağı öyrənsin. Gün çıxanda onun gurultusuna dözə bilsin, qorxmasın” [11, 17].

Nağılın bu hissəsi Nizami “İskəndərnəmə”si ilə ümumi motivlər baxımından səsleşir. Belə ki, Nizami İskəndəri ölkələri fəth etməmişdən qabaq oraya elçilər yollayıb, təslim olmağı, onun hakimiyyətini qəbul etməyi təklif edirdi. Bir sıra ölkələr təklifi qəbul etməyib İskəndərlə vuruşsalar da, bəzi ölkələr könüllü şəkildə İskəndərin hakimiyyətini qəbul edirdilər. Nağıldan məlum olur ki, İskəndərin gəldiyi şəhərin camaatı onun hakimiyyətini könüllü şəkildə qəbul etmişdir.

Digər tərəfdən, nağılda Günəşin səhərlər quyudan çıxması, bu zaman səs-küy salması, boylu arvadların həmin səs-küydən uşaq salması, adamların da bu səs-küyü yatırtmaq üçün özlərinin daha bərkdən səs-küy salmaları folklor semantikasından baxımından diqqəti cəlb edir. Bu bərdə aşağıdakıları söyləmək mümkündür:

1. Günün səhər tezdən quyudan çıxması onun gecələr yer altına enməsi haqqında mifik təsəvvürləri əks etdirir.

2. Nağılda Günün mənfi planda təsvir olunması bu obrazın folklor-

mifoloji transformasiyasından danışmağa imkan verir. Azərbaycan folklorunda Günəş – işığı, xeyiri, istiliyi təmsil edən müsbət funksiyalı obrazdır. Bu nağılda isə onun çıxması insanlara ziyan verir. Bu, o deməkdir ki, nağıldakı Gün obrazının altında transformasiyaya uğramış xaos mənşəli obraz durur.

3. Adamların Gün quyudan çıxarkən qab-qacaq döyərək səs-küy salması bizə nağıldakı Gün obrazının altında yatan mənfi funksiyalı obrazı aşkarlamağa imkan verir. Burada ən mühüm detal adamların səs-küyü boylu qadınların qorxmamalarından ötrü etmələridir. Azərbaycan inanclar sistemindən məlumdur ki, adamlar hal analarının (alarvadılar) zahı qadınlar doğuş keçirərkən ona ziyan verməməsi (qadının ciyərini oğurlamaması) üçün doğuşun icra olunduğu məkan ətrafında səs-küy salır, qab-qacaq döyəcləyir, göyə güllə atırdılar. Belə düşünülürdü ki, hal anaları bu zaman qorxudan zahı qadına yaxın gəlmirlər. Bu cəhətdən, belə hesab edirik ki, Günün yerin altından çıxması, ona hal anaları ilə bağlı olduğu kimi kollektiv müqavimət göstərilməsi nağıldakı Gün obrazının kökündə yeraltı dünya (xaos) ilə bağlı mənfi personajın durduğunu göstərir. İskəndərin onu vuruşaraq məğlub etməsi də Gün obrazının arxetipinin şər başlanğıcı ilə bağlı olduğuna işarə edir.

4. Nağıldakı Gün obrazının quyudan gurultu ilə çıxması Azərbaycan nağıllarındakı divləri xatırladır. “Məlikməmməd” nağılında divlər yeraltı dünyadan yerüstü dünyaya və əksinə quyu vasitəsilə çıxıb-girir və onların hərəkəti zamanı yer-göy lərzəyə gəlir, böyük gurultu qopur. Bu da öz növbəsində Gün obrazının xaosla bağlı mənfi qüvvələrlə (hal anaları, divlər) bağlı olduğunu bir daha ortaya qoyur.

Nağılda deyilir ki, qocanın sözləri İskəndəri marağa salır və o, bu sirri öyrənmək istəyir.

“İsgəndər padşahın vəziri Ərəstun da burada idi. O dedi:

– Padşah sağ olsun, əzəl, sən gəl bu fikirdən əl çək, Günlə dava eləmək, vuruşmaq olmaz. İndi ki əl çəkmirsən, onda pəhləvan göndər, getsin görək nə xəbərlə qayıdırlar” [11, 17-18]. Nağılın həmin hissəsində diqqət çəkən məqamlardan biri Ərəstunun İskəndərin vəziri olmasıdır. Nizaminin poemasında Ərəstu/Aristotel İskəndərin müəllimidir və o, əsərdə sonadək bu cür təqdim olunur. İskəndər daim onu özünə müəllim hesab edib, Ərəstu ilə məsləhətləşir. Nağılda isə biz onu İskəndərin vəziri kimi görürük.

Nağılda İskəndərin Günü tutmaq üçün üç dəfə pəhləvan yollaması sırf folklor formuludur. Azərbaycan nağıllarında bir hərəkətin üç dəfə təkrarlanması xarakterik formullar sırasına daxildir.

Nağılın davamında İsgəndər özü quyunun başına gedir və Günü gözləyir. Nağılın sonunda İskəndər Gündən xərac alır, atına minib, oğlu Məhəmməd-Nemət-Puşu da qucağına alıb qayıdır, qoşunun içinə gəlir. Gündən

xərac aldığı qoşun əhlinə söylədi. Həkimlər, cərrahlar yığıldılar. Məhəmməd-Nemət-Puşu sağaltdılar. İsgəndər Zülqərneyn bir neçə gün o şəhərin ətrafında qaldı. Sonra hökm eylədi, qoşun çadırları yığıb oradan köç eylədilər [11, 18-20].

Nəticə. Nizaminin “İskəndərnamə” poemasının qəhrəmanı ilə nağıl qəhrəmanını müqayisə edərək ümumilikdə bu fikirləri söyləmək olar:

1. İskəndərin Gündən xərac alması süjeti Nizami “İskəndərnamə”-sində yoxdur. Bu cəhətdən, süjet bütövlükdə folklor mənşəlidir. Ancaq nağıldakı İskəndər, Ərəstun obrazlarının, İskəndər obrazı üçün xarakterik olan bir çox qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərinin Nizami yaradıcılığı ilə əlaqəli olduğu açıq şəkildə müşahidə olunur.

2. Nağılda İskəndərin Məhəmməd-Nemət-Puş adlı oğlu olsa da, Nizaminin əsərində İskəndərin bu adda oğlu yoxdur.

3. Pəhləvanların və oğlunun Gün ilə vuruşmada məğlub olmalarından sonra İskəndərin özünün təkbaşına Günün üzərinə getməsi nağıl qəhrəmanları üçün xarakterik olduğu kimi, Nizaminin də İskəndər obrazı üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Yəni nağıldakı İskəndərlə Nizami İskəndəri bu nöqtədə birləşirlər. Nizaminin poemasında da, nağılda da İskəndər qorxmaz, cəsarətli, bacarıqlı qəhrəman kimi təqdim edilir. Bu səsləşmə, eyniləşmə onunla bağlıdır ki, Nizami İskəndər obrazını yaradarkən, Azərbaycan nağıl və dastan qəhrəmanlarının cizgilərindən istifadə etmişdir.

4. Nağılda Günəşin onu məğlub edən İskəndərdən kimliyini xəbər alması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Təpəgözün onu məğlub edən Basatdan kimliyini xəbər alması [12, 102] ilə səsləşir. Bu, təsadüfi deyildir. Azərbaycan epik mətnlərində qarşı duran tərəflərin dialoqu qəhrəman obrazının tipoloji xüsusiyyətlərinə daxildir və Nizami də bu tipologiyaya istər “İskəndərnamə”də, istərsə də bütövlükdə “Xəmsə”də geniş şəkildə müraciət etmişdir.

5. İskəndərlə savaşa məğlub olmuş Günəşin ona tabe olaraq xərac verməsi folklor-mifoloji süjeti olsa da, Nizaminin əsərindəki İskəndər obrazı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, Nizami İskəndəri möhtəşəm fəth kimi Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatlarında məşhurlaşdırdıqdan sonra, onun yaratdığı obrazın xarakterik cəhətləri folklor nümunələrindəki İskəndər obrazının da tipologiyasına güclü şəkildə təsir etmişdir. Nizami və folklordakı eyniadlı obrazların bir-biri ilə belə yaxınlığının digər səbəbi də onunla bağlıdır ki, Nizami öz qəhrəmanını yaradarkən zəmanəsinə qədərki folklor poetikasından yaradıcı şəkildə geniş biçimdə istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1982, - 688 s.

2. Rzasoy S. Alexander the Great in Azerbaijan`s literature and folklore / Visions of Azerbaijan, September-October 2010.
3. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru. - Bakı: API, - 1990, - 119 s.
4. Allahverdiyeva Z. "Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması" oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). - Bakı: Elm, - 2021.
5. Əliyev Q. Qəhrəmanlıq dastanı / N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1982.
6. Quluzadə Z. Kamillik zirvəsi / N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edəni Mikayıl Rzaquluzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1982.
7. Sultanlı Ə. İskəndərnamə və Qərbi Avropa ədəbiyyatı / Nizami (məqalələr məcmuəsi). - Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, – 1947
8. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. - Bakı: Gənclik, - 1983, - 128 s.
9. Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması. - Bakı: Elm, - 1966, - 198 s.
10. Rzasoy S. Folklor və Nizami / Nizami Gəncəvinin əsərlərinin el variantları. Tərtibçi, redaktor və izahların müəllifi Fərid Hüseyn. - Bakı: Zərdabi-Nəşr MMC, - 2021, - s. 9-16
11. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin el variantları. Tərtibçi, redaktor və izahların müəllifi Fərid Hüseyn. - Bakı: Zərdabi-Nəşr MMC, - 2021, - 258 s.
12. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadə-nindir. - Bakı: Yazıçı, - 1988, - 265 s.

ОБРАЗ ИСКЕНДАРА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЕНДЖАВИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Конуль Г. АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Имя знаменитого греко-македонского правителя и полководца Александра – Искендера очень популярно в истории, литературе и фольклоре восточных народов. О нем сложено множество легенд, сказаний и мифов, выдающиеся восточные поэты возродили в своих произведениях художественный образ Александра – Искендера. Все это было связано с тем, что, несмотря на короткую жизнь этого великого полководца, он совершил великий поход на Восток, завоевал большие территории, создал крупнейшую империю своего времени и снискал большое уважение за любовь к своим воинам и за свою справедливую и сострадательную отношение к подвластным ему народам. Благодаря походам Александра – Искендера элементы греческой культуры распространились на Восток, эллинская культура сформировалась при взаимном влиянии обеих культур, и имя этого полководца прославилось на Востоке.

В своем творчестве Низами Гянджеви также обратился к образу Искандера.

В представленной статье исследуется и сравнивается образ Александра, отраженный в поэме Низами Гянджеви «Искандернаме» и в азербайджанском фольклоре. В результате исследования можно сделать вывод, что хотя образы Александра – Искендера в азербайджанском фольклоре имеют фольклорно-мифологическую сущность, они тесно связаны с образом Александра – Искендера Низами Гянджеви. Когда великий азербайджанский поэт Низами популяризировал героя поэмы «Искандернаме» как великого государственного деятеля в литературе, на типологические характеристики созданного им образа сильное влияние оказали отдельные элементы

образа Александра – Искендера в восточном и азербайджанском фольклоре. Создавая своего героя, Низами творчески использовал фольклорную информатику.

Ключевые слова: Александр Македонский, Низами Гянджеви, азербайджанский фольклор, поэма «Искендернаме»

THE CHARACTER OF ISKANDAR IN THE CREATIVITY OF NIZAMI GENJAVI AND AZERBAIJANIAN FOLKLORE

Konul G. ALIYEVA

SUMMARY

The name of the famous Greek-Macedonian ruler and commander Alexander is very popular in the history, literature and folklore of the Eastern peoples. There are many legends, tales and myths about him, outstanding oriental poets revived the artistic character of Alexander – Iskender in their works. All this was due to the fact that, despite the short life of this great commander, he made a great campaign to the East, conquered large territories, created the largest empire of his time and gained great respect for his love for his soldiers and for his fair and compassionate attitude towards peoples subject to him. Thanks to the campaigns of Alexander – Iskender, elements of Greek culture spread to the East, Hellenic culture was formed under the mutual influence of both cultures, and the name of this commander became famous in the East.

The image of Alexander was also addressed in the works of Nizami Ganjavi.

The presented article examines and compares the image of Alexander reflected in Nizami Ganjavi's poem "Isgandarnama" and Azerbaijani folklore. As a result of research, it can be concluded that although the image of Alexander in Azerbaijani folklore have a folklore-mythological essence, they are closely connected with the character of Alexander by Nizami Ganjavi. When the great Azerbaijani poet Nizami popularized the hero of the poem "Iskendername" as a great statesman in literature, the typological characteristics of the image he created were strongly influenced by individual elements of the character of Alexander in Eastern and Azerbaijani folklore. Creating his hero, Nizami creatively used folklore information.

Keywords: Alexander the Great, Nizami Ganjavi, Azerbaijani folklore, poem "Iskendername"

UOT 81

PROFESSOR ƏLİÖVSƏT ABDULLAYEVİN YARADICILIĞINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ MƏSƏLƏSİ

Səbinə Ə.MUXTAROVA *

Köməkçi nitq hissələrinin müəyyənləşməsində uzun müddət vahid fikir formalaşmamışdı. XVII əsr italyan dilçilərinin, Azərbaycan dili qrammatikasının əsasını qoyan M.Kazımbəyin əsərlərində köməkçi nitq hissələrindən bəhs edilsə də, bu sırada yalnız qoşma, bağlayıcı və nida qəbul edilmişdir, ədatə aid olan sözlər isə zərflər, qoşma, bağlayıcı içərisində verilmişdir. Qədim abidələrdən başlayaraq işlək olan müvafiq sözləri ilk dəfə ədat, ədatı isə köməkçi nitq hissələrinin bir növü kimi Əlövşət Abdullayev ayırmışdır. Alim mövzu ilə bağlı iki məqalə və bir dərs vəsaiti yazmışdır. Müəllif ədatın bağlayıcıdan, qoşma və nidadan, habelə köməkçi feildən fərqi elmi əsaslarla izah edir və konkret dil materialları ilə təsdiqləyir. Alim mübahisəli məsələlərə toxunaraq, onlara aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Ə.Abdullayev müəyyən arqumentlər gətirməklə dilçiliyimizdə “bağlama”, “hissəcik”, “köməkçi feil”, “yarım-köməkçi feil”, “yarımçıq feil” və s. adlandırılan morfemləri ədat olduğunu göstərmişdir. Professor ədatların təsnifindən də xüsusi olaraq bəhs etmiş, ilk məqaləsindən sonra dilçiliyimizdə bu sahədə olan dəyişmələri də nəzərə alaraq, ilk yazısındakı yeddi növü on iki növə çatdırmışdır. Ə.Abdullayev omonim səciyyəli ədatlar barədə də geniş məlumat verir. Ə.Abdullayevin bu araşdırmaları köməkçi nitq hissələri, xüsusən də ədatın gələcək tədqiqində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Əlövşət Abdullayev, köməkçi nitq hissələri, ədat, təsnifat, omonim, morfeim

Giriş. Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əlövşət Abdullayevin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin nitq hissələri, xüsusən də köməkçi nitq hissəsi məsələsi mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, köməkçi nitq hissəsi məsələsi mübahisəli məsələlərdən olmuşdur. Hətta bəzi dilçilər lüğəvi mənası olmayan sözləri nitq hissəsi qruplarında birləşdirmiş və bu əsasda köməkçi nitq hissələri adlı kateqoriya yaratmışdılar [17, 153; 15, 250; 25, 32 və s.]. Lakin bu fikir geniş yayılmamış və qrammatika kitablarına yol tapmamışdır. Tədqiqatın yeniliyi mövzunun ilk dəfə araşdırılmasıdır. Tədqiqatın metodu təsviri və tarixi-müqayisəlidir. Mövzu Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə bu məqalədə araşdırılır.

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; sabina.mukhtarova@bsu.edu.az; ORCID ID:0000-0002-1856-2648

Köməkçi nitq hissələri. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, müstəqil lüğəvi mənaya, sintaktik vəzifəyə və suala malik olmasa da, fikrin əsas ifadə vasitəsi olan cümlənin qurulması və ümumilikdə fikrin daha dəqiq verilməsində böyük rol oynayır. Müasir dilimizi, demək olar ki, köməkçi nitq hissələri olmadan təsəvvür etmək belə, mümkün deyil. Bu baxımdan dilçiliyimizdə köməkçi nitq hissələri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin uzun müddət türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri olaraq yalnız qoşma, bağlayıcı və nidadan bəhs edilmişdir, ədatlar ayrıca nitq hissəsi kimi təqdim edilməmişdir [1, 4]. Azərbaycan dili elmi qrammatikasının əsasını qoyan M.Kazımbəydən başlayaraq, köməkçi nitq hissələrinin bölgüsü məhz yuxarıdakı kimi olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, XVII əsrin əvvəllərində İtalyan alimi Pietro Della Vallenin “Türk dilinin qrammatikası” adlı əsərində də buna uyğun bölgüyə rast gəlirik. Orada da ədat barədə söhbət getmir [ətraflı bax: 18, 383-423]. Eyni vəziyyət rus dilçiliyində də özünü göstərir.

Onu demək lazımdır ki, qədim çağlardan dildə digər köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, ədat da işlədilmişdir. Ə.Rəcəbov göytürk dilindəki ədatlardan bəhs edir [19, 458-462]. Burada, hətta müasir Azərbaycan dilində işlək olan qüvvətləndirici “ta”(da), sual “-mi⁴”, fərqləndirici “yalnız” kimi ədatlar göstərərək nümunələr verilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də kifayət qədər ədat olduğu qeyd edilir və bunların bir çoxunun müasir dilimizdə işlək olduğu göstərilir [14, 357-374]. Bunlar sübut edir ki, ədat türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qədimdən işləkdir, amma nədənsə keçən əsrin ortalarına qədər bu nitq hissəsindən ayrılıqda bəhs edilməmişdir. Ədat olan sözlər isə digər nitq hissələrinin: zərf, qoşma və bağlayıcının içərisində “əridilmişdir”. Məsələn, M.Kazımbəy “*asla*” sözünü zaman zərfi, “*xeyr*” sözünü inkar, yaxud şübhə zərfi kimi təqdim edir [14, 629-630]. Müəllif qoşma və bağlayıcıdan bəhs edir, amma ədatdan yox. Buna baxmayaraq, belə qeydlə rastlaşırıq: “Müxtəlif sözlərlə birləşən –ce, çə, yaxud necə ədatları nisbi keyfiyyət bildirən zərflər əmələ gətirir”. Fransızca, oğrunca, farsı dilincə - Fars dilinə görə [14, 630]. Deməli, ədat sözünün termin kimi işlədilməsi faktı özünü göstərir. Lakin bu tip sözlərin ayrıca başlıq altında--ədat kimi öyrənilməsi yalnız keçən əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Ə.Abdullayev yazır: “Əvvəllər “ədat” istilahi indi bizim “köməkçi nitq hissələri” adlandırdığımız sözlərin ümumi adı kimi geniş mənada işlənirdi. Sonralar isə köməkçi nitq hissələrinin ayrı-ayrı növlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq bu istilah dar mənada işlənməyə başladı; bağlayıcı, qoşma və nidaya daxil ola bilməyən sözlər “ədat” adı ilə adlandırılmağa başlandı. “Ədat” istilahi artıq Azərbaycan dilçiliyinə daxil olmuşdur” [1, 4-5]. Tədris prosesini nəzərə alaraq, Ə.Abdullayev ədatların ayrıca bir köməkçi nitq hissəsi kimi öyrədilməsini əsas almış və ilk dəfə

qiyabiçi tələbələr üçün “Köməkçi nitq hissələri” adlı vəsait nəşr etdirmiş, burada ədatı köməkçi nitq hissələrinin ayrıca bir növü kimi təqdim etmişdir. Onu da deyək ki, alim sonralar da bu sahədəki fikirlərini inkişaf etdirərək, “Müasir Azərbaycan dilindəki ədatlar haqqında” [2 , 37-44; 4, 179-184] məqalələrini yazmışdır.

Ə.Abdullayev ədatların digər köməkçi nitq hissələri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini sadalayaraq, onların müxtəlif cəhətdən təsnif oluna bildiyini qeyd edir. Mənşəyinə görə təsnifatından bəhs edən müəllif onların müstəqil lüğəvi mənalı sözlərdən meydana çıxdığını göstərir. Onun fikrincə, bu sözlərdə inkişaf prosesi müstəqil sözdən köməkçi sözə, ondan da şəkilçiyə doğru gedir. Belə sözlərdən ədatların da içində az deyil; *bir, bircə, elə, belə, artıq, yalnız, gəl, gəlin, gör, görüm, görək, bax* və s. Alim yazır: “Elələri də var ki, bağlayıcı kimi də, ədat kimi də işlədilir; ancaq, yəni. Elələri də var ki, ədat kimi formalaşsa da, bağlayıcılıq keyfiyyətinə də malikdir: “da/də, -ca da/-cə də, ki, hətta, -mı, -mi, -mu, -mü”. Müəllif bunların tam diferensiasiyaya uğramadığı, hələ də diffuz xarakterdə olduğu fikrindədir [4, 179].

Doğrudan da, təbii inkişafın məhsulu olaraq, müasir dilimizdə, demək olar ki, bütün köməkçi nitq hissələrinin içərisində əsas nitq hissələri ilə omonimlik təşkil edən, hətta bəzən ayrılması mümkün olmayan sözlər vardır. Bu isə onların əsas nitq hissələrindən tam təcrid olunmadığını göstərir. Lakin ədat və bağlayıcılardan bəhs edərkən tarixi dil mütəxəssisləri ədatın daha əvvəllər mövcud olduğu fikrini gözləyirlər. Ə.Şükürov yazır: “Yazılı abidələr belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, ədat dilimizdə bağlayıcıdan çox əvvəl meydana çıxmışdır” [23, 50]. Ə.Abdullayev verdiyi mətn nümunələrində ədatın bağlayıcıdan çox olduğunu və müxtəlif növlərinin zənginliyini verməklə də məhz bunu əsaslandırmaq istəmişdir. Bəzi tədqiqatçılar isə “ki” ədatının bağlayıcıdan yarandığı fikrini müdafiə edirlər [26 , 212].

Müasir dilimizdə eyni sözün həm ədat, həm bağlayıcı kimi işlənməsindən bəhs edən müəllif onların fərqi də verir. Təqdim etdiyi mətn parçasında “ki” sözünün hansı nitq hissəsinə aid olmasını onların yerinə yetirdiyi funksiya ilə əlaqələndirən alim göstərir ki, bağlayıcı sözləri, söz birləşmələrini və ya cümlələri bağlamağa xidmət etdiyi halda, ədatın bu funksiyası yoxdur; ədat hər hansı sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə müəyyən məna incəliyi verir [1 , 5]. Bu gün, təbii ki, ədatların spesifik xüsusiyyətləri barədə bir az əhatəli məlumat verilsə də, Ə.Abdullayevin ilk olaraq bu məsələdən bəhs etməsi, ədatın məna növlərini ayırması ilk təşəbbüs kimi çox böyük bir hadisə idi. Bu bir daha ədatın köməkçi nitq hissələri içərisində müstəqil bir kateqoriya olduğunu sübut edir. Y.Seyidov yazır: “Xeyli vaxtdır ki, “ədatlar” adı ilə bir köməkçi nitq hissəsi də qrammatika kitablarında özünə sabit mövqe qazanıb və bizim bildiyimizə görə,

bir nitq hissəsi kimi, ona (ədata) etiraz edən, onun mövqeyini dəyişməyə cəhd edən yoxdur” [21 , 187].

Ədatların təsnifi vəsaitdə tələbələrə kömək kimi verildiyi üçün sonralar elmi baxımdan da işlənmiş və müəyyən dəqiqləşmələr aparılmışdır. “Ədatların təsnifi” məqaləsində ədatın funksiyası haqqında artıq daha geniş məlumat verilir; burada ədatın incə məna çaları ilə yanaşı, cümlədə müxtəlif qrammatik, məntiqi, habelə ekspressiv münasibətləri də bildirməsi, xəbərlik kateqoriyasının formalaşdırılmasında, cümlənin məqsəd istiqamətində fəal iştirakı da diqqət önünə çəkilir. Maraqlı məsələlərdən biri məqalədə ədatların sözdüzəltmədə, formadüzəltmədə iştirak etməsi barədə məlumatdır. Sözdüzəltmədə iştirak ədatlar içərisində “*heç, isə, bir, -sa/-sə, -ba-/ -bə-, -ha-* morfemləri və “*heç kim, heç nə, kimsə, nəşə, haradasa, bir dəfə, bir gün, taybatay, yanbayan, vurhavur, qovhaqov, qijhaqij*” kimi sözlər nümunə verilir [4, 180].

Müasir dilçiliyimizdə “*bir gün, bir qədər*” tipli sözlərdə “*bir*” sözünün say kimi təqdim edilməsi, fikrimizcə, düzgün deyil; Ə. Abdullayev bu məsələyə daha düzgün yanaşmışdır. Belə ki, yaranmış sözlərin tərkibindəki “*bir*” sözünün daxili semantikasında say bildirmə xüsusiyyəti yoxdur. Bu cərgəyə “bir az, bir daha” sözlərini də aid etmək olar. Fikrimizcə, “ünsür” adlandırılan *-a-*, *-ba-*, *-ha-* haqqında da eyni fikri söyləmək olar; onlar təkrarlanan sözləri birləşdirməklə yanaşı, onların mənasını da qüvvətləndirir. Müəllif formadüzəldici ədatlara “*idi, imiş, isə, ikən, gil*” morfemlərini aid edir [4, 180]. Buradakı morfemlərlə bağlı mübahisə aparmaq olar; belə ki, müasir dilçiliyimizdə *-gil* isim düzəldən şəkilçi kimi öyrənilir [13, 64], digərləri isə mübahisəlidir, ayrı-ayrı dilçilərin münasibəti fərqlidir.

Qeyd edək ki, ədatlardan bəhs edərkən Ə. Abdullayev “*idi, imiş, isə*” morfemləri üzərində də xüsusi dayanır. Məlumdur ki, dilçiliyimizdə bu morfemlərə birmənalı münasibət olmamışdır; onu əksər dilçilər “köməkçi feil [22, 20; 6, 185; 5, 37; 16, 189 və s.], bəziləri bağlama” [7 , 284] terminləri ilə adlandırmışlar. Onların “yarımköməkçi feil”, “yarımçıq feil”, “hissəcik” adlandırılması halları da vardır. Bəzi müəlliflər isə, ümumiyyətlə, onları söz kimi köməkçi nitq hissələrinin içərisində öyrənməyin əleyhinədir [24, 103]. Ə. Abdullayev bu adların haradan gəldiyini və mahiyyətini araşdıraraq, bu sözlərə uyğun gəlmədiyini əsaslandırmağa çalışır və bu fikirlər elmi cəhətdən şərh olunur. Məlumdur ki, bu morfemlərin kökü eyni sözə gedib çıxır; “*erdi/irdi, etmiş/irmiş, ersər/irsər, erkən/irkən*” formasında olmuş, müxtəlif şəkillərdə xəbəri formalaşdırmağa xidmət etmişdir. Yəni burada əsas fikir ondan ibarətdir ki, bu morfemlər söz yaradıcılığında iştirak etmir, deməli, feil yaratmır, sadəcə, adlarla yanaşı, feillərə də qoşularaq xəbəri meydana çıxarır.

Bu morfemlərin feil (köməkçi feil, yarımköməkçi feil, yarımçıq feil)

olmadığını əsaslandıraraq ciddi arqumentlər gətirir: köməkçi feillərdən fərqli olaraq, məsdər forması, zaman və şəkil formaları, inkarlıq, növ və təsir kateqoriyaları yoxdur. Müəllif bu fikirdədir ki, həmin sözlər feildən formalaşsa da, artıq feillik əlaməti qalmamış, ədatə çevrilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu morfemlərin nə olması barədə ayrıca yazıya da rast gəlirik; Ə.Əliyev və R.Quliyeva bu morfemlərin ədat olduğunu əsaslandırırlar [8, 33-40].

Müasir dilçiliyimizdə bu morfeimin ədat kimi təqdim olunması daha çox diqqəti cəlb edir [11, 169; 12, 378]. Maraqlıdır ki, Q.Kazımov “idi, imiş” morfemlərini eyni əsərində, hətta bir abzasın içərisində eyni məsələdən danışarkən gah köməkçi sözlər, gah da zaman ədatları adlandırır [12, 240]. R.Rüstəmov isə bu morfemləri gah sadəcə, şəkilçi [20, 135], gah şərt şəkilçisi [20, 136], gah köməkçi feil [20, 135-136] adlandırır. B.Xəlilov bu morfemləri sadəcə köməkçi feil adlandıraraq üstündən sükutla keçir [11, 173]. Bu hal onu göstərir ki, həmin morfemlərin müəyyənlişməsi barədə hamının qəbul etdiyi vahid fikir yoxdur. Ə.Abdullayev isə daha əvvəl onların dəqiq təyinatını vermişdir.

Ə.Abdullayev ilk dəfə ədatların bölgüsünü vermişdir. Müəllif ədatın altı növünü müəyyənlişdirmişdi: 1.qüvvətləndirici ədatlar; 2.məhdudlaşdırıcı ədatlar; 3.dəqiqləşdirici ədatlar; 4.sual ədatları; 5.əmr ədatları; 6.təsdıq və inkar ədatları. Bu bölgü müəllifin hər üç əsərində ifadəsini tapmışdır. Buna baxmayaraq, sonralar ədatların məna növlərinə edilən yeniliklərdən də bəhs edərək, onlara müsbət münasibətini bildirmişdir. Elə buna görə də sonuncu yazısında ədatın 12 növündən bəhs etmişdir; əvvəlki bölgüyə altısını da əlavə etmişdir: arzu, predikat, şərt, işarə, qeyri-müəyyən, birləşdirici ədatlar [4, 184].

Ümumiyyətlə, dərs vəsaiti kimi qələmə alınan “Köməkçi nitq hissələri” kitabı elmi siqləti ilə yanaşı, praktik şəkildə təhlil, ən asan yolla tələbələrə çatdırmaq üsulu cəhətdən də diqqətəlayiq əsərdir. Müəllif ədatın müxtəlif növləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, omonim səciyyəli sözlərdən xüsusilə bəhs edir və onların fərfini aydın, anlaşılıqlı dillə, ciddi arqumentlərlə izah edir. Vəsaitdə müəllif ədatların bölgü üzrə xarakteristikasını vermiş və əksər ədatlar haqqında lazım olan qədər məlumat vermişdir. Müəllifin ilk olaraq bəhs etdiyi qüvvətləndirici ədatlardır; bölgüdə birinci həmin ədatlardan bəhs edilməsi, sözsüz ki, bu sözlərin ədatın spesifik xüsusiyyətini əsas olaraq özündə daşmasıdır. Bunların içərisində “ki” ədatı əsasdır. Qüvvətləndirici “ki” ədatından danışarkən onun mənacə qüvvətləndirici “ha” ədatına uyğun gəldiyini qeyd edir və buna aid uğurlu misallar gətirir. Onların oxşar cəhətlərini sadalayaraq, eyni məna və funksiyada, hətta bəzi şivələrdə “ki”, digər şivələrdə isə “ha” ədatının üstün olduğunu qeyd edir [1, 7].

Müəllifin nisbətən ətraflı bəhs etdiyi ədatlardan biri “*hətta*” sözüdür.

Bu sözün daha çox bağlayıcı kimi tanındığını qeyd edərək, bu sözün ədat və bağlayıcı kimi fərqləndirilməsindən bəhs edir. Onun fikrincə, dilimizdə bağlayıcı kimi tanıdığımız bu sözdə qüvvətləndiricilik xüsusiyyəti də vardır. Bu sözün bağlayıcı və ya ədat olduğunu müəyyənləşdirmək üçün çox zaman onun aid olduğu sözdən sonra “da, də” hissəciyi yazılır. Məsələn: *Hətta Kərim dayı (da) öz aləmində Zərəfşandan incimişdi* (İ.Hüseynov). Müəllif bu sözün bağlayıcılıq keyfiyyətinin aşağıdakı hallarda güclü olduğunu göstərir: 1) İki fikir bir-birinə qarşı qoyulduqda birinci ifadədə “nəinki”, ikincisində isə “hətta” işlənir. Məsələn: *Bu hadisə nəinki məni sevindirmədi, hətta daha da kədərlandırdi*. 2) Əvvəlki ifadədə bütöv, sonrakında isə onun hissəsi ifadə olunduqda “hətta” bağlayıcısı hissəni bütövə bağlamağa xidmət edir və seçilmə məzmunu bildirir. Məsələn: *Rüstəm kişi bilirdi ki, rayonda çoxları, hətta rayon rəhbərləri də maarif müdirinin dilinin altına düşməkdən qorxurlar* (M.İbrahimov). 3) Elə hallar da olur ki, “hətta” sözü hissənin bütövə münasibətini bildirmirsə də, seçilmə məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Elmira, Dilara, hətta balaca Əsmər də nəğmə oxuya-oxuya gəlirdilər* [1, 8]. Müəllif təhlil üçün verdiyi nümunələrdə “hətta” sözünün bağlayıcı olduğunu qeyd etməklə yanaşı, hər birində onun aid olduğu ifadəni xüsusi olaraq qüvvətləndirdiyini də göstərir. Bizə belə gəlir ki, burada da alimin o fikri öz təsdiqini tapır ki, əvvəl ədat olmuş, sonradan onların bəzilərində bağlayıcılıq funksiyası da meydana çıxmışdır, ona görə də bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirdikdə belə, yenə mənaqüvvətləndiricilik xüsusiyyəti qalır.

Omonim səciyyəli ədatlardan biri “belə” sözüdür. M.Hüseynzadə göstərir ki, son vaxtlara qədər yalnız işarə əvəzliyi, yaxud zərf kimi izah edilən belə ədatı qüvvətləndirmə dərəcəsinə görə “hətta” ədatına uyğun gəlsə də, işlənmə yerinə görə ondan fərqlənir [11, 252]. F.Zeynalov bu sözün ədat kimi geniş şəkildə, ancaq oğuz qrupu türk dillərində işləndiyini, başqa türk dillərində işlənmədiyini göstərir [26, 200]. Z.Əlizadə isə bu sözü köməkçi nitq hissəsi mövqeyində ədat kimi deyil, cümləyə dəqiqləşdirmə, yekun, nəticə məzmunu verən modal söz kimi təqdim edir [9, 204]. Ə.Abdullayev bu sözün əvəzlik və ya ədat kimi işlənməsi məsələsinə toxunaraq ilk növbədə onların aid olduğu sözə nisbətən tutduğu yerə fikir verməyi məsləhət bilir. Belə ki, işarə əvəzliyi aid olduğu sözün əvvəlində gəldiyi halda, ədat aid olduğu sözdən sonra gəlir. Digər fərq kimi o göstərilir ki, həmin ədatı “hətta, da, də” ədatları ilə əvəz etmək olur və bu zaman mənaya xələl gəlməz, halbuki bunu əvəzlik üçün etmək olmaz, əvəzlik olduqda onu bu cür ifadəsi ilə əvəz etmək olar. Üçüncü fərq kimi müəllif bu sözlərin semantik xüsusiyyətini göstərir; belə ki, “belə” əvəzlik olduqda aid olduğu sözün anlayışın əlamətini, yəni sifətini bildirir, bu baxımdan həmin əvəzlik sifəti ümumi şəkildə bildirir. Ədat olduqda isə leksik məzmun daşımadığı üçün

əlamətliyi də ifadə etmir.

Onu da demək lazımdır ki, “*belə*” ədatı yalnız sözlərə aid olub, onlardakı məna incəliyini gücləndirmək deyil, habelə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bir-birinə bağlanmasıda iştirak edir. Əvvəlki əsərlərində buna toxunmasa da, “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı məşhur monoqrafiyasında bu barədə bəhs edir. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr, daha dəqiqi, tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında ədatların rolundan, habelə qarşılaşdırma budaq cümləsindən danışarkən “*belə*” ədatından da bəhs edir [3, 126, 343]. Müəllif həmin funksiyada aid olduğu sözdən sonra gəldiyini, bəzən isə əvvəl gələ bildiyini qeyd edir. Onu da demək lazımdır ki, bu mövqeyində də “*belə*” ədatı “*hətta*” ədatı ilə sinonim mövqedədir; fərq ondadır ki, “*hətta*” aid olduğu söz və ifadədən əvvəl, “*belə*” isə sonra işlənir. “*Belə*” sözünün aid olduğu sözdən əvvəl işlənməsinə gəldikdə isə hətta müəllifin verdiyi misaldan da görünür ki, “*belə*” ədatı aid olduğu sözdən tam mənası ilə əvvələ keçməmişdir; burada ədat tərəfləri ayrı yazılan mürəkkəb feilin əsas tərəfi olan birinci komponenti ilə köməkçi feil arasına girmişdir: *O, cəllad belə olsaydı, için-için yanub tüstülənən, kimsəyə bir ziyan, bir qanıqaralığı verməyən ürək ona təsir etməli idi.* (İ.Əfəndiyev) [3, 343]. Buradan göründüyü kimi, ədat “*cəllad olsaydı*” mürəkkəb feilin komponentləri arasına girmişdir. Bunun səbəbi cəllad komponentinin aktuallaşması, daha çox diqqətə çatdırılmasıdır. Bu ədat heç bir zaman aid olduğu sözdən əvvələ keçə bilməz; belə ki, onun funksiyası məhz sözdən əvvəl gəlməsi ilə reallaşır, başqa cür ola bilməz. Onu da qeyd edək ki, “*belə*” ədatının tabeli mürəkkəb cümlədə bu funksiyada iştirakı yalnız –*sa*, –*sa* şərt şəkilçili, yaxud isə komponentli sözlə mümkündür: *oxusa belə, oxuyursa belə*. Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu ədat mənaqüvvətləndiriciliyi ilə yanaşı, cümlə növünün də formalaşmasında iştirak edir; belə ki, bu tip konstruksiyaları qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşdıran əsas vahid “*belə*” ədatıdır.

“Köməkçi nitq hissələri” kitabında omonim kimi təqdim olunan və fərqi izah edilən sözlərdən biri də “*da, də*” ədatıdır. Bu sözü Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, M.Hüseynzadə və başqaları qüvvətləndirici [1, 10; 26, 452; 11, 253-254; 452 və s.], A.Aslanov emosional məna çaları yaradan [7, 300-301] ədatlar içərisində verirlər. Q.Kazımov isə “qeyri-sabit” qoşmalar içərisində bu ədatı da göstərsə də, təsnifatda heç bir bölgədə buna rast gəlmirik. Göründüyü kimi, dilçiliyimizdə məhz Ə.Abdullayevin ilk dəfə verdiyi bölgünü əsas götürmüşlər. Digərlərindən fərqli olaraq, Ə.Abdullayev bu ədatı da bağlayıcıdan fərqləndirən xüsusiyyətləri sadalamış və hətta göstərir ki, ədat mövqeyində olduqda da bu söz sözləri bağlamaq xüsusiyyətinə də malik olur. Bağlayıcı kimi yalnız təkrarlanaraq həmcins komponentləri əlaqələndirir.

dirmə funksiyası yerinə yetirməsi qeyd olunur.

Müqayisəyə cəlb edilən ədatlardan biri də “ancaq” ədatıdır. Müəllif bu sözün də həm ədat, həm bağlayıcı funksiyasında çıxış etdiyini qeyd edərək, fərqli xüsusiyyətlərini sadalayır. İlk fərq kimi bağlayıcının məhdudlaşdırma xüsusiyyətinə malik olmaması, yalnız iki zidd, əks olan hadisə və ya faktı bir-birinə qarşı qoymaqla onları bir-birinə bağlamağa xidmət edir. İkincisi, bağlayıcı olduqda sinonimləri olan “*amma, lakin*” bağlayıcıları ilə əvəzlənə bilər. Ədat isə bu iki xüsusiyyətdən məhrumdur. Düzdür, bəzən elə konstruksiyalarla rastlaşmaq olur ki, orada “*da, də*” sözünün morfoloji baxımdan ədat və ya bağlayıcı olduğunu dəqiq ayırmaq mümkün olmur. Məsələn: *Cavad danışmırdı, ancaq suallara cavab verirdi*. Bu cümlənin ifadə etdiyi semantik yükü birmənalı şəkildə qəbul etmək olmaz. Ona görə ki, iki cür düşünmək olar. Birinci halda “*ancaq*” sözünü “*lakin*” sözü ilə, yəni qarşılaşdırma bağlayıcısı ilə əvəz etmək olar: *Cavad danışmırdı, lakin suallara cavab verirdi*. Göründüyü kimi, bu zaman iki fakt qarşı-qarşıya qoyulur, ortadakı morfem də məhz bunları daha çox bağlamağa xidmət edir. İkinci halda həmin sözün yerinə “*yalnız*” məhdudlaşdırıcı ədatını qoymaq olar; burada qarşılaşdırmadan, zidd hadisələrdən daha çox hadisəni məhdudlaşdırmaq iki hadisədən birini əsas almaq məzmunu vardır. Bu isə “*ancaq*” sözünün bağlayıcı və ədat kimi tam diferensiasiyalaşmadığını göstərən haldır.

“Köməkçi nitq hissələri” əsərində diqqəti çəkən bir maraqlı cəhət də əmr ədatları içərisində “*bir, bircə*” sözlərinin də verilməsidir. Məlumdur ki, müasir dilçilik ədəbiyyatında bu söz, bir qayda olaraq, məhdudlaşdırıcı ədat, bəzən isə həm də arzu ədatı kimi təqdim edilir. Lakin Ə.Abdullayevin gətirdiyi nümunələr və verdiyi izahlar, təhlillər qəti şəkildə inandırır ki, bu söz həm də əmr funksiyasının qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn: *A kişi, sən **bir** səsini kəs, görək kişinin qızı nə deyir də.*(C.Cabbarlı); ***Bircə** de görüm, nə deyibsən o qıza?*(İ.Hüseynov).

Qeyd edək ki, dilçiliyimizdə bu mövqeyində həmin sözlərin qüvvətləndirici ədat adı altında təqdimi ilə qarşılaşırıq. M.Hüseynzadə yazır: “Dilimizdə *bir* və ya *bircə* ədatları da vardır ki, bunlar əmr cümlələrində işlənir və cümlədəki təkid, hədə, təsəlli, nəsihət mənalarını daha da qüvvətləndirir...Bu ədatlar ona görə də vaxtilə əmr ədatları sırasında verilmişdir. Əslində isə bunlar əmr mənası yaratmır, cümlədə olan əmr mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edir” [11, 253]. Onu da deyək ki, köməkçi nitq hissələri, xüsusən də ədat cümlədə hər hansı mənanı yaratmır (qoşma istisnadır), oradakı mənanı, sadəcə, qüvvətləndirir. Bu hal ədatda, xüsusilə özünü göstərir; belə ki, ədatların mənacə bölgüsü heç də onların ifadə etdiyi məna ilə bağlı deyil, çünki onların müstəqil lüğəvi mənası yoxdur. Ədat hansı sözə aid olursa, onun mənasını qüvvətləndirir, hansı cümləyə aiddirsə, oradakı mənanı qüvvətləndirir. Bu baxımdan “*bi, bircə*” sözləri müxtəlif cümlələrdə

işlənə bilər. Məsələn: 1) Bircə sənin layihən bəyənilmişdir; 2) Bircə qonşumuzun oğlu tez qayıdacaq; 3) Bircə bəri dur. Bu üç cümləni nəzərdən keçirsək, hər birinin müxtəlif xarakterli olduğunu görəəcəyik; birinci cümlənin xəbəri feilin xəbər şəklindədir (bəyənilmişdir) və sırf informativ səciyyəyə daşıyan cümlədir, “bircə” sözü “yalnız” ədatı ilə əvəzlənə bilər, çünki onun aid olduğu söz—ifadə (sənin layihən) fərqləndirilir, seçilir, deməli, dəqiq-ləşdirici ədatdır. İkinci cümlənin xəbəri feilin arzu şəklindədir (qayıdacaq), cümlədə hər hansı hadisə arzu olunur və məhz bu mənanı—arzu mənasını qüvvətləndirmək üçün “bircə” ədatı işlənmişdir, deməli, arzu bildirən ədatdır. Üçüncü cümlənin xəbəri feilin əmr şəklindədir (dur) və cümlədəki fikir də əmr, göstəriş xarakterlidir. Bu məzmunu qüvvətləndirmək üçün “bircə” ədatı işlənmişdir, deməli, əmr ədatıdır. Bu baxımdan da Ə.Abdullayevin düzgün mövqə tutduğu bir daha aydın olur.

Nəticə. Azərbaycan dilçiliyinin sütunlarından biri olaraq, dilimizin qüdrətli araşdırıcısı- Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev Morfologiya sahəsində müxtəlif məsələlərlə bağlı dəyərli əsərlər yaratmışdır; onun köməkçi nitq hissələri ilə bağlı əsəri bu sahədə ilk tədqiqat kimi qiymətləndirilir. Xüsusən ədatlar, predikativlər haqqında fikirləri orijinal mövqeyi ilə səciyyələnilir. Ə.Abdullayev istər ədatın bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşməsində, istər digər oxşar nitq hissələri ilə müqayisəsində, istərsə də təsnifatında daha elmi, dəqiq yol seçmişdir. Bütün bunlar professor Ə.Abdullayevin zəngin elmi yaradıcılığa, xüsusən də Azərbaycan dilinin ən mühüm sahələrinə aid dəyərli tədqiqatlara malik olduğunu və bu yaradıcılığın dilçiliyimiz üçün böyük bir sərvət olduğunu göstərir. Bu böyük sərvətin tədqiq edilib araşdırılması dilimizin və dilçiliyimizin səviyyəsini öyrənmək, habelə müvafiq sahələrdə mübahisəli məsələlərin həllində böyük rol oynamış və gələcək tədqiqatlar üçün düzgün yol göstərmişdir.

Tədqiqatın yeniliyi mövzunun ilk dəfə araşdırılmasıdır. Tədqiqatın metodu təsviri və tarixi-müqayisəlidir. Mövzu barədə ilk dəfə bu məqalədə bəhs olunur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. - Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, -1958, - 49 s.
- 2.Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilindəki ədatlar haqqında. - Bakı: Azərbaycan məktəbi: Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal. - 1958, - №1.- 37-44 s.
- 3.Abdullayev Ə.Z.Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. - Bakı: Maarif, - 1974, - 420 s.
- 4.Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. - Bakı: Bakı Universiteti nəşri, -1992, -329 s.
- 5.Axundov A.A. Feilin zamanları.- Bakı: ADU nəşri, - 1961, -153 s.
- 6.Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. - Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, -1951, -267 s.
- 7.Azərbaycan dilinin qrammatikası. I cild. - Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, -1960, -336 s.
- 8.Əliyev Ə., Quliyeva R. İdi, imiş, isə-nin mövqeyi haqqında bəzi qeydlər. - Bakı: AzSSR Ali

- və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, Elmi əsərlər (Dil və ədəbiyyat seriyası), - 1979, - №1, - 33-40 s.
- 9.Əlizadə Z. Modal sözlər bir leksik-qrammatik kateqoriya kimi. - Bakı: ADU, Elmi əsərlər (İctimai elmlər seriyası). - 1962. - №3. - 199-214 s.
 - 10.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. (dərslük). - Bakı: Adiloğlu, -2003, - 254 s.
 - 11.Hüseynzadə M.Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Morfolojiya. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 280 s.
 - 12.Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. - Bakı: Elm və təhsil, -2010, - 400 s.
 - 13.Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. - Bakı: Elm və təhsil, - 2017, - 944 s.
 - 14.Mehdiyeva S. Köməkçi nitq hissələri. - “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik, morfoloji və sintaktik təhlil). - Bakı: Elm, -2018, -357-387 s.
 - 15.Мещанинов И.И. Член предложения и части речи. - Ленинград, Изд. АН СССР, - 1978, -320 с.
 - 16.Məmmədov N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. - Bakı: Maarif, -1966, - 418 s.
 - 17.Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - Москва: Изд.АН СССР, -1956, -512 с.
 - 18.Pietro Della Valle. Türk dilinin qrammatikası (Tərcümə, tədqiq və şərh İ.Abbasov və G.Bayramovanındır). - Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, - 2020, -1096 s.
 - 19.Rəcəbov Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2002, - 475 s.
 - 20.Rüstəmov R.Ə. Türk dili. - Bakı: Nurlan, -2007, -208 s.
 - 21.Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. - Bakı: Bakı Universiteti nəşri, - 2000, - 403 s.
 - 22.Şirəliyev M.Azərbaycan dilinin orfoepiyası. - Bakı: Azərnəşr, -1970, -142 s.
 - 23.Şükürov Ə.C. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. - Bakı: APİ nəşri, -100 s.
 - 24.Təhməzov Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. -Bakı: AFPoliqrAF, - 2017, -152 s.
 - 25.Тираспольский Г.И. Типы слов и части речи. – Перм: Изд. Перм. Унив, - 1978, -51 s.
 - 26.Zeynalov F. R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. - Bakı: Maarif, -1971, -312 s.

ПРОБЛЕМА СЛУЖЕБНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ПРОФЕССОРА АЛОВСАТА АБДУЛЛАЕВА

Сабина МУХТАРОВА

РЕЗЮМЕ

На протяжении долгого времени единого мнения относительно определения служебных частей речи не сформировалось. Хотя в трудах итальянских лингвистов XVII века, в трудах М.Казембека, заложившего основы грамматики азербайджанского языка, и идет речь о служебных частях речи, однако к таковым относят только послелого, союзы и междометия. Слова же, относящиеся к частицам, включаются в ряды наречий, послелогов и союзов. Впервые именно профессор А. Абдуллаев выделил в качестве частиц соответствующие слова, являющиеся общеупотребительными начиная с древних памятников, частицы же определил как служебные части речи. На данную тему ученым были написаны две статьи и одно учебное пособие. А. Абдуллаев на основе конкретного языкового материала научно обосновал и разъяснил разницу между частицей и союзом, послелогом и междометием, а также вспомогатель-

ными глаголами. Затрагивая спорные проблемы, ученый стремился внести в них ясность. Морфемы, именуемые в азербайджанском языкознании "связка", "частица", вспомогательный глагол", "полу-вспомогательный глагол" и др., А. Абдуллаев рассматривал как частицы, приводя определенные доводы и аргументы. Особое внимание профессор уделял классификации частиц; принимая во внимание все изменения, происшедшие в азербайджанском языкознании в данной области после его первой статьи, А. Абдуллаев увеличивает число видов частиц от семи до двенадцати. А. Абдуллаев дает подробные сведения и об омонимичных частицах. Безусловно, эти исследования сыграли важную роль в дальнейшем изучении служебных частей речи, в частности, частиц.

Ключевые слова: Аловсат Абдуллаев, служебные части речи, частицы, классификация, омоним, морфема

THE PROBLEM OF AUXILIARY PARTS OF SPEECH IN THE SCIENTIFIC WORKS OF PROFESSOR ALOVSAT ABDULLAYEV

Sabina MUKHTAROVA

SUMMARY

For a long time, there was no consensus on the definition of auxiliary parts of speech. Although the works of the Italian linguists of the XVII century, the works of M. Kazembek who laid the foundations of the grammar of the Azerbaijani language concern auxiliary parts of speech, however, only postpositions, conjunctions and interjections are classified as such. Words related to particles are included in the series of adverbs, postpositions and conjunctions. For the first time, it was Professor A. Abdullayev who singled out as particles the corresponding words that are in common use since ancient monuments, while he defined the particles as auxiliary parts of speech. The scientist wrote two articles and one textbook on this topic. A. Abdullayev, on the basis of specific language material, scientifically substantiated and explained the difference between a particle and a conjunction, a postposition and an interjection, as well as auxiliary verbs. Touching upon controversial issues the scientist sought to clarify them. Morphemes referred to in Azerbaijani linguistics as "copula", "particle", "auxiliary verb", "semi-auxiliary verb", etc., A. Abdullayev regards as particles making certain arguments. The professor paid special attention to the classification of particles; taking into account all the changes that took place in Azerbaijani linguistics in this area after his first article A. Abdullayev increases the number of particle types from seven to twelve. A. Abdullayev also gives detailed information about homonymous particles. Undoubtedly, these researches played an important role in the further study of the auxiliary parts of speech, especially particles.

Keywords: Alovzat Abdullayev, auxiliary parts of speech, particles, classification, homonym, morpheme

TARİX

UOT 94 (479.24)

ÜÇKİLSƏ KATALİKOSLARININ GƏLİR MƏNBƏLƏRİ (heyvandarlıq təsərrüfatı)

Bəymirzə Ş.ŞABİYEV*

1441-ci ildə erməni katalikosluğunun mərkəzinin Sis şəhərindən İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsəyə köçürülməsi ilə erməni din xadimlərinin tarixi Azərbaycan torpaqlarında fəaliyyətə başlaması üçün əlverişli şərait yaranmış oldu. Məhz bu andan etibarən erməni ruhani və dünyəvi əyanları, tacirləri İrəvan və ətraf bölgələrdə Azərbaycan türklərinə məxsus torpaq, üzümlük, meyvə bağları, ticarət köşkləri, emal müəssisələri və s. kimi əmlakları satın alaraq Üçkilsə katalikosluğunun vəqf əmlakına keçirməklə iqtisadi güc mərkəzinə çevrilməyə başladılar. Müxtəlif üsullarla Azərbaycan hökmdarlarının qılığına girən Üçkilsə katalikosları bütün XV-XVIII əsrlər boyu dövlətdən geniş imtiyazlar qopararaq öz mövqelərini daha da möhkəmləndirir və dünya ermənilərinin siyasi mərkəzi olmaq iddialarını reallaşdırırdılar. Əldə olunan iqtisadi və siyasi güc resursları itirilmiş erməni dövlətçiliyinin bərpası, uydurma “Böyük Ermənistan” ideyasının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə yönəldilirdi.

Təqdim olunan məqalədə Üçkilsə katalikosluğunun çoxçeşidli təsərrüfat fəaliyyətindən biri olan heyvandarlıq təsərrüfatı və bu sahədən əldə olunan gəlirlər əsas araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: İrəvan, Cuxur-Səəd, Üçkilsə, heyvandarlıq təsərrüfatı

Giriş. Erməni patriarx taxtını İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsə monastırına köçürülməsinə nail olan erməni katalikosları öz məkirli niyyətlərini həyata keçirmək üçün iqtisadi resurslara sahib olmaq məqsədi ilə əməli fəaliyyətə başladılar. Erməni qaynaqları və tarixi ədəbiyyatlarının təhlili göstərir ki, XV-XVII əsrlərdə erməni din xadimləri əsasən İrəvan ətrafında, qismən isə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin digər ərazilərində böyük həcmdə torpaq sahələri, meyvə bağları, ticarət köşkləri, müxtəlif təyinatlı binalar, dəyirmanlar, emal müəssisələri, suvarma sistemlərini ələ keçirməklə iri təsərrüfat sahibinə, zəngin sərvətlərə sahib olmuşdular.

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; baymirzashabiyev@bsu.edu.az;
ORCID ID: 0000-0002-3116-1208

Katalikosluğun zəngin gəlir mənbələrinə sahib olmasında erməni dünyəvi əyanları, tacirlərinin ianə və bəxşisləri, həmçinin Azərbaycan hökmdarlarının Üçkilsə katalikoslarına verdikləri güzəşt və imtiyazların da rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bəhs olunan dövrdə Üçkilsə katalikosluğunun iqtisadi resurs və gəlirlərinin formalaşmasında monastıra məxsus heyvandarlıq təsərrüfatı da önəmli yer tuturdu. Araşdırmalar göstərir ki, Üçkilsə katalikosluğunun heyvandarlıq təsərrüfatında aparıcı yeri qoyunçuluq təşkil etsə də, qismən iri buynuzlu mal-qara saxlanılmasına da yer verilmişdir. Heyvandarlıq məhsulları monastrın həm daxili tələbatı, həm də ixrac potensialında mühüm rol oynayırdı.

Təbii coğrafi şərait. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən birini heyvandarlıq təşkil edirdi. Bölgədə yaylaq-qışlaq maldarlığının inkişafı üçün əlverişli coğrafi şəraitin olması təsərrüfatın bu sahəsinin bəylərbəyliyin bütün mahallarında geniş yayılmasına səbəb olmuşdu. XVI əsrin 90-cı və XVIII əsrin 20-ci illərinə aid Osmanlı siyahıyaalma materiallarında İrəvan əyalətində onlarla yaylaq və qışlaqların qeydə alınması bunu bir daha təsdiq edir [1, 234-235]. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisindəki Ağrı dağ, Ələyəz, Pəmbək, Ağbaba, Ağbulaq, Alagöz, Altuntaxt, Dəlidağ, Dərələyəz dağ silsilələrindəki alp çəmənlikləri yaylaq maldarlığının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Dövrün qaynaqlarında İrəvan əyalətinin müxtəlif mahallarında Keçibəyli, Səfərçi, Qaragöl, Əyri-dərə, Gəlinqaya, Abaran, Altuntaxt, Daşkörpü, Dikmədaş, Eymur bulağı, Ədavaz, Cigidqayası, Güllütop, Soyuqbulaq, Tərli, Salbortan, İnəkbulaq, Talinbulaq, Daşkəsən, Təkəcik ağılları, Tutluca, Qırxbulaq, Bazarçay və s. kimi yaylaqların, Hacı Əmin, Həsənbəy, Cənəhməd, Durmuşqışlaq, Həşim-qışlağı, Çıraqlı, Carçı, Codarlar, Şatır, Şahkərim, Şahcaqulu, Dərəqışlağı, Şahməhəmməd, Afcəqışlaq, Kələoğlan, Kiçikbulaq, Nəzərli, Nəzərocaq, Nərminəli, Piryaqub, Şamdangələn, Pinqışlağı, Talaqışlaq, Xəlifəqışlağı, Xəndanqulu və s. kimi onlarla qışlaqların qeydə alınması bölgədə maldarlıq təsərrüfatının yüksək inkişafından xəbər verir [2, 103-407]. Yeri gəlmişkən, XVI-XVIII əsrlərə aid Osmanlı qaynaqlarında əksini tapmış bölgənin saysız-hesabsız toponimləri, o cümlədən yaylaq və qışlaq adlarının türk mənşəli olması erməni tarixçilərinin Çuxur-Səəd vilayətinin qədim erməni torpaqları olması iddiasının əsassız olmasının bariz nümunəsidir.

Az xərc tələb etdiyi və yüksək məhsuldarlığı ilə fərqləndiyinə görə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin digər ərazilərində olduğu kimi, Çuxur-Səəd ərazisində də xırdabuynuzlu heyvanların, əsasən də qoyunçuluq təsərrüfatının saxlanılmasına üstünlük verilirdi. Xırdabuynuzlu heyvanların əti və südündən ərzaq məhsulları kimi, dərisi və yunundan isə gön-dəri, toxuculuq sənətkarlığı sahəsində geniş istifadə olunurdu. Dövlət heyvandarlıq təsərrüfatlarından, xüsusilə də qoyunçuluqdan yaylaq və qışlaqlardan istifadə mü-

qabilində böyük miqdarda gəlir əldə edirdi. Heyvandarlıq təsərrüfatları daxili təlabatın ödənilməsi ilə yanaşı ölkənin ixrac potensialında da mühüm rol oynayırdı.

Cuxur-Səəd ərazisində iribuynuzlu mal-qaraya nisbətən xırdabuynuzlu heyvandarlığın geniş yayılması bölgənin təbii-coğrafi şəraiti, iqlimin nisbətən sərt olması ilə bağlı idi. Belə ki, bəylərbəyliyə ərazisində qış mövsümünün uzun müddət davam etməsi iribuynuzlu mal-qaranın qapalı şəraitdə saxlanması səbəb olduğundan qoyunçuluğa nisbətən bu sahənin xərclərinin daha da artmasına gətirib çıxarırdı. Bununla belə, bölgədə qoyunçuluqla yanaşı iribuynuzlu mal-qara, inək, camış, at və s. saxlanması da istisna deyildi.

Bölgənin heyvandarlıq təsərrüfatı səyyah gündəliklərində. XVI-XVIII əsrlərə aid səyyah gündəliklərində Səfəvi dövlətinin müxtəlif vilayətlərində, o cümlədən Cuxur-Səəd bəylərbəyliyə ərazisində də heyvandarlıq, xüsusilə də qoyunçuluq haqqında maraqlı məlumatlara təsadüf olunur. XVI əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda səfərdə olmuş Venesiya səfiri Vinçenso Alessandrini burada çoxlu sayda mal-qara, xüsusilə də iri qoyunların saxlandığını, dövlətin otlaqlardan istifadə müqabilində xeyli gəlir əldə etdiyini göstərmişdir [3, 93]. XVII əsrin 70-ci illərində Səfəvi ərazisində səfərdə olan Fransız səyyahı J.Şarden qoyunçuluğun daha şox Midiyada (Azərbaycan nəzərdə tutulur – B.Ş.) və Ermənistanda (İrəvan nəzərdə tutulur – B.Ş.) yayıldığını qeyd edərək yazır ki, burada elə qoyun sürüləri ilə rastlaşdım ki, onların otladıqları ərazi 4–5 fərsəngə (26-33 km) bərabər idi [4, 745-746]. Digər bir fransız səyyahı J.B.Tavernye də may ayında hər gün yaylaqlara aparılan və hər birində 1000 baş heyvanın olduğu qoyun sürülərini gördüyünü qeyd etmişdir [5, 603]. Oxşar fikirlərə Hollandiya elçisi Y.Streys və alman səfiri A.Olearinin səyahətnaməsində də rast gəlmək mümkündür [6, 282; 7, 582].

1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri” və digər qaynaqların materialları əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, Cuxur-Səəd ərazisində təxminən 500 000 başa qədər xırdabuynuzlu mal-qara saxlanılırdı [1, 237-238].

Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, dövrümüzdə gəlib çatmış Osmanlı siyahıyaalma materialları göstərir ki, İrəvan əyalətində yalnız qoyunçuluq təsərrüfatlarında saxlanılan heyvanlar vergiyə cəlb edilmiş, iribuynuzlu mal-qaranın vergiyə cəlb edilməsi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Buna görə də bölgədə saxlanılan iribuynuzlu mal-qaranın sayı ilə bağlı heç bir konkret məlumat əldə etmək mümkün deyildir. Osmanlı vergi məmurlarının hansı səbəbdən iribuynuzlu mal-qaranı vergiyə cəlb etməmələri ilə əlaqədar dəqiq fikir söyləmək olmasa da, bu heç də Cuxur-Səəd ərazisində iribuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarının olmaması anlamına gəlməməlidir. Bu fikri səyyah gündəliklərində əksini tapmış bəzi məlumatlar da təsdiq edir. Adam Olearinin “Səfəvi ərazisində, daha çox ölkə-

nin şimal tərəflərində, Xəzər sahillərində, Sərabda, Ərdəbildə, İrəvanda çoxlu camış saxlanması, bəzi məntəqələrdə onların sayının 400, 600 və daha çox olması” haqqındakı fikirləri də bu faktı sənədləşdirir [7, 740].

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində fərdi təsərrüfatlarla yanaşı kilsə və monastrların təsərrüfat həyatında heyvandarlıq mühüm sahələrdən birini təşkil edirdi. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, XVI-XVIII əsrlərdə Üçkilsə katalikosluğunun çoxçeşidli təsərrüfat fəaliyyətində əkinçilik, üzümçülük, bağçılıq, kустar emal sənayesi, ticarət və s. ilə yanaşı heyvandarlıq da özünəməxsus yer tutmuşdur.

Üçkilsə katalikosluğunun heyvandarlıq təsərrüfatı. Üçkilsə katalikosluğunun təsərrüfat fəaliyyətinin bir istiqamətini də heyvandarlıq təşkil edirdi. Tarixi ədəbiyyatlarda katalikosluğun heyvandarlıq təsərrüfatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. B.M.Arutyunyan belə hesab edir ki, monastr təsərrüfatın ayrıca bir forması kimi heyvandarlıqla məşğul olmur, yalnız daxili təlabatı ödəmək üçün bir qədər iribuynuzlu mal-qara, kəl, öküz, inək, qoyun, həmçinin nəqliyyat vasitəsi kimi dəvə və at saxlayırdı. Müəllif katalikosluğun məhdud sayda heyvandarlıqla məşğul olmasını biçənək və otlaq sahəsinin azlığı, bölgədə qış mövsümünün uzun müddət davam etməsi ilə izah etmişdir [8, 69]. “Cambr”ın məlumatlarına istinad edən B.M.Arutyunyan katalikosluğun xırdabuynuzlu mal-qarasının sayının 600 başdan artıq olmadığını göstərmişdir [8, 69]. B.M.Arutyunyandan fərqli olaraq P.T.Arutyunyan qeyd edir ki, monastrın təsərrüfatında heyvandarlıq mühüm sahələrdən birini təşkil edirdi. İrəvanlı Simeonun əsərinə istinad edən P.T.Arutyunyan yazır ki, Üçkilsə katalikosluğu 500 başdan artıq qoyun, onlarla inək, at, kəl və öküz saxlayır, kəl və öküzlərdən qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunurdu [9, 56]. Mənbələrdəki materialların dərinədən araşdırılması göstərir ki, heyvandarlıq Üçkilsə katalikosluğunun təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm sahələrindən birini təşkil etmişdir və yuxarıda əksini tapmış rəqəmlər heç də real gerçəkliyi tam dolğunluğu ilə əks etdirmir. Doğrudur, “Cambr”da katalikosluğun xırdabuynuzlu mal-qarasının sayı ilə bağlı 500-600 baş ifadələrinə rast gəlinir. Lakin bu rəqəmlər heç də katalikosluğun xırdabuynuzlu mal-qarasının ümumi sayının bu qədər olması anlamına gəlməməlidir. Belə ki, İrəvanlı Simeonun yazdığına görə, Rəcəb paşanın fərmanı ilə katalikosluğun 600 baş qoyunu vergidən azad edilmişdi, əgər qoyunların sayı bundan artıq olardısı, onda katalikosluq hər baş heyvana görə vergi ödəməli idi [9, 213]. 1735-ci ildə Nadir xan Əfşarın göstərişi ilə maliyyə məmuru Mirzə Kazım tərəfindən tərtib edilmiş akta görə isə Üçkilsənin vergidən maaf hüququ almış əmlakının siyahısında katalikosluğun 500 baş qoyunu da qeydə alınmışdır [9, 216]. Maraqlıdır ki, XVII əsrin 40-cı illərinə aid iki fərmanda Üçkilsə katalikosluğunun vergidən azad olunmuş əmlakı sırasında xırdabuynuzlu mal-qaranın sayı XVIII əsrə aid rəqəm-

lərdən, demək olar ki, iki dəfə artıq olmuşdu. Belə ki, Çuxur-Səəd bəylərbəyi Keyxosrov xanın h. 1057-ci il tarixli (1647-ci il) və h. 1059-cu il tarixli (1649-cu il) fərmanları ilə katalikos Filipposa Üçkilsənin 950 baş xırdabuynuzlu mal-qarasından alınan 52250 dinar çobanbəyi vergisi güzəşt edilmişdi [10, 356-358; sənəd № 36, 363-365]. Bu fakt onu göstərir ki, XVII əsrin ortalarında Üçkilsə katalikosluğunun heyvandarlıq təsərrüfatında təkcə vergilərdən azad olunan xırdabuynuzlu mal-qaranın sayı 1000 başa yaxın olmuşdu. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu rəqəm yalnız vergilərdən azad edilmiş xırdabuynuzlu mal-qaraya aiddir. Təəssüflər olsun ki, dövrün qaynaqlarında katalikosluğa məxsus vergilərdən azad olunmayan mal-qaranın sayı haqqında heç bir məlumatlara rast gəlinmir.

Dövrün qaynaqlarında Üçkilsə katalikosluğuna məxsus inək, kəl, öküz, dəvə və atların sayı ilə bağlı məlumatlara təsadüf edilmədiyindən monastrın heyvandarlıq təsərrüfatında iribuynuzlu mal-qara haqqında ətraflı məlumat əldə etmək mümkün deyildir. Bununla belə, XV-XVIII əsrlər arasında Üçkilsə katalikosluğunun təqribən 1000 hektara yaxın əkin sahəsinin olması nəzərə alınarsa bu qədər ərazinin şumlanması üçün xeyli sayda qoşqu vasitəsinə ehtiyacın olması danılmaz faktdır. Erməni tarixçilərinin monastrın daxili tələbatının ödənilməsi, nəqliyyat məqsədi ilə xeyli sayda iribuynuzlu mal-qara saxlamasını etiraf etmələri də bunu təsdiq edir.

Nəticə. Beləliklə, dövrün qaynaqlarında məhdud sayda olsa da əksini tapmış faktların təhlili göstərir ki, XV-XVIII əsrlərdə Üçkilsə katalikosluğunun təsərrüfat həyatında heyvandarlıq önəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Katalikosluğa məxsus iribuynuzlu mal-qaranın sayı ilə bağlı konkret rəqəmlərə rast gəlinməsə də, fərmanlarda əksini tapmış məlumatlar göstərir ki, Üçkilsənin yalnız vergilərdən maaf hüququ almış xırdabuynuzlu mal-qarasının sayı 1000 başa yaxın olmuşdu və heyvandarlıq təsərrüfatı monastrın gəlir mənbələri arasında önəmli yer tuturdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. - Mingəçevir: "Mingəçevir Poliqrafiya Müəsisəsi" MMC, - 2019, - 542 s.
2. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. – Bakı: Oğuz eli, - 1998, - 452 s.
3. Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikel Membre və Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevdir. - Bakı: Təhsil, - 2015,- 119 s.
4. Şarden. Səyahətnamə-ye Şarden. Tərcome-ye Məhəmməd Abbasi, c. II-IV. – Tehran: - h.1335-1336.
5. Jan Battist Tavernye. Səfərname-ye Tavernye. Tərcümə-ye Əbuturab Nuri. – İsfahan: - h.1336.
6. Стрейс Я. Я. Три путешествия. Пер. с немец. на русск. Э.Бородиной. – Москва: ОГИЗ-СОЦЭКГЗ, - 1935, - 415 с.

7. Олеари А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, Пер. с нем. П.Барсова. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете. —Москва: Университетская типография, - 1870, - 1033 с.
8. Арутюнян Б. М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. – Ереван: Армфан, - 1940, - 126 с.
9. Симеон Ереванци. Джамбр. памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств св. престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Перевод С. Малхасянца. Под. ред.и с предисловием П.Т. Артюнян. – Москва: Восточная литература, - 1958, - 399 с.
10. Персидские документы Матенадарана. I, Указы. — Вып. II. (1601-1650 гг). Составил А.Д.Папазян. – Ереван: АН.Арм.ССР, - 1959, - 593 с

ИСТОЧНИКИ ДОХОДА КАТАЛИКОСОВ УЧКИЛСЫ (ЖИВОТНОВОДСТВО)

Баймирза Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В 1441 году по велению Джаханшаха Каракоюунлу центр армянского патриархского престола было перенесено из города Сис в село Валаршабад , к окрестностью города Иревана. Это стало поворотным моментом в истории всего этого региона. С тех пор армянские духовные и светские феодалы, а так же богатые купцы с различными способами, в том числе путем купли-продажи начали приобрести с местного тюркомусульманского населения движимые и недвижимые имущество. Этот процесс продолжался на протяжении всего XV-XVIII веков. Часть купленного имущество передовались на правах мультка и вакуфа армянскому патриархскому престолу, и что составляла основными источника доходов каталикосов Учкилсы. В этой статье по материалам документальных и армянских нарративных источников исследуются один из отраслей источников дохода каталикосов Учкилсы – животноводское хозяйство.

Ключевые слова: Иреван, Чухур-Саад, Учкилса, Животноводство хозяйство

SOURCES OF INCOME OF UCHKILSA CATHOLICOS (ANIMAL HUSBANDRY)

Baymirza S. SHABIYEV

SUMMARY

In 1441, with the permission of Jahanshah of Garagoyunlu, the center of the throne of the Armenian patriarchs was moved from the city of Sis to the village of Valarshabad near Erevan. This event marked the beginning of a turning point in the history of the entire region. From that time, armenian clerical and secular feudal lords, as well as wealthy merchants, began to seize movable and immovable properties from the muslim-turkish population of the region in various ways, including by buying and selling. This process continued throughout the 15th and 18th centuries, and the captured properties were handed over to the throne of the armenian patriarchs as mulk or waqf status. These properties were the main source of income for the catholicos of the Uchkilsa. The article deals with the animal husbandry, which is one of the main income fields of Uchkilsa catholicos, based on documentary sources and armenian narrative sources.

Keywords: Irevan, Chukhur-Saad, Uchkilse, Animal husbandry

UOT 913.1; 930-051

**AZƏRBAYCAN ARXEOLOQ-TARİXÇİSİ FAZİL OSMANOVUN
XX ƏSRİN II YARISI – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNƏ DAİR
ELMİ TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ
TARİXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ**

Aydın B.MƏMMƏDOV*

Azərbaycanın keşməkeşli və zəngin tarixi onun bəşər sivilizasiyasının, o cümlədən ilkin əhali məskunlaşması mərkəzlərindən biri olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan arxeoloqlarının qədim yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən taparaq üzə çıxardıqları maddi mədəniyyət nümunələri burada əhəlinin həyat tərzini, məişəti, məskunlaşması ilə bağlı məsələləri, o cümlədən nəsil artımına dair arxaik baxışlarını izləməyə imkan yaradır. Azərbaycanın istər ibtidai cəmiyyət və qədim dövr, istərsə də orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində böyük rolunu oynayan görkəmli arxeoloqları Saleh Qaziyev, Teymur Bünyadov, Məmmədli Hüseynov, İsaq Cəfərzadə, Qara Əhmədov, Qüdrət İsmayılov və bir çox alimlərin, o cümlədən Fazil Osmanovun da elmi yaradıcılığı haqqında cəsarətlə söyləmək olar. F.Osmanovun XX əsrin II yarısı – XXI əsrin əvvəllərinə dair elmi tədqiqat əsərləri nəinki Qafqaz Albaniyası əhalisinin əmək alətləri, məişət və təsərrüfatı, eləcə də soydaşlarımızın sosial-ictimai həyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini, o cümlədən əhali məskunlaşması və artımı ilə bağlı demoqrafik mənzərəsini öyrənməyə imkan yaradır.

Sözgedən məqalənin yazılmasında məqsəd görkəmli Azərbaycan alimi F.Osmanovun Qafqaz Albaniyası ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatlar əsasında xalqımızın hələ yazının, deməli yazılı mənbələrin olmadığı, yaxud natamam məlumatlar verdiyi dövrlərdə nəsil artımı ilə bağlı arxaik inanclarını, o cümlədən əhali məskunlaşmasına dair demoqrafik vəziyyətini öyrənməkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi ibtidai cəmiyyətdə Azərbaycan əhalisinin təbii və mexaniki artımına, həmçinin məskunlaşmasına təsir edən təbii-sosial amillər, obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlı F.Osmanovun XX əsrin II yarısı–XXI əsrin əvvəllərinə dair tədqiqat əsərlərində gəldiyi nəticələri digər arxeoloqların fikirləri ilə müqayisəli təhlil metodu ilə araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan arxeologiyası, Fazil Osmanov, əhali artımı, əhali məskunlaşması, demoqrafik baxışlar

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; aydin.mammadov@bsu.edu.az;
ORCID İD: 0000-0003-1825-0356-2570

Giriş. Adətən tarixi demoqrafiyaya dair tədqiqat işləri mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq materiallarında əks olunan əhalinin təbii-mexaniki artımı, məskunlaşma, statistika kimi materiallar əsasında aparılır. Lakin ilk insanların tarix səhnəsinə çıxdığı, artıb-tərədiyi, yeni-yeni əraziləri məskunlaşdırdığı ibtidai cəmiyyətlərin tədqiq olunmasında arxeologiyasız keçinmək mümkünsüzdür. Məhz bu mənada ibtidai cəmiyyətdə demoqrafik mənzərəni özündə əks etdirən hər bir arxeoloji qazıntıya, maddi mədəniyyət nümunələrinə, kiçik fraqmentlərə belə həsr olunmuş tədqiqat əsərləri (arxeoloqların əldə etdikləri hər bir tapıntıya etnoqrafik izah vermələrini də nəzərə alsaq) tarixşünaslığımız üçün böyük töhfədir.

Arxeologiya elminin əhali artımı və məskunlaşma ilə bağlı bilgilərin əldə olunmasında rolu. Ümumiyyətlə, arxeologiya bəşər tarixinin yazıyaqədərki dövrünün öyrənilməsində misilsiz rol oynayır. Bu sahənin tanınmış simalarından olan A.Monqayt yazır ki, hələ yaxın keçmişdə çoxları arxeologiyaya son dərəcə etinasız yanaşaraq onu mənasız məşğuliyyət sahəsi kimi qiymətləndirirdilər. A.Monqayt əsərlərindən birində bu sahəni yə-tərincə dəyərləndirə bilməyən oponentindən maraqlı bir iqtibas gətirir: “...Arxeoloqlar öz fəaliyyətlərinin müasir insanlara gərək olub, olmadıqlarına diqqət yetirmədən öz vaxtlarını səmərəsiz keçirirlər”. O, təbii ki, belə bir fikirlə razılaşmayaraq: “Arxeologiya məhsuldar qüvvələrin inkişafı və cəmiyyətin quruluşundakı mühüm dəyişiklikləri aydınlaşdıraraq, tayfalararası münasibətlərin inkişafına dair ümumi mənzərəni yaradır.” – deyər, söyləyir [13, 11-13].

Digər tanınmış ingilis alimi Q.Çayld haqlı olaraq: “Arxeologiya tarix elmində əsl çevriliş etmişdir. Teleskop astronomiyanın baxış sahəsini genişləndirdiyi kimi, o da (arxeologiya – A.M.) tarixin tədqiqat sahəsinin üfüqlərini genişləndirdi” – deyər, yazır [16, 18-19]. Həqiqətən də, qədim dövrlərə dair yazılı məlumatların çox zaman az məlumat verdiyi, yaxud da susduğu məqamlarda arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin rolu müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məhz arxeoloqların gərgin və titanik əməyi sayəsində tariximizin bir çox qaranlıq sahələri işıqlandırılaraq elm aləminə və geniş ictimaiyyətə təqdim olunur. Belə alimlərdən biri də Qafqaz Albaniyası tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından olan Fazil Osmanovdur.

F.Osmanov Qafqaz Albaniyasının e.ə.IV–III əsrlər tarixinə dair qaynaqlarda yazılı məlumatların az olması ilə bağlı yazırdı: “Roma-yunan müəlliflərinin əsərlərində Albaniyada onlarla şəhərin olduğu göstərilmişdir. Lakin həmin müəlliflərin əsərlərində bu yaşayış yerlərinin xarakteri haqqında heç bir məlumat verilmir” [8, 34]; yaxud “Qafqaz Albaniyasının III əsrə qədərki dövrü haqqında yazılı məlumatın azlığı və bu məlumatın xarici ölkə müəllifləri tərəfindən, çox vaxt yeri gəlmişkən və ya müxtəlif tarixi

məsələlərlə bağlı olduğu üçün verildiyindən onlar ölkəmizin qədim tarixi (deməli, həm də əhalisi haqqında – A.M.) tam aydın təsəvvür yaratmır” – deyərək [8, 119], qaynaqların verdiyi bu kasad məlumatların, ancaq arxeoloji tədqiqatlarla təsdiq olunduğunu bildirmişdir: “Arxeoloji tədqiqat-kəşfiyyat işləri zamanı aydın olmuşdur ki, Qafqaz Albaniyası ərazisində antik müəlliflərin qeyd etdiyi kimi yaşayış yerləri, yaxud “şəhər” yerlərini andıran xarabalar çoxdur” [8, 34].

Elə bu səbəbdən də F.Osmanov sözügedən dövrə dair arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri ilə Qafqaz Albaniyası əhalisinin məskunlaşması, o cümlədən sosial-iqtisadi və mənəvi həyatı arasında üzvi bağlılıq yaratmağa cəhd etmiş, bir çox hallarda buna nail olmuşdur. “Qədim yaşayış yerləri və onlardan əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri... qədim əhalinin yaşadıkları yerlərdə qalmış məişət avadanlığı onların etnik tərkibi haqqında məlumat verən qiymətli mənbədir” [8, 28].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1946-cı ilə qədər ölkəmizdə Qafqaz Albaniyasına aid arxeoloji abidələrinin tədqiqi əsasən kəşfiyyat xarakteri daşımış, çox zəif surətdə aparılmışdır. F.Osmanovun 2006-cı ildə nəşr olunan “Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar” adlı kitabında bu məsələ ilə bağlı oxuyuruq: “Keçən əsrin ortalarına qədər Azərbaycan tarixşünaslığında zəif öyrənilmiş sahələrdən biri antik dövr olmuşdur. Mingəçevir abidəsinin öyrənilməsi ilə bu sahədə yeni mərhələ başlasa da, bu dövrün Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Şirvan tarixi bölgəsində necə xarakterizə olunması bir vəzifə kimi Azərbaycan tarix elminin qarşısında durmuşdur” [7, 3].

Həqiqətən də məhz 1946-cı ildə Mingəçevir SES-in tikilməsilə əlaqədar olaraq burada genişmiqyaslı arxeoloji qazıntı işlərinə başlanılmış, Mingəçevirin Qafqaz Albaniyası dövrünə dair son dərəcə qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri aşkara çıxarılmışdır. Bu nümunələrə həsr olunmuş: S.Qaziyevin “Mingəçevirdə tapılmış bəzi silahlardan” (AMM, II c. Bakı, 1951. s.5-30); yenə onun “Qədim Mingəçevir” (Bakı, “Qızıl Şərq”, 1952, 54 s.); yenə onun “İki küp və iki katakomba qəbri” (AMM, III c. Bakı, 1953, s.201-210); yenə onun “Mingəçevir küp qəbirləri albomu” (Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”, 1960, 110 s.); T.Qolubkinanın “Mingəçevirin zoomorf keramikasına dair” (О зооморфной керамике из Мингечаура. AMM, II c. Bakı, 1948, №10, s.455); yenə onun “Qədim Mingəçevirin dulusçuluq sobaları” (Гончарные печи древнего Мингечаура. КСИИМК, М.-Л. 1949, №24, s.52); yenə onun “Mingəçevirin dulus odun sobaları” (О гончарных обжигательных печах из Мингечаура. AMM, II c. s.31-79); İ.Nərimanov və Q.Aslanovun “Mingəçevirin bir qrup qəbir abidələri haqqında” (AMM, IV c. Bakı, 1962. s.217-249) və d. bu kimi elmi əsərlər həmin illərdə Azərbaycan tarixşünaslığını zənginləşdirmişdir.

Məhz həmin tədqiqat əsərləri ilə 1946-cı ildən 1953-cü ilə kimi Mingəçevirdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Kürün həm sağ, həm də sol sahilindən ən qədim zamanlardan orta əsrlərə qədər davam etmiş yaşayış yerlərinin, əhali məskunlaşmasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

F.Osmanovun elmi yaradıcılığında əhali məskunlaşması məsələləri. Məhz bu baxımdan XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan arxeoloqlarının atası sayılan S.Qaziyev məktəbinin ən layiqli yetirmələrindən biri olan F.Osmanovun “İsmayilli rayonu ərazisində 1964-cü il arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı”. Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun elmi arxivi, № 5779. s.4-6; “Şıxdərə kəlləsi” (Шыхдепе келлеси. Сб. АО 1971 года); “Şıxdərə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar” (“1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar” məcmuəsi. Bakı, 1972. s.12-14); “Azərbaycan ərazisindən tapılmış gil sarkofaqlar” (Глиняные саркофаги, найденные на территории Азербайджана. АММ, VII с. Bakı, 1973, s.145- 150) və bir çox digər əsərləri, o cümlədən 1982-ci ildə nəşr olunan “Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri)” adlı monoqrafiyası Azərbaycan tarixşünaslığına qiymətli töhfə olmuşdur. Müəllifin sözügedən monoqrafiyasında Qafqaz Albaniyasının mərkəzi hissəsini əhatə edən Şirvan və Həftəran ərazilərindəki Göyçay, Girdimançay, Ağsuçay hövzələrinin e.ə. IV – b.e. III əsrlərinə aid olan əhali məskunlaşmasına dair ərazilərimiz zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq olunmuşdur. Burada, həmçinin Azərbaycanın arxeoloji xəritəsində həmin dövrə qədər qeyd edilməmiş arxeoloji abidələr, qədim tarixçilərin, coğrafiyaçıların soydaşlarımız haqqındakı məlumatları və müəllifin onlara münasibəti, o cümlədən həmin məlumatların, arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə müqayisəli şəkildə təhlili Qafqaz Albaniyası əhalisinin məskunlaşması, təbii və mexaniki artımı, ölümü ilə bağlı mühüm tarixi demoqrafik bilgiləri əldə etməyə yardımçı olur. Məsələn, müəllifin qənaətinə, Kürün sağ sahil yaşayış yerlərindən küp qəbirləri dövrünə aid 23 ədəd dulus kürəsinin aşkar edilməsi burada əhali məskunlaşmasının yüksək səviyyədə olmasından xəbər verir. O, yazır: “onların yaxınlığında vaxtilə coşğun həyatın olmasını bir daha təsdiq edir” [8, 30].

F.Osmanovun fikrincə Qafqaz Albaniyasında yaşayış yerləri (deməli, həm də əhali məskunlaşması – A.M.) birdən-birə yaranmayıb, özündən əvvəlki yaşayışın davamı kimi formalaşmışdır. Belə olan təqdirdə zənn etmək olardı ki, həmin yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar əslində əhali məskunlaşmasına dair bütün mədəni qatları ardıcıl olaraq əks etdirməli idi: “Lakin arxeoloji qazıntılar hər yerdə ayrı-ayrı dövrlərin bir-birini tamamlayan ardıcıl mədəni təbəqəsini aşkara çıxarmamışdır” [8, 31]. Belə halların mövcud olması F.Osmanovun fikrincə, sözügedən ərazilərdə bir

əhali məskunlaşmasının başqa bir yerdən gələn, etnik baxımdan tam fərqli insanların orada məskunlaşması nəticəsində yoxa çıxması demək deyildir: “Bu, əlbəttə, yaşayış yerləri sakinlərinin başqa bir yerdən gəlib onlara sakin olduğunu bildirmir” [8, 31]. Buradan əvvəlki yaşayış yerləri sakinlərinin sonradan gələn, yaxud sonradan gələrək məskunlaşan insanlar tərəfindən sıxışdırılaraq tamamilə həmin ərazilərdən çıxarılmadığı, əksinə etnik baxımdan yaxın olan qəbilə və tayfaların da orada qalaraq, öz həyatlarını davam etdirmələri qənaətinə gələ bilərik.

Müəllifin əcdadlarımızın yaşayış yerləri ilə bağlı belə qətiyyətli fikirləri ilk növbədə elə onun öz sözləri ilə desək: “Uzun axtarışlar və qazın-tılar nəticəsində Qafqaz Albaniyası tarixinin bəzi məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün kifayət qədər maddi-mədəniyyət qalıqları əldə etdikdən sonra” onları müqayisəli təhlil metodologiyası əsasında tədqiq etməsi cəhdi ilə bağlıdır: “Qafqaz Albaniyası yaşayış yerləri və sakinləri haqqında danışmaq, onların bir-birindən fərqlərini göstərmək üçün həmin yaşayış yerləri, bina qalıqları, tikinti avadanlığı, mədəni təbəqələr, sənətkarlıq və s. haqqında nisbətən ətraflı məlumat vermək lazım gəlir” [8, 31]. Müəllif Qafqaz Albaniyası əhalisinin məskunlaşması ilə bağlı məlumat bazasının əhatə dairəsini genişləndirmək məqsədilə antik dövrdə tarixi Şirvan bölgəsində yaşayan əcdadlarımızın əhali artımı ilə bağlı qədim inancları, astral baxışları, təbiət hadisələrinə dair dini ideologiyalarına da öz münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. Məhz bu səbəbdən də onun əsərlərində digər azərbaycanlı arxeoloq-alimlərin sözügedən problemlə bağlı tədqiqatlarına münasibət öz orijinal həllini tapmışdır.

F.Osmanovun elmi yaradıcılığında küp qəbir abidələri demografik məlumatların daşıyıcısı kimi. Qafqaz Albaniyasının hələ tunc dövründən başlayaraq Qədim Şərqi inkişaf etmiş dövlətləri ilə mövcud olan, genişlənən ticarət əlaqələri burada yaşayan insanların dini inanclarının da rəngarəngliyinə təsir göstərməyə bilməzdi. Təsədüfi deyildir ki, məşhur arxeoloq Ə.Ələkbərov Azərbaycanın küp qəbir abidələrinin Babil və Fələstinin küp qəbir abidələri ilə son dərəcə yaxınlığını xüsusi olaraq vurğulamışdır [11, 33].

F.Osmanov məsələyə münasibətini: “Ə.Ələkbərov küp qəbirləri mədəniyyətinin düzənlik rayonlara məxsus olduğunu və suvarma sistemi ilə bağlılığı məsələsini irəli sürmüşdür [11, 43-44]. O, Azərbaycanda küp qəbirlərinin yerləşdiyi ərazini dünya ticarət yolları boyunca yayıldığını da irəli sürür. Əlbəttə, küp qəbirlərinin öyrənilməyə başlanıldığı bir dövrdə irəli sürülmüş bu ehtimalları hazırkı tədqiqatlar tam təsdiq etmir” – deyərək, yazaraq bu məsələdə tələsik qərarlar çıxarmamağı tövsiyə edir [11, 53].



Şək. 1. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan tipik küp qəbir abidəsi

Onun fikrincə, Azərbaycanda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində külli miqdarda küp qəbir abidələrinin mənşəyi, mənsubiyyəti, yayılması və s. məsələlər barəsində alimlər arasında həlölük yekdil rəy yoxdur. Məsələn, arxeoloq R.Vahidov belə hesab edir ki, küp qəbir abidələri nəinki əhalinin qədim inanclarını, eləcə də onların məişəti, məşğələsi kimi məsələləri də əks etdirir [10, 97]. Amma F.Osmanov küp qəbir abidələri ilə bağlı məsələdə alimlərin onu coğrafi şərait və suya etiqadla əlaqələndirmək cəhdlərini də xüsusi olaraq vurğulayır [11, 53].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan xalqının nəsil artımı ilə bağlı tarixi demoqrafik baxışlarında da su ilə bağlı çoxsaylı inanc və mərasimlər mühüm yer tutur. Xalqımızın ətraf mühit və dünya ilə bağlı inanclar sistemində hər şey axır, hər şey dəyişilir. Təbii ki, hər şey dəyişilir dedikdə, ulu əcdadlarımız insan nəsillərinin törəyərək artmasına, ölənlərin yerinə yenilərinin doğulmasını nəzərdə tuturdu. Başqa sözlə, xalqımızın insan övladının olumu və ölümü ilə bağlı baxışlarında demoqrafik proseslər daima su kimi axan, heç vaxt sükunət halında olmayan dinamik hadisə kimi təsəvvür olunurdu [6].

Arxeoloji tədqiqatlar da sübut etmişlər ki, ən qədim əcdadlarımız, ulularımız ilk məskənlərini su hövzələrinin, çayların, göllərin sahillərində salmış, ilk əmək alətlərini çay sahilində suların zaman-zaman yuyub forma verdiyi çay daşlarından hazırlamışlar: “Ən qədim zamanlardan insanlar həyat mənbəyi kimi sudan ilham almış və istifadə etmişlər. İlk vaxtlardan çay insanların diqqətini cəlb etmiş və onlar çay kənarlarında məskən salmışlar. Çaya baxmış, onda olan daşa nəzər salmışlar. Çaydan olan təbii çay daşlarından necə istifadə etmək haqqında fikirləşmişlər” [2, 6].

Azərbaycan mifoloji mətnlərində də su insanlara ölməzlik, yaxud müstəsna qabiliyyətlər bəxş edən müqəddəs varlıq kimi yanaşılır. Azərbaycanlıların əski inanclarına görə, yerin, dağın, göyün, suyun bir Əyəsi, yiyəsi, hamı ruhu var: “Gərək, onlara salam verəsən. Gedəndə də, sağol deyəsən. Lakin bu əyələrin hamısından üstünü su əyəsidir. Səhər-səhər su üstünə gedəndə gərək ona salam verəsən. Heç vaxt suya tüpürmək, suya çirkab atmaq olmaz. Yoxsa, su əyəsinə küsdürərsən, sənə zəfər toxuyar” [1, 51-52].

Təbii ki, xalqımızın tarixini, qədim inanclar sistemini mükəmməl şəkildə bilən Ə.Ələkbərov 1935-ci ilin sentyabrında Leninqradda (Sankt-Peterburqda) keçirilən II İran konqresində “Azərbaycan SSR-də küp qəbirlər” adlı məruzə ilə çıxış edərkən Azərbaycanda küp qəbirlərinin xalqımızın qədim inanclar sistemi ilə, o cümlədən su və ölüm kultu ilə bağlılığını xüsusi olaraq vurğulamışdır. O, məhz türk xalqlarının, o cümlədən qədim azərbaycanlıların su ilə bağlı inanclarına əsaslanaraq küp qəbirlərində icra olunan dəfn ayinlərini su inamı ilə əlaqələndirmişdir: “Azərbaycanda su kultu qəbiristanlıqların axar su, çay və kanallar boyunca salınması adətində öz əksini tapmışdır” [11, 33]. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bu gün də ölü ölərkən ruhu evdə olan suya keçməsin deyər su qablarını başı aşağı çevirmək inancı mövcuddur.

F.Osmanovun elmi yaradıcılığında Günəş və ocaq inancı ilə bağlı demografik məsələlər. Bundan başqa, Azərbaycanın islamaqədərki qəbir abidələrində tez-tez təsadüf edilən yanmış ocaq izləri xalqımızın Günəş və onun yerdəki bəlgəsi olan ocaq kultu ilə bağlıdır.



Şək. 2. Məişət əşyaları üzərində Günəş inancı ilə bağlı təsvirlər

F.Osmanov Qalagah yaxınlığındakı Mollaisaqlı kəndinin qərb kənarında 1964-cü ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı küp qəbir boyunca qazılmış çuxurlarda odun qalanması faktına münasibət bildirərək: “Görünür, küpdə dəfn zamanı həmin çuxurlarda od qalamaqla müəyyən bir adəti, dini mərasimi icra etmişlər” – deyər, yazır [8, 52]. O, buna oxşar hadisənin 1971-ci ildə Şıxdərə kəlləsi (Mollaisaqlı yaxınlığında) kəndinin qərbində də aşkar

edilməsindən bəhs edərək, buradakı təknə qəbirin ağzının örtülməsinə dair heç bir əlamətin müşahidə olunmadığını, lakin qəbrin baş tərəfində yangın izlərinin qaldığını xüsusi olaraq vurğulamış, bunu dəfn mərasimləri zamanı icra olunan od qalama adəti ilə bağlı olması ehtimalını söyləmişdir [8, 56-57].

F.Osmanov 2006-cı ildə işıq üzü görən “Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti (e. ə. IV – b. e. III əsrləri)” adlı kitabında dəfn mərasimləri zamanı qəbirlərdə odun qalanması adətinin ölümlərin axirət dünyasını şər qüvvələri qorxudaraq, onlardan qorunmaq məqsədilə həyata keçirilməsi fikrini söyləyir [14, 246].

S.Qazıyev haqlı olaraq islamaqədərki qəbir abidələrində ocağın yandırılmasını qəbrin şər qüvvələrdən qorunması məqsədi güddüyü qənaətinə gəlmişdir [3, 9].

Məlumdur ki, odla ocaq insanın fiziki kamilləşməsində, oturaq həyata keçməsində böyük rol oynamışdır. Qədim əcdadlarımız oda Günəşin yerdəki bəlgəsi kimi tapınmış, odu nəsil artımının hamisi, həyatın qoruyucusu hesab etmişlər. Ölümlərini axirət dünyasına yola salan əcdadlarımız şər qüvvələrin qəbirə girməsinin qaşısını almaq üçün, küp, yaxud təknələrin ağzını yandırmaqdan belə çəkinməmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının Günəşlə bağlı təsəvvürlərində də axirət dünyası bəzən Günəş ölkəsi kimi canlandırılır [12].

Ona görə də, qədim insanlar dəfn etdikləri insanların bədəninə Günəşin rəngi sayılan oxra sürtür, bu yolla onu axirət dünyasında kömək etdiklərinə inanırdılar: “Qədim əcdadlarımız təsəvvür edirdi ki, insanlar öləndə hamı üçün ümumi olan axirət dünyasına – zülmət dünyasına daxil olurlar. O dünyada çatmayan bir şey var idisə, o da Günəş və günəş işığı idi. Onlar qaranlıq axirət dünyasının işıqlandırılması üçün müxtəlif tədbirlər görmüş, qəbirlərdə ocaq qalamış və Günəşin daşdan, metaldan, sümükdən, ağacdan düzəldilmiş simvolik təsvirlərini ora qoymuşlar” [9, 27-28].

Günəş və onun yerdəki bəlgəsi olan ocaq bir növ doğum və ölüm kimi mühüm demoqrafik proseslərin ən vacib elementi, tənzimləyicisi qismində çıxış etmişdir.

Azərbaycan tarixi muzeyində 27 nömrəli vitrində küplərdə dəfn etmə adətini əks etdirən eksponatla tanışlıq təhsil alanların ulu əcdadlarımızın axirət dünyasına dair dini inancları ilə daha yaxından tanış olma imkanı verir. Belə ki, sözügedən vitrində nümayiş etdirilən küpün içində ölüyə məxsus xırda əşyalar ətrafına isə iri gil qablar düzülüb, ölünün başı küpün ağzı istiqamətində qoyulmuşdur. Şər qüvvələrdən təmizlənmək üçün küpün ağzı tərəfdə ocağın qalanması ayini, o cümlədən 11 nömrəli vitrində nümayiş etdirilən Şahtaxtı (Naxçıvan) küpünün üzərində günəş rəmzi olan svastikanın çəkilməsi ulu əcdadlarımızın Günəşə və oda tapınmasını bir daha

sübut edir [4, 489]. F.Osmanov da Sultankənddən tapılmış dolçalardan birinin üzərində Günəş şəklinin çəkilməsi ilə bağlı yazır: “Bu qabın rənglənməsi və çiyində Günəş təsvirinin verilməsi onun müəyyən dini etiqadla hazırladığını güman etməyə imkan verir” – deyər yazır [8, 83]. Burada diqqət çəkən məqam tədqiqatçının öncə Günəş inancı ilə bağlı mülahizəsini sanki ehtimalla söylədiyi halda, məsələ ilə bağlı sonrakı fikrinə daha geniş, dolğun, ətraflı münasibət bildirməsidir. Belə ki, F.Osmanov haqlı olaraq, dolçanın üzərində Günəş şəklini çəkən sənətkarın burada Günəşi həyatın mühüm amili kimi göstərməyə cəhd etməsi qənaətinə gəlir. Müəllif əcdadlarımızın fiziki cəhətdən mövcud olması, yaşaması, nəsil artımını davam etdirmələri üçün təbiət qüvvələrindən asılı olduqlarını, bu səbəbdən də onlara daima səcdə etdiklərini bildirərək: “Məlumdur ki, qədim tayfaların həyatı torpaqla sıx surətdə bağlı olmuşdur. İnsanların həyatında torpaq, su, hava və Günəşin böyük rolu olduğunu bilən qədim xalqlar bunlara daim səcdə etmişlər” – deyər, yazır [8, 83].

F.Osmanovun elmi yaradıcılığında qadın – ana kultu, inancı ilə bağlı demoqrafik məsələlər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, insanlar hələ yığıcılıq təsərrüfatının mövcud olduğu dövrlərdə torpağa adi təbiət elementi kimi deyil, onları maddi nemətlərlə təmin edən müqəddəs varlıq kimi yanaşırdılar. Əkinçilik meydana gəldikdən sonra əcdadlarımız torpağa həm də onları yedirdən ana kimi səcdə edirdilər [8, 93; 15, 58-59]. Bir sıra Qafqaz xalqlarında torpaq quraqlıq səbəbindən məhsuldarlığını itirəndə, ananı, ana torpağı ehtiva edən bəzəkli qadın fiqurları düzəldilərək, suya atılır, xüsusi mahınlar, dualarla ondan yağış diləyirlər. Qafqaz Albaniyasının, istərsə də Ön Asiya ərazisində antik dövrə aid arxeoloji qazıntılardan çoxsaylı kiçik qadın heykəllərinin tapılması da ailənin və nəslin qoruyucusu, təminatçısı anaya səcdə ilə bağlıdır.

F.Osmanov bu məsələ ilə bağlı yazır ki, antik dövrdə qadın fiquru təsvirinin meydana gəlməsi və geniş yayılması matriarxat qalıqları əsasında yenidən cücərmiş mifoloji prosesdir [8, 93]. Həqiqətən də: “Anaya ehtiram tarix boyu bütün xalqlara xas olan ən böyük mənəvi dəyərlərdən biridir. Bəşər tarixinin ən qədim çağlarında – orta daş dövründə meydana gələn qəbilə icmasında artıq ana nəslə qəbilə icmasının başçısı, uşaqların hamisi, ocağın qoruyucusu sayılırdı. Dünyaya övlad gətirən, onu böyüdüb başa çatdıran ana elə müqəddəslik zirvəsinə də, tarixin məhz həmin çağlarından yüksəlmişdir. İnsan nəslinin artımı doğum və ölüm kimi mühüm demoqrafik proseslər ananı, analıq missiyasını hər zaman ictimai hadisələrin önünə keçirir, bu müqəddəs, əlçatmaz varlığa daima ehtiram göstərilməsini gündəmə gətirir” [5, 36].

Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq antik dövrə dair arxeoloji qazıntılardan çoxsaylı qadın fiqurlarının yanmış ocaq izlərinin yaxınlığında aşkar

edilməsini, qadın – ana obrazının günəşi, odu simvolizə etməsi ilə əlaqələndirirlər. Passek bu amili əkinçi tayfaların ailə ocağını, onun maddi təminatını, nəsil artımını gücləndirmək məqsədi ilə icra etdikləri ayinlərlə, o cümlədən ananın səmanı, suyu və torpağı ehtiva, yaxud təcəssüm etdirməsi amili ilə əlaqələndirir [15, 59].

F. Osmanovun artıq yuxarıda iqtibaslar gətirdiyimiz, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığına böyük töhfə olan monoqrafiyalarında da əhali məskunlaşması və nəsil artımına dair maraqlı fikirlərlə rastlaşdıq. Burada da böyük elmi təcrübəyə malik alimin ana ilə bağlı fikirləri diqqət çəkir: “Biz hələlik kifayət qədər təcrübəyə əsasən deyə bilərik ki, hələ antik dövrdə Azərbaycan ərazisində qadın yüksək qiymətləndirilmişdir. Əlbəttə, bəzi sərkində və başqa ictimai şəxslər istisna olmaqla” [7, 120].

Artıq e.ə. III-II minilliklərdə, yəni orta tunc dövründə Azərbaycanda Günəş kultu çox geniş yayılmışdı. Bu dövrdə Günəş kultu ilə bağlı inşa edilən məbədlər, kromlaxlar həndəsi baxımdan ya tək dairə, ya da konsentrik çevrələr formasında olurdular. Ulu əcdadlarımızın həmin məbədlərin formasına oxşar şəkildə hazırladıqları qolbaq və bilərziklər məhz bu səbəbdən Günəşin himayədar, qoruyucu, nəsil artırıcı funksiyalarını ehtiva edirdi. Başqa sözlə, həmin dövrdə yaşayan soydaşlarımızın tuncdan hazırlayaraq qıç və qollarına taxdıqları həmin bilərzik və qolbaqlardan bəzək aksesuarı kimi deyil, onları qəza-qədərdən, bəd ruhlardan, şər qüvvələrdən qoruyan vasitələr kimi istifadə edir, dəfn mərasimi zamanı isə, onu ölən soydaşlarının yanına qoyurdular. 1982-1986-cı illərdə Xaçmaz rayonunda yerləşən Sərkərtəpədə aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri ilk Tunc dövründə yaşayan insanların demoqrafik baxışlarının öyrənilməsi üçün, xüsusilə əhəmiyyətlidir: “Tədqiqatçıların fikrinə görə, Sərkərtəpədən aşkar olunan keramika məmulatı üzərindəki zəngin motivli naqışlar, o cümlədən Ay, Günəş, at təsvirləri qədim insanların ideoloji görüşlərini əks etdirmişdir. Sərkərtəpə ziyarətgahının divarında Günəşi simvolizə edən, dairəvi formalı batıqla ifadə olunan təsvirin olması da diqqətəlayiqdir” [12].

Fazil Osmanovun elmi araşdırmaları həm antik dövrün, həm də antik dövrdən əvvəlki və sonrakı dövrlərin tədqiq edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun uzun illər ərzində elmi-obyektiv müstəvidə, müqayisəli və analitik təhlil, o cümlədən digər tarixi tədqiqat metodları əsasında apardığı araşdırmalar nəticəsində antik dövrdə Azərbaycanda əhali məskunlaşması və nəsil artımı ilə bağlı tarixi demoqrafik bilgilər əldə edilə bilər.

Nəticə. Fazil Osmanovun Qafqaz Albaniyasının e. ə. IV – b. e. III əsrlər tarixinə dair əldə etdiyi çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri, artıq sözügedən dövrdə soydaşlarımızın nəsil artımı ilə bağlı zəngin inanclar sis-

teminə malik olduğunu, dünyaya gətirdikləri övladlarının təhlükəsizliyini təmin etmək, onları bəd qüvvələrdən qorumaq üçün yaşadıkları ətraf mühiti daima öyrənməyə cəhd etmələrini aydın surətdə göstərir. Azərbaycanın tarixi demoqrafiyasına dair tədqiqatların son dərəcə az olduğunu, yaxud demək olar ki, olmadığını nəzərə alsaq bu məqaləni həmin boşluğu doldurmağa bir cəhd kimi qiymətləndirmək olar. Bu məqalədə Fazil Osmanovun uzunmüddətli elmi yaradıcılığı ilk dəfə olaraq tarixi demoqrafik aspektdə tədqiq edilmişdir. Fazil Osmanov özünün yarım əsrə yaxın elmi fəaliyyəti ilə Azərbaycanın antik dövr tarixi və mədəniyyəti üzrə tədqiqat sahəsi və məktəb yaratmışdır. Gələcək tədqiqatçıların da öhdəsinə bu məktəbdən daha çox götürmək, öyrənmək düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mifoloji mətnləri. - Bakı: Elm, - 1988. - 196 s.
2. Cəfərov Ə. Quruçay dərəsində. - Bakı: Azər nəşr, - 1990. - 64 s.
3. Qazıyev S. Mingəçevir küp qəbirləri albomu. - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, - 1960. - 110 s.
4. Mammadov A. Study of historical demographic issues in pre-Islamic funeral ceremonies of Turkic peoples in Azerbaijani historiography // Ankara: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt:8, №2, Haziran 2021, - pp. 481-494 .
5. Məmmədov A. Azərbaycan folklorunda ana ilə bağlı nümunələrdə tarixi-demoqrafiya məsələləri // - Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi Əsərlər N1 (10) yanvar-iyun, 2020, - s. 36-41.
6. Məmmədov A. Azərbaycan xalqının su ilə bağlı qədim inanc, adət və mərasimlərində tarixi-demoqrafik baxışlar. // - Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi Əsərlər N2 (9), - 2019, - s. 26-32.
7. Osmanov F. Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar. - Bakı: Adiloğlu, - 2006. – 164 s.
8. Osmanov F. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e. ə. IV – b. e. III əsrləri). – Bakı: Elm, - 1982. - 158 s.
9. Rzayev N. Əsrlərin səsi. - Bakı: Azər nəşr, - 1974. - 79 s.
10. Vahidov R. Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə dair // -Bakı: AMM, - VI c, - 1965. - s.91-100.
11. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. -Баку: АН Аз.ССР, - 1960. - 252 с.
12. Мамедов А. Культ Солнца в доисламской системе верований Азербайджанского народа. // Ankara: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2017, Cilt 4, №11. - s.207-216.
13. Монгайт А.Л. Археология и современность. - Москва: АН СССР, - 1963. - 107 с.
14. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании. - Баку: Тəhsil, - 2006. - 288 с.
15. Пассек Т.С. Первые земледельцы. // По следам древних культур. - Москва: Гос. Изд. Культ.- Прос. лит., - 1951. - 271 с.
16. Чайлд Г. Прогресс и археология. - Москва: Изд-во Иностран. лит., - 1949. - 139 с.

**ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В НАУЧНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
АРХЕОЛОГА – ИСТОРИКА ФАЗИЛЯ ОСМАНОВА
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА - НАЧАЛЕ XXI ВЕКА**

Айдын Б.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Бурная и богатая история Азербайджана связана с тем, что он был одним из центров человеческой цивилизации, в том числе первоначальным народонаселения. Образцы материальной культуры, обнаруженные азербайджанскими археологами из городищ и могильных памятников, позволяют проследить вопросы, связанные с бытом, хозяйством и расселением здесь населения, в том числе их архаичные взгляды на рост населений. Выдающиеся археологи С.Газиев, Т.Буньядов, М.Гусейнов, И.Джафарзаде, Г.Ахмедова, Г.Исмаилова, многих ученых, в том числе можно смело сказать о научном творчестве Ф.Османова. Научно-исследовательские работы Ф.Османова по второй половине XX века – началу XXI века дают возможность изучить не только орудия труда, хозяйство кавказско-албанского населения, но и своеобразные особенности социального жизнь наших соотечественников, в том числе демографическая картина, связанная с народонаселением и ростом населения.

Целью написания указанной статьи является изучение архаичных представлений нашего народа о росте населения, в том числе о демографической ситуации связанной с народонаселения, в периоды, когда не было письменности, а значит когда не было письменных источников, либо они дали неполную информацию, на основе археологических исследований видного азербайджанского ученого Ф. Османова на территории Кавказской Албании.

Научная новизна статьи заключается в исследовании результатов исследований Ф.Османова во второй половины XX века – начале XXI века относительно природных и социальных факторов, объективных и субъективных причин, влияющих на естественно-механический рост населения Азербайджана в первобытном обществе, а также народонаселения методом сравнительного анализа с мнениями других археологов.

Ключевые слова: Азербайджанская археология, Фазиль Османов, рост населения, народонаселения, демографические взгляды

**ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE SCIENTIFIC RESEARCH
OF THE AZERBAIJANI ARCHEOLOGIST-HISTORIAN FAZIL OSMANOV
IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY – THE BEGINNING
OF THE XXI CENTURY**

Aydin B.MAMMADOV

SUMMARY

The stormy and rich history of Azerbaijan is connected with the fact that it was one of the centers of human civilization, including the initial population settlement. Samples of

material culture, discovered by Azerbaijani archaeologists from settlements and grave monuments, allow us to trace issues related to the life, economy and settlement of the population here, including their archaic views on population growth. Outstanding archaeologists S.Gaziyev, T.Bunyadov, M.Huseynov, I.Jafarzade, G.Ahmedova, G.Ismayilova, many scientists, including one can safely say about the scientific work of F. Osmanov. The research work of F. Osmanov in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century makes it possible to study not only the tools of labor, the economy of the Caucasian-Albanian population, but also the peculiar features of the social life of our compatriots, including the demographic picture associated with population settlement and population growth.

The purpose of writing this article is to study the archaic ideas of our people about population growth, including the demographic situation associated with population settlement, in periods when there was no writing, which means when there were no written sources, or they gave incomplete information, based on archaeological research prominent Azerbaijani scientist F. Osmanov in the territory of Caucasian Albania.

The scientific novelty of the article is to investigate the results of F.Osmanov's research works on the second half of the XX century - the beginning of the XXI century regarding the natural and social factors, objective and subjective reasons affecting the natural-mechanical growth of the population of Azerbaijan in the primitive society, as well as their settlement, with the method of comparative analysis with the opinions of other archaeologists.

Keywords: Azerbaijani archeology, Fazil Osmanov, population growth, population settlement, demographic views

UOT 902/904 (902.2)

TUNC DÖVRÜNDƏ ORTA KÜR HÖVZƏSİNİN COĞRAFİ ŞƏRAİTİ VƏ CƏMİYYƏT VƏHDƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (etnoarxeoloji tədqiqat)

Şamil N.NƏCƏFOV*

Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan Orta Kür hövzəsinin (Gəncə-Qazax bölgəsi) Tunc dövrü cəmiyyət həyatı bütün sahələrdə yüksək inkişafı xarakterizə olunur. Aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri onu deməyə əsas verir ki, qeyd olunan dövrdə Orta Kür hövzəsinin əksər yerləri tədricən daha sıx məskunlaşdı. Daha böyük sahəyə malik yaşayış yerləri buna əyani misaldır. Bu tip yaşayış yerlərinin bir çox özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri də vardır. Aparılan arxeoloji qazıntılar məişət və təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində inkişafın səviyyəsini, qədim sakinlərin təsərrüfat həyatı və fəaliyyətini, dini dünyagörüşü və ideoloji baxışlarını, eləcə də Tunc dövrü sakinlərinin həyatında baş verən ictimai-iqtisadi, sosial, ideoloji dəyişiklikləri tədricən izləməyə imkan verir.

Orta Tunc dövründən başlayaraq yüksək dağlıq ərazilərin mənimsənilməsinə başlanmış və yaşayış məskənləri meydana çıxmışdır. Bu dövrdə düzənlik və qismən dağətəyi zonada əkinçi tayfalar, dağlıq zonada isə əsasən yarımköçəri maldarlar məskunlaşmışdılar.

Əkinçilik və maldarlığın inkişafı Tunc dövründə cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında mühüm irəliləyişlərin əldə olunmasına, müxtəlif sosial qrupların formalaşmasına səbəb olurdu.

Açar sözlər: Tunc dövrü, Orta Kür hövzəsi, coğrafi şərait, məskunlaşma, yaşayış yeri, qəbir abidələri

Giriş. Daş alətlərdən mis alətlərə keçid cəmiyyətin tarixi inkişafının mühüm mərhələsi olmuşdur. İstər sosial, istərsə də iqtisadi həyatda ciddi dəyişiklik yaradan Xalkolit (Eneolit) dövründə insanlar tanış olduqları ilk metalın – mis külçəsinin döyülmə xassələrini öyrəndilər və ondan əşyalar hazırlamağa başladılar. Xalkolit ibtidai insanın həyatında daşdan tunca keçid mərhələsi idi. Cəmiyyət həyatında iqtisadi yüksəlişə səbəb olan bu dövr əkinçilik və maldarlığın əsas təsərrüfat sahələrinə çevrilməsinə, əkinçimaldar tayfaların yeni ərazilər mənimsəmələrinə və ümumilikdə əhali artı-

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent; shamil_necefov@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8834-7188

mına səbəb olan amillərlə səciyyələnir. İctimai həyatda mürəkkəbləşmə prosesi patriarxal münasibətlərin daha da möhkəmlənməsi və hakimiyyətin qəbilə-tayfa başçıları əlində cəmləşməsi ilə xarakterizə olunur, siniflərin və dövlətin meydana gəlməsi üçün tarixi-ictimai zəmin yaranırdı.

Tuncun kəşf edilməsi cəmiyyət həyatında irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi. Bu nailiyyətlə insan təbiətdə hazır şəkildə rast gəlinməyən yeni metalın istehsalına başlayaraq metallurgiyanın əsasını qoyur [1, 51-52]. Mis yataqlarının mənimsənilməsi, tuncun istehsalı və daha möhkəm əmək alətlərinin meydana çıxması mövcud quruluşun mədəni-tarixi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Məhz tunc alətlərin istehsalı və mübadiləsi ilə ibtidai insan iqtisadi və mədəni inkişafın yeni mərhələsinə - tunc dövrünə qədəm qoymuşdur. Orta Kür hövzəsinin Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri bu yaşayış yerlərinin qədim sakinlərinin məişət və təsərrüfatını, ictimai quruluşunu, ibtidai dini təsəvvürlərini əks etdirir. Hövzədə onilliklər boyunca aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut etmişdir ki, tuncun ilkin mənimsənilməsi dövründə bu ərazilərdə məhsuldar qüvvələrin inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər əmələ gəlmiş, əkinçilik və maldarlıq başlıca istehsal formalarına çevrilmişdir [2, 170]. Tələbatların çoxalması, əhali sayının artımı və təsərrüfat-məişət sahəsində ehtiyacların mürəkkəbləşməsi isə ayrı-ayrı sənət sahələrinin inkişafına səbəb olurdu. Qeyd olunan amillər cəmiyyət həyatında insan-təbiət və coğrafi şərait-iqtisadi həyat vəhdətinin daha da sıxlaşmasına təkan verirdi.

Tunc dövründə cəmiyyət həyatının iqtisadi inkişaf dinamikası. İqtisadi inkişaf öz növbəsində ictimai münasibətlərə təsir imkanlarını saxlayır və ictimai quruluşda yeniliklər yaradırdı. Cəmiyyət həyatının coğrafi şəraitlə vəhdəti yeni ərazilərin mənimsənilməsinə və əhali məskunlaşmasına səbəb olur, əkin yerlərinin artımına və dəmyə əkinçiliyin yayılmasına gətirib çıxarırdı. Əhali sıxlığı yeni ərazilərin məskunlaşmasını zəruri edirdi [3, 9-10]. Yeni ərazilər isə yarımköçəri maldar və dəmyə əkinçiliyi ilə məşğul olan tayfa və qəbilələr tərəfindən mənimsənilirdi. Əhalinin dini dünyagörüşü və inamı isə Tunc dövrünün dini təsəvvürlərini formalaşdırmaqla yanaşı iqtisadi və ictimai həyatın ümumi vəhdətini təşkil edirdi. Tunc dövrünün meydana çıxmasından sonuna qədər tarixi inkişafın bütün ardıcıl mərhələlərində - təxminən iki min il ərzində cəmiyyət həyatının coğrafi şəraitlə vəhdəti ən yüksək səviyyədə olmuşdur. Maldarlıq əkinçilikdən ayrıldı, birinci böyük ictimai əmək bölgüsü yarandı [1, 52-53].

Tunc dövründə dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq inkişaf edirdi, tuncdan əmək alətləri, silah, bəzək və məişət əşyaları hazırlanırdı. İlk Tunc dövrünün ən böyük nailiyyətlərindən biri yazının icad edilməsi idi. Ailədə və ictimai həyatda kişilərin rolu artdı. Xiş əkinçiliyi, maldarlıq xüsusi dözümlü tələb etdiyinə görə kişi peşəsinə çevrildi. Ana xaqanlılığı ata xaqanlılığı

ilə əvəz olundu. Nəsil ata xətti ilə müəyyən olunmağa başladı. E.ə. II minilliyin ortalarında isə artıq sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrildi, sənətkarlıq əkinçilikdən ayrıldı. Beləliklə, ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü meydana gəldi. Dulus çarxından istifadəyə başlanıldı, naxışlı və boyalı qablar istehsal olundu. Metaldan hazırlanan yeni keyfiyyətli məişət əşyaları, silahlar, əmək alətləri getdikcə çoxaldı. Bütün bunlar uzun sürən tarixi inkişafın əsas nailiyyətləri olmaqla cəmiyyət həyatında irəliləyişə səbəb olan sosial-iqtisadi tərəqqinin məhsulu idi [4, 70-71].

Metallurgianın yüksəlişi və maldarlıq təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı olaraq tayfa başçıları və əyanların əlində çoxlu sərvətlər toplanmış, bütövlükdə isə ayrı-ayrı tayfaların iqtisadi-siyasi qüdrəti artmışdır. Tunc dövrünün əvvəllərində tayfaların əlində böyük sərvətlərin toplanması öz növbəsində tayfalar arasında toqquşmaların artmasına səbəb olmuş, bu toqquşmalar bəzən qarətçi xarakter daşımışdır [1, 53; 3, 15-16]. Bəzi yaşayış yerlərinin mədəni təbəqə yatımında kömür qalıqları ilə müşahidə edilən qalın kül qatının aşkar edilməsi lokal toqquşmalar və kiçik hərbi münaqişələrin nəticələridir (Qanlı Töyrə, Sarıtəpə, Töyrətəpə, Yastıtəpə, Xocaxan və s. yaşayış yerləri). Lokal toqquşmalardan və hərbi müdaxilələrdən əziyyət çəkən tayfalar bəzən yaşayış məskənlərini dəyişir və təbii-coğrafi baxımdan daha əlverişli yerlərə köçürdülər. Hansı ki, bu yerlər təbii cəhətdən möhkəm müdafiə imkanlarına malik idilər (Gədəbəy qalaçaları).

Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində əsas təsərrüfat və ixtisaslaşmış sənət sahələrinin yüksək inkişafı istehsalın artmasına, yaşayış üçün zəruri ərzaq ehtiyatlarının çoxalmasına və ümumilikdə izafi məhsulların yaradılmasına səbəb olmuşdur. İzafi məhsul ərzaq artığı demək idi. Ərzaq artığının yaranması isə sinfi təbəqələşməni artırırdı. Ərzaq artığının yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də daha məhsuldar torpaqların mənimsənilməsi və təsərrüfat həyatında baş verən yüksəlişlər idi. Əkinəyararlı torpaqların mənimsənilməsi, yaşayış üçün təbii qorunan sahələrdən daha çox əlverişli münbit sahələrə yaxın yerlərin seçilməsi, maldarlığın inkişafı üçün otlaq sahələrinin əldə edilməsi və s. bu kimi amillər izafi məhsul və ərzaq artığının yaranmasına səbəb olurdu [5, 97-98]. İzafi məhsulun çoxalması və ərzaq artığı isə öz növbəsində mübadilənin, bütövlükdə isə iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsinə gətirib çıxartmışdır. Bununla da təbii-coğrafi amilin cəmiyyət həyatına birbaşa təsirini aydın görə bilərik.

Tunc dövrünün hər üç mərhələsində bir-birinin yaxınlığında salınmış çoxlu qədim yaşayış yerlərinin aşkar edilməsinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hələ İlk Tunc dövründən başlayaraq iqtisadi şəraitin yaxşılaşması burada əhalinin artmasına imkan yaratmış, daha böyük sahələrin mənimsənilməsi zərurətini doğurmuşdur (Göl yeri yaşayış kompleksi, Novruzlutəpə, Böyükəpə yaşayış yerləri). İqtisadi inkişaf isə sosial həyata birbaşa

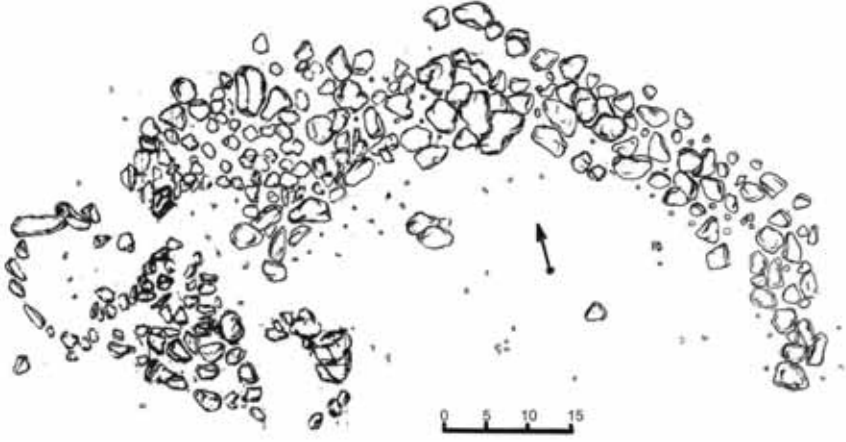
təsir göstərirdi. Belə ki, nəslə qəbilə icmalarının quruluşunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər yaratmışdır [6]. Kiçik qəbilə icmalarına məxsus yaşayış yerlərində qruplaşmalar getmiş, qəbilə icmaları əsasında daha böyük birləşmələr - tayfalar və tayfa ittifaqları meydana çıxmışdır. Kiçik sahəni əhatə edən yaşayış yerlərinin qazıntısı zamanı bəzən mədəni təbəqə yatımının birdən-birə kəsilməsinin şahidi oluruq. Bu nə hərbi münaqişə, nə də kütləvi xəstəlikdən qırılma hallarına dəlalət etmir. Bu hal məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi artıq təmərküzləşmə prosesinin nəticəsidir ki, icmalar kiçik yaşayış yerlərini tərk etmiş, həyat bir, lakin daha böyük yaşayış yerində mərkəzləşmişdi. Düzənlik zonada belə böyük yaşayış yerləri ətrafında müdafiə divarları aşkar edilir (Hasarlıtəpə yaşayış yeri). Dağlıq və dağətəyi zonalarda isə yaşayış yerləri təbii-coğrafi baxımdan daha əlverişli yerlərdə salınırdı. Sahəsinə görə isə düzənlik zonanın yaşayış yerləri daha böyük olurdu. Dağlıq zonada yaşayış yerləri müvəqqəti xarakter daşımaqla kiçik olurdu (Çoban daşı yaşayış yeri). Orta Kür hövzəsinin müdafiə hasarlı yaşayış yerləri məhz iri tayfa ittifaqlarına məxsus yaşayış yerləri olmuşdur (Bərkin Ağzı, Mollamey, Nadirbəy təpəsi yaşayış yerləri). Məskunlaşma baxımdan mütərəqqi hal olsa da iri tayfa ittifaqlarının meydana çıxması mürəkkəb və ziddiyyətli xüsusiyyətlər daşmışdır [7, 71-73]. Əslində nəslə icma münasibətlərinə ciddi zərbə olan bu hal icma münasibətlərinin dağılmasının ilkin təzahürləri idi. Tayfa daxilində iqtisadi cəhətdən müstəqil olan ailə icmalarının getdikcə böyüməsindən, güclənməsindən irəli gələn amil kimi istehsal prosesində fərdiləşmə geniş hal almağa başlayırdı. Fərdiləşmə isə xüsusi mülkiyyətçilik meyillərini artırırdı. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, istehsal prosesindəki fərdiləşmə, xüsusi mülkiyyətçiliyin artması ayrı-ayrı ailə icmalarının varlanmasına, bu icmaların əlində böyük sərvətlərin toplanmasına zəmin yaradırdı. Sərvətlər dedikdə iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvan sürüləri, məhsuldar əkin yerləri, taxıl ehtiyatları və s. nəzərdə tutulurdu. Coğrafi baxımdan əlverişli yerdə, daimi su mənbələrinə və məhsuldar torpaqlara daha yaxın yerdə məskən salan tayfa ittifaqlarında belə maddi sərvət artımı və xüsusi mülkiyyətçilik daha çox və daha tez nəzərə çarpırdı. Beləliklə, təbii-coğrafi şəraitin üstünlüyü cəmiyyət həyatında ictimai bərabərsizliyin yaranmasında da özünü göstərirdi [8, 15-16].

Yaşayış yerlərinin seçilməsində təbii-coğrafi şərait amili. Maldarlıq təsərrüfatının genişlənməsi və metal istehsalının artması cəmiyyət həyatında sosial bərabərsizlik yaradan əsas səbəblərdən biri idi. İlk və Orta Tunc dövrlərində böyük həcmli kurqan tipli dəfn abidələrinin yaranması, Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə isə təmtəraqlı, zəngin avadanlıqlı daş ötüklü (şəkil 1; şəkil 2), daş qutu (şəkil 3.1-5) və torpaq qəbirlərin (şəkil 3.6-12) tapılması mülki və sosial bərabərsizliyin bariz göstəricisi idi (Həsənsu, Daş Salahlı, Osmanbozu, Borsunlu, Osmantəpə, Xaçbulaq kurqanları). Yaşayış

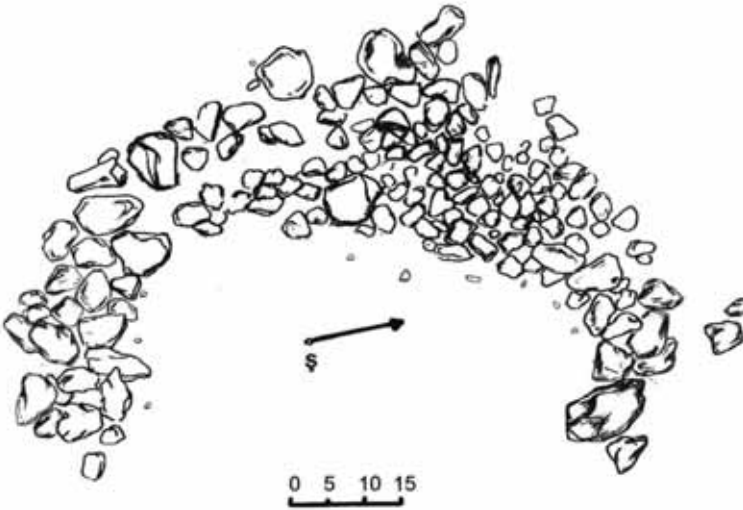
yerlərində tayfa başçıların və kahinlərin əlində çoxlu mal-dövlətin toplanması həmin tayfaların daha nüfuzlu olmasına, yaşayış məskənlərinin sımasının dəyişməsinə gətirib çıxarırdı. Tayfaların iqtisadi-siyasi qüdrəti artırdı, lokal münaqişələr baş verir, hərbi toqquşmalar qaçılmaz olurdu. Orta Kür hövzəsinin İlk və Orta tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin əksəriyyətində hərbi toqquşmaların izlərinə rast gəlinir, mədəni təbəqə yatımında qalın kül qatı və kömür parçaları ilə müşahidə edilən yanğın izləri aşkar edilir (Qanlı Töyrə, Babadərviş yaşayış yerləri). Lokal hərbi münaqişələrin əlamətləri daha çox özünü düzənlik ərazilərin yaşayış yerlərində göstərir [6].

Düzənlik ərazilərin Tunc dövrünə xas olan yaşayış yerləri və qəbir abidələri dağlıq və dağətəyi ərazilərə nisbətən yaxşı öyrənilmişdir (şəkil 5; şəkil 6). Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə yaşayış üçün tikililərin, qalaçaların, yataq və mövsümü düşərgə yerlərinin və eləcə də qəbir abidələrinin aşkar edilməsi bu ərazilərin məskunlaşmasının yaşını və xarakterini, eləcə də xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox mühümdür.

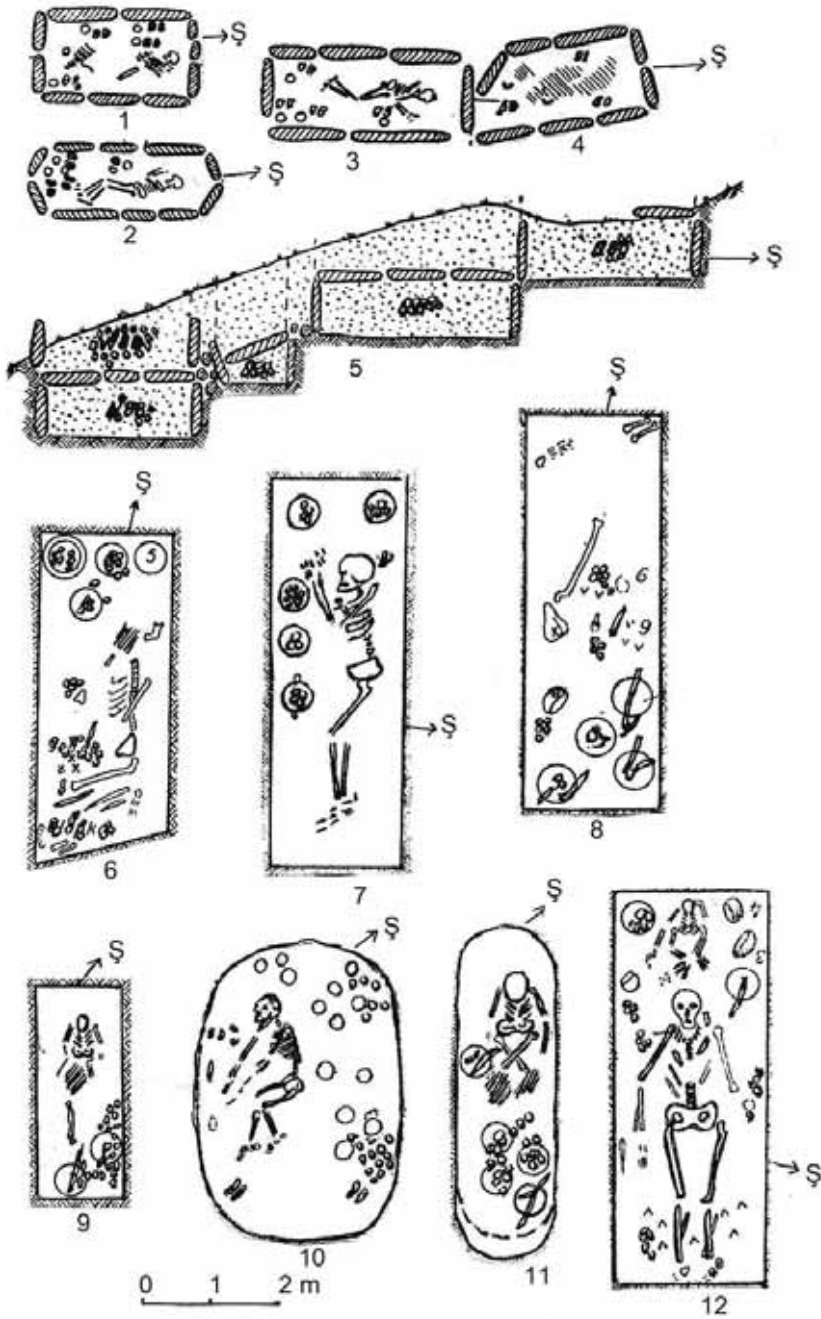
Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərinin maldar əhali tərəfindən ilkin məskunlaşması tarixinin öyrənilməsi, şübhəsiz, yalnız arxeoloji tədqiqatlarla mümkündür. Bu baxımdan Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq yaylağında aparılan arxeoloji qazıntıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Burada Erkən Tunc dövrünə aid kurqanın qazıntısı Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərinin maldar əhali tərəfindən hələ Kür-Araz mədəniyyəti dövründə məskunlaşmağa başlamasını əsaslı şəkildə sübut etdi [6]. E.ə. III minilliyin əvvəllərində maldarlıq daha sürətlə inkişaf etməyə başlamış, maldar qəbilələr əkinçilərdən ayrılmışlar. Maldarlar dağlıq və dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışdılar. Daşkəsən və Gədəbəyin, eləcə də Qazaxın dağətəyi kiçik terraslarında iri və orta ölçülü qaya və daşlardan tikilmiş yarımdairəvi planda qurulmuş tikili qalıqları vardır [9, 88-89]. Bu tikililər antropogen təsirlər nəticəsində uçulub dağılmış yalnız bünövrə yerləri qalmışdır. Bu tikililər düzən ərazilərin oturaq əkinçi-maldar əhalisinin yaylaq maldarlığı ilə əlaqədar yay aylarında yaşadıkları dəyər tipli yurdların bünövrələridir. Belə tikililər müvəqqəti xarakter daşdığı üçün onların tikintisində bərkidici məhluldan istifadə edilməmişdir. Lakin Gədəbəyin yüksək dağlıq ərazilərində aşkar edilmiş qalaçaların və düşərgə tipli yaşayış yerlərinin tikintisi bir qədər fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, bu qalaçaların tikintisində ağ rəngli gəc məhlulundan istifadə edilmiş, daşlar bir birinə möhkəm bərkidilmişdir [10, 170-173].



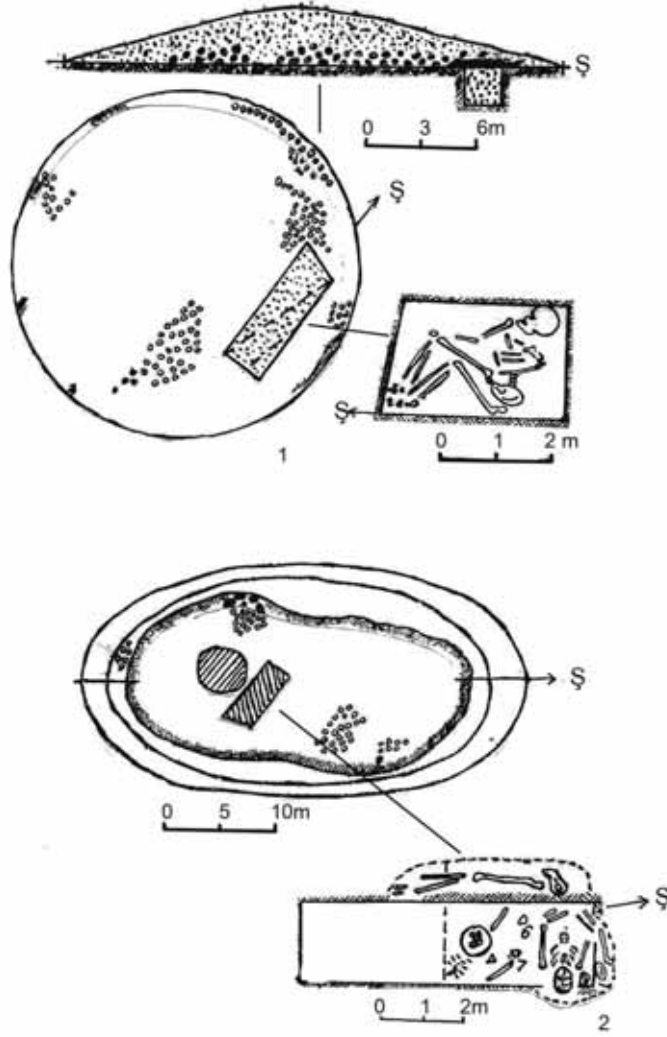
Şək. 1. 79 №-li qəbrin üst daş düzümü (Tovuz, I Tovuzçay nekropolu)



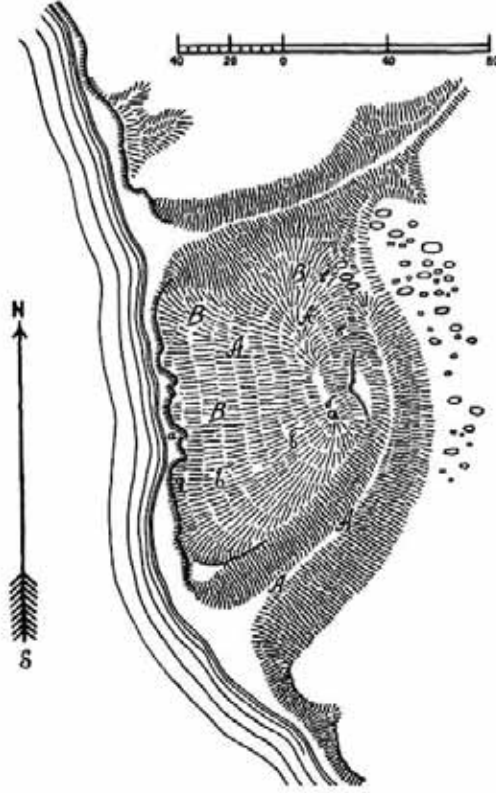
Şək. 2. 80 №-li qəbrin aypara formalı üst daş düzümü (Tovuz, I Tovuzçay nekropolu)



Şək. 3. Daş qutu qəbirlər: 1-2-Qalakənd (Gədəbəy); 3-4-Təknəli (Şəmkir);
5-Qaradaş (Tovuz)
Torpaq qəbirlər: 6-8-Çınarlı (Şəmkir); 9-12-Eyyublu, Qaradaş (Tovuz)



Şək. 4. Şəmkir: 1-8 №-li kurgan (Şəmkir, Çınarlı kəndi);
 2-Çardaqlı kəndində torpaq kurgan (Şəmkir)



Şək. 5. Sarvantəpə (Qazax) yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazinin səthi relyef topoplani

Məlum olduğu kimi, Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə -e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəlində Azərbaycanda yaylaq maldarlığının yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq yüksək dağlıq ərazilərin məskunlaşması prosesi də intensivləşdi [11; 12].

Daha geniş otlaqları mənimsəmək istəyi tayfalararası münaqişələrin başlıca səbəbinə çevrilmişdir. Bu istək toqquşmalara qarətçi mahiyyət vermişdir. Bu münaqişələr zamanı həm də mal-qaranın ələ keçirilməsi yolu ilə var-dövlətin artırılması qədim heyvandarların əsas məqsədlərindən idi. Yaylaqlarda, o cümlədən Kiçik Qafqaz regionunda müvəqqəti yaşayış tikililərinin, yurd yerlərinin meydana çıxması da məhz bu səbəblərdən irəli gəlmişdir. Bu tikililərdə qədim maldarlar özlərini və heyvanlarını tayfalararası toqquşmalar zamanı müdafiə edirdilər. Bu tikililər həm də heyvanların təbii fəlakətlərdən və yırtıcı heyvanlardan qorunmasına xidmət etmişdir.

Orta Kür hövzəsində əhali məskunlaşmasını şərtləndirən xüsusiyyətlərdən ən əsası təbii-coğrafi şərait amili olmuşdur.



Şək. 6. Sarvantəpə (Qazax) yaşayış yerinin şimaldan görüntüsü

Orta Kür hövzəsinin təbii-coğrafi şəraitinin əhali məskunlaşmasına təsiri. Dağlararası Kür çökəkliyi Qafqaz regionunda ən iri struktur elementlərdən biri olub, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarını bir-birindən ayıraraq şimal-qərbdə Dzirul massivindən cənub-şərqdə Xəzər dənizinə qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Bu çökəklik 3 hissəyə - Yuxarı, Orta və Aşağı Kür çökəkliklərinə bölünür. Aşağı Kür çökəkliyi bütövlükdə və Orta Kür çökəkliyinin isə böyük bir hissəsi Azərbaycanın ərazisində yerləşir [13, 8].

Kiçik Qafqazın dağ yaylalarında 2-3 km hündürlüklərdə səthi hamar, yaxud az maili yaylalar geniş ərazi tutur. İnsanların tarixən burada az məskən salması və ya heç məskunlaşmamasının əsas səbəbi soyuq iqlimin hakim olmasıdır. Lakin aparılan arxeoloji araşdırmalar sübut edir ki, bir çox qədim yaşayış məskənləri və müvəqqəti sığınacaqlar bu hipsometrik pillənin aşağı sərhəddinə söykənir və hətta onu (2000 metr) bir qədər keçir [13, 8]. Məsələn, Göyçə gölü hövzəsinin dağ massivində, Kəlbəcər və Laçında aşkar edilən maddi mədəniyyət qalıqlarını qeyd edə bilərik. Əkin-biçin sahələri bu pillənin aşağı sərhəddindən xeyli yuxarıda qalır. Bu zonada Azərbaycanın ən gözəl yaylaqları yerləşir. Buralar yüz illər, min illərdir ki, əhalinin müvəqqəti (ilin isti dövrü) məskunlaşma zonası olmuşdur. Orta Kür hövzəsinin Kiçik Qafqaz massivinə nisbətdə Böyük Qafqazda dağlıq ərazilərdə məskən salmaq üçün əlverişli sahələr olduqca azdır. Bu ərazilər yalnız əlverişli yaylalardır və bu yaylalardan həm qədimdə, həm də indinin özündə yarımköçəri maldarlar istifadə edirlər [14].

Dağlıq və ya dağətəyi zona Orta Kür hövzəsinin təxminən 50%-ni təşkil edir. Bu zonanın iqlim şəraiti tarixən insan məskunlaşması və təsərrüfat fəaliyyəti üçün xeyli əlverişli olmuşdur. Bu zonada əkinçiliyin və heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Lakin Tunc dövründə bu ərazilərin məskunlaşmasını ləngidən səbəblərdən biri də təbii şərait, daha

doğrusu relyefin çox sıx çay dərələri ilə kəsilməsi və dik yamacların üstünlüyü olmuşdur. Bu zonada səth meyilliliyi ərazinin 40%-ə qədərini təşkil edir.

Kiçik Qafqazın relyef şəraiti bu zonada da Böyük Qafqazla müqaisədə daha əlverişlidir. Bu əsasən Kiçik Qafqaz dağlarında düzəlmə səthlərinin (dağüstü yaylaların) nisbətən geniş yayılması vulkanik yaylaların hesabına-dır. Bundan əlavə zonanın sinklinal çökəklikləri, terraslı, bəzi yerlərdə az-çox geniş çay dərələri, bulaqları, bol günəş enerjisi bu ərazilərin çox qədim-dən məskunlaşması üçün olduqca əlverişli şərait yaratmışdır. Burada hələ Son Tunc-Erkən Dəmir dövründən başlayaraq dik yamaclardan istifadə etmək və torpaq eroziyasının qarşısını almaq üçün böyük həcmdə terraslaşma işləri aparılmışdır. Beləliklə, Gəncə-Qazax düzənliyinin 1000-2000 metr yüksəkliklər arasında yerləşən dağətəyi zonası insanların qədimdən məskən saldığı zonadır. Bu zona tipik dağ meşə landşaftı zonasıdır. Zonanın qədimdən məskunlaşması dağ meşələrinin güclü antropogen deqradasiyasının əsas səbəbidir. Orta Kür hövzəsinin yüksək dağlıq zonasında yerləşən qurşaqları müvəqqəti, yaxud mövsümü məskunlaşma qurşaqlarıdır. Elə bununla əlaqədar olaraq yüksək qurşaqların təbii landşaftlarının antropogen transformasiyası düzənlik və dağətəyi qurşaqlarla müqaisədə xeyli zəifdir [13, 10].

Maykop erasından başlayaraq Kiçik və Böyük Qafqaz intensiv qalxmaya məruz qalmış, dağların çökəkliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Miosen erasında isə Orta Kür çökəkliyi çöküntü toplanmanın vahid hövzəsini əmələ gətirmiş, Kür-Qabırçı çaylararası sahə daha çox enməyə məruz qalmışdır.

Kiçik Qafqazın şimal yamacının silsilələri şimala doğru alçalaraq Orta Kür çökəkliyində dik yamacla Gəncə-Qazax düzənliyinə keçir. Gəncə-Qazax düzənliyi Orta Kür hövzəsinin böyük ərazi vahididir. Geomorfoloji ədəbiyyatda bu düzənlik Kiçik Qafqazətəyi maili düzənliyi də adlanır. Düzənliyin eni Şıxlı və Yuxarı Salahlı kəndləri tərəfdə 3-5 km, Goranboy rayonu ərazisində 30-35 km-dir. Gəncə-Qazax maili düzənliyi şimalda Orta Kür dərəsi, şərqdə isə Bozdağın cənub ətəkləri ilə sərhədlənir. Düzənlik əsasən 200-400 metr arasında tərəddüd edir [13, 17]. Düzənliyin səthini Kiçik Qafqaz dağlarından axan çayların bəziləri 30-40 metr (məsələn Tovuzçay 60 metrə qədər) dərinliyi olan dərələrlə kəsir. Çayların bir çoxu isə düzənlikdə dərinləşdirici erroziya işi apara bilmir. Gəncə-Qazax düzənliyinin qərb hissəsi İncə düzü (İncəsu çayı ətrafı), Həsənsu çayı ilə Tovuz çayı arasında yerləşən hissə Xunan (Xunam) düzü adlanır.

Axıncaçayın mənbəyindən şərqə 50 km məsafədə Şahdağ silsiləsi uzanır. Oroqrafik cəhətdən Şahdağ silsiləsinin şərqə davamı Murovdağ silsiləsidir. Murovdağ silsiləsinin uzunluğu 55 km-dir. Bu silsilələrlə Gəncə-Qazax maili düzənliyi arasında geniş (30-40 km, həmin silsilələrin suayrıcından isə 40-50 km), orta və alçaq dağlıq zonalar yerləşir. Bəzən dərin çay

dərələrinin yaxın yerləşməsi nəticəsində onların arasında köndələn tirlər əmələ gəlmişdir. Əsrək və Zəyəm çayları arasında Çınqıldağ, Zəyəmçay və Cəyirçay arasında Şəkərbəy, Şəmkiçay və Qoşqarçay arasında Qaflanqala, Gəncəçay və Kürəkçay arasında Pant silsilələrini misal göstərə bilərik. Ümumiyyətlə, Şahdağ və Murovdağ silsilələrinin orta və alçaqdağlı şimal yamaqları oroqrafiyasının ən başlıca əlamətlərini geniş düzəlmə səthləri və dərin çay dərələri təşkil edir [13].

Orta Kür hövzəsi adlandırdığımız zona, yəni Gəncə-Qazax düzənliyi təxminən qərbdə İncəsu ilə (Qazax rayonunda) şərqdə İncəçay (Goranboy rayonunda) arasında 175 km-lik məsafə təşkil edir. Bir çox çaylar öz mənbəyini bu məsafədə Kiçik Qafqaz dağlarının şimal yamacından götürür və sağdan Kür çayına qovuşurlar. Bu çaylar içində ən uzununu Kürəkçay (186 km) və Ağstafaçaydır (133 km). Qərdən şərqə bölgənin çayları İncəsu (44 km), Coğazçay, Ağstafaçay, Həsənsu (uzunluğu 71 km), Axıncaçay (uzunluğu 76 km), Tovuzçay (uzunluğu 42 km), Əsrəkçay, Zəyəmçay (uzunluğu 90 km), Cəyirçay (uzunluğu 58 km), Şəmkiçay (uzunluğu 95 km), Qoşqarçay (uzunluğu 76 km), Gəncəçay (uzunluğu 98 km), Kürəkçay (186 km), Gorançay (81 km) və İncəçaydır (83 km). Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı yüksək dağlıq silsilələrindən öz başlanğıcını götürməklə bu regionun əsas çayları hesab olunurlar [13]. Gəncə-Qazax düzənliyində Kürün sol qolu sayılan çaylar demək olar ki, yoxdur, bütün çaylar Kürün sağ qolu olan çaylardır.

Gəncə-Qazax düzənliyində Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacındakı çayların dərələri üç hissəyə bölünür. Zəyəmçay və Şəmkiçay dərələri isə dörd hissəyə ayrılır. Zəyəmçay və Şəmkiçayın yuxarı axını Şahdağ silsiləsinin şimal yamacında yerləşir. Bu hissə çay hövzəsinin ən çox yağıntılı və bulaqları bol olan hissədir. Çaylar dərin və dar dərələrlə axır, çay yatağının düşməsi 100 m/km-i, hətta 120 m/km-i ötür. Şınıx-Dəstəfur çökəkliyində bu çaylar nisbətən geniş dərələrə axır, yatağın meyilliyi 10-30 m/km-ə qədər azalır və çay dərəsi genişlənir, terraslarla müşayiət olunur [13]. Üçüncü hissədə çaylar Şəmkiç antiklinoriumunu kəsdiyi yerdə yaratdığı dərin (800-1000 m-ə qədər) terraslı dərə ilə axır. Dördüncü hissədə onlar artıq Gəncə-Qazax düzənliyini kəsb keçir. Bu hissədə çayların əksəriyyəti qutuvari terraslı dərələrlə axır. Bunlardan ən dərinini (60 m-ə qədər) Tovuzçayın dərəsidir [13]. Bu hissədə daşqın və gursulu vaxtlar istisna olmaqla çay suları tamamilə suvarmaya sərf olunur.

Nəticə. Bütün bu faktlar hövzənin təbii-coğrafi şəraitinin üstünlüklərini və buna əsasən də əhalinin hövzədə məskunlaşmasının xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Arxeoloji dəlillərə əsaslanaraq Orta Kür hövzəsində coğrafi şəraitin Tunc dövrünün cəmiyyət həyatına təsirini və onunla birbaşa vəhdətdə olmaq şərtlərini bu bəndlər üzərindən izah edə bilərik:

- təbii-coğrafi şərait birbaşa insanların yaşayış imkanlarına təsir göstərirdi. Belə ki, yaşadıkları ərazinin tikinti materiallarından yararlanaraq insanlar özləri üçün sığınacaqlar qurur və tikirdilər. Əsasən çay daşından, möhrə və palçıq, çiy kərpicdən formalaşdırılmış evlərlə yanaşı, üzəri qamış və küləşdən örtülmüş yarımqazma tipli yaşayış evlərində məskunlaşan düzənlik zonanın insanlarından fərqli olaraq nisbətən dağlıq və dağətəyi zonanın insanları bol tikinti materialı – dağ və qaya daşlarından faydalanaraq özlərinə qalaça tipli yaşayış evləri tikirdilər. Belə evləri gəc qarışdırılmış gil məhlulla suvayırdılar.

- çay hövzələrinə yaxın ərazilərdə ölümlərini dəfn edən insanlar hazır çay daşlarından yararlanaraq məzarları üzərində çay daşından qutular (şəkil 3. 1-5) hörür və yaxud kurqan (şəkil 4) ucaldırdılar. Dağlıq və dağətəyi zonanın Tunc dövrü qəbristanlıqlarında isə iri sal dağ və qaya daşlarından hörülmüş daş qutular daha səciyyəvidir.

- təbii-coğrafi baxımdan çox əlverişli ərazilər əkinçilik üçün yararlı idi. Bu baxımdan coğrafi şərait cəmiyyət həyatını irəliləyişlərə və texniki tərəqqiyə doğru aparın əkinçilik üçün də önəmli idi. Dəmyə əkinçiliyindən fərqli olaraq süni suvarma əkinçiliyi birbaşa insanın ətraf mühitə təsirindən asılı idi. Daha yaxşı suvarılan sahələr daha məhsuldar torpaqlar sayılırdı və insanlar hər zaman çay hövzələrinə meyl edirdilər.

- maldarlığın inkişafı və tərəqqisi üçün yaxşı və geniş otlaq sahələri tələb olunurdu. Belə otlaq sahələrinin mənimsənilməsi və əldən verilməməsi üçün həmin yerlərə yaxın sahələrdə yurd salmaq lazım olurdu. Əlverişli otlaq sahələrinin və əkin yerlərinin yaxınlığında məskən salmaq, bərəkətli və münbit torpaqları ələ keçirmək nəinki qədim zamanlarda, eləcə də tarixi inkişafın bütün mərhələlərində insan cəmiyyətinin can atdığı ən ilkin mübarizə anlamı olmuşdur.

Tunc dövrünün sonlarına doğru artıq cəmiyyət həyatında hərbi demokratiyanın artım meyilləri müşahidə olunur [15; 16]. Dəfn abidələrində müşahidə edilən əlamətlər və eləcə də silah nümunələrinin çoxluğu bunu deməyə imkan verir. Bəzi tayfa və qəbilələrdə varlanma mənbəyi kimi qarətçilik və talançılıq tez-tez baş verən hadisəyə çevrilirdi. Mal-qara otarılan sahələr və əkin yerləri üstündə baş verən toqquşmalar da lokal miqraşiyalara səbəb olan amillərdən idi [17]. İqtisadi inkişaf və hərbi toqquşmalar zamanı əldə edilən artıq sərvət mübadiləni qaçılmaz edirdi. Mübadilə isə mal-qara, yun, metal nümunələr, muncuq və bəzək əşyaları, maldarlıq məhsulları, parçalar, sənətkarlıq nümunələri vasitəsilə aparılırdı. Mübadilənin bariz nümunəsi kimi yerli istehsal nümunələrinin qonşu bölgələrdən və əksinə olaraq hövzə sakinlərinin təsərrüfat və məişət həyatında yerli istehsal olmayan məhsulların çeşidliyinin artmasında görmək olurdu. Tunc dövrünün sonlarında Orta Kür hövzəsi beynəlxalq ticarət əlaqələri sistemində mü-

hüm rol oynamağa başlayır. Buna hövzənin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və zəngin sərvətləri imkan verirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov Q.S. İlk tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların ictimai həyatı və dini təsəvvürləri // Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. - Bakı, - 1980, - № 2, - s. 51-54
2. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövrünün mədəni-tarixi inkişafının təbii coğrafi şərait amili (Gəncə-Qazax bölgəsi üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) / “Gənc əlmilərin II Elm Festivalı çərçivəsində “Müasir şəraitdə Azərbaycan tarixi, dili, ədəbiyyatı və fəlsəfəsi qarşısında duran yeni vəzifələr” adlı gənc alimlərin respublika elmi konfransının materialları. - Bakı, 05-07 mart 2013-cü il, - s. 170-173
3. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə orta Kür hövzəsinin məskunlaşmasının təbii-coğrafi şəraiti (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyası, - cild 20, - № 2, - 2017, - “Xəzər Universiteti”, - s. 8-21
4. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə sosial-iqtisadi inkişaf və əhali məskunlaşması problemi (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyası, - cild 22, - № 1, 2019, - “Xəzər Universiteti”, - s. 69-77
5. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin əhali məskunlaşması (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyasına dair tədqiqatlar. Qoşqar Qoşqarlıının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2019, - s. 94-103
6. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. - Баку, - 2008, - 303 с.
7. Nəcəfov Ş.N. Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində qədim mədəniyyət izləri (2009-2011-ci illərdə Qazax və Ağstafa rayonları ərazisindəki tunc dövrü yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri əsasında) // “Geostrategiya”, № 02 (08) mart-aprel 2012, - “Azərbaycan”, - s. 70-74
8. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin əhali məskunlaşmasının ardıcılıq dinamikası / “Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar” AMEA-nın həqiqi üzvü T.Ə.Bünyadovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. - Bakı, 07 fevral 2018-ci il, “AFPoliqrAF”, - s. 15-17
9. Наджафов Ш.Н. Некоторые проблемы и результаты исследований поселений эпохи бронзы на территории Гянджа-Казахского региона / «Актуальная археология: археологические открытия и современные методы исследования» (Тезисы научной конф. мол. уч. Санкт-Петербурга), РАН ИИМК, Санкт-Петербург 22-23 апреля 2013 г. - Изд-во РАН, - с. 88-89
10. Göyüşova T.N. 2015-2016-cı illərdə Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyasının Gədəbəy rayonunda apardığı arxeoloji tədqiqatların yekunlarına dair // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. – Bakı: AFPoliqrAF, - 2017, - s. 170-176
11. Qazıyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // - Bakı: AMM, -1962, - IV cild,- s. 140-170
12. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. - Баку, - 1991.
13. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. – Bakı: Maarif, - 1998, - 400 s.
14. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. - Баку, - 1987, - 259 с.
15. Крупнов Е.И. Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность. С.А., - 1964,- № 1, - с. 26-44

16. Кушнарева К.Х. К вопросу об экономических связях населения Южного Кавказа в эпоху энеолита и бронзы / Тез. докл. сессии, посв., итогам полевых археол. исследований 1972 г. в СССР. - Ташкент, - 1973
17. Кушнарева К.Х. Типы поселения эпохи палеометалла и истоки урбанизации в Закавказье / Материалы к Всесоюзной конференции «Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья». - Ленинград, - 1977

**ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ БАСЕЙНА СРЕДНЕЙ КУРЫ В ЭПОХУ
БРОНЗЫ И ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА
(этноархеологические исследования)**

Шамиль Н. НАДЖАФОВ

РЕЗЮМЕ

Благоприятные географические условия бассейна средней Куры, а именно Гянджа-Газахского региона придали импульс для формирования здесь высокой культуры во все стадии развития эпохи бронзы. Результаты проведенных археологических исследований показали, что в эпоху бронзового века большая часть бассейна средней Куры была плотно населена. Об этом свидетельствует большое количество поселений и их крупные площади. Присутствуют как общие черты для этих памятников, так и свои особенности, и отличия. Археологические раскопки памятников здесь, выявили уровень развития производительных сил, характерные черты поселений, ряд религиозных и идеологических взглядов, свойственных изучаемому времени, а также экономические, социальные и идеологические изменения в жизни древних обитателей бронзового века.

В эпоху средней бронзы гористые местности региона начали заселяться и там стали появляться временные поселения. Как правило, мы можем сказать. Что на протяжении этого периода подножья гор и равнины были заселены земледельческими, а предгорные территории и горы – скотоводческими племенами.

Земледелие и скотоводство привели к значительным изменениям в развитии общества бронзового века, что в свою очередь создало условия для формирования социального сознания в ряде различных социальных групп.

Ключевые слова: период бронзы, бассейне Средней Куры, географические условия, заселение, поселения, погребальные памятники

**THE GEOGRAPHICAL CONDITIONS OF THE MIDDLE KURA BASIN
IN THE BRONZE AGE AND THE FEATURES OF SOCIETY UNITY
(ethnoarchaeological investigation)**

Shamil N.NAJAFOV

SUMMARY

The favorable geographical conditions of Middle Kura basin, namely in the Ganja-Gazakh region had given impetus for the formation of high culture in all stages of the Bronze Age there. As a result of archaeological investigations have been determined that, in the Bronze Age most parts of the Middle Kura basin had had dense settlements. One of the

facts proving this is the great number of settlements and their large areas. Middle Kura basin is almost completely full of settlements. There are common features describing these monuments. Some are distinguished by its distinctiveness. Excavations in the Bronze Age monuments in the region have revealed the level of development of the productive forces, the characteristic features of the settlements, and a number of religious and ideological views which is typical for Bronze Age, as well as economic, social and ideological changes in the life of the ancient inhabitants of the region at that time.

In the Middle Bronze Age, the mountainous area of the region began to be settled and temporary dwellings began to emerge. As a rule, we can say that during this period the foothills and plains were settled by the farming tribes, and the mountainous areas and highlands by the cattle-breeding tribes.

The farming and cattle-breeding which led to significant changes in the development of Bronze Age society, and thus created the conditions for the formation of social consciousness in a number of different social groups.

Keywords: Bronze Age, Middle Kura basin, the geographical conditions, population, settlement, burial monuments

UOT 94 (479.24)

**РОЛЬ ТОРГОВЫХ ЦЕНТРОВ ЮЖНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ
В МЕЖДУНАРОДНЫХ ТОРГОВЫХ СВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА
В XV ВЕКЕ****Almas S.CAVADOVA***

В статье приводятся сведения о торговой деятельности городов Южного Причерноморья и Кафы в XV в., и их важной роли в торговле между восточными и западными государствами. В 50-е годы XV века Османское государство не имело значительного влияния на побережье Черного моря. На берегах Черного моря у Генуэзской и Венецианской республик были специальные торговые колонии. Генуэзская республика была более активна в сфере коммерческой деятельности. Главным торговым фактором Генуи был город Кафа, расположенный в Крыму. Торговые колонии, расположенные на берегах Черного и Азовского морей, также находились под контролем Генуэзской республики. В середине XV века европейские купцы в Генуе, Константинополе, Кафе и основных торговых центрах Южного Причерноморья пытались купить шелк-сырец, привезенный из Азербайджана. Шелк-сырец, импортируемый из Гиляна, Астрабада, Талыша, Лахиджана и Мазандарана, в перечисленных выше торговых центрах закупался европейскими купцами как высококачественное сырье.

Сведения о торговой деятельности этих торговых центров в XIII-XV вв. отражены в документах «Кодика» («Codica»), изданных в 1970-х гг. и хранящихся в архивах Генуи. Информация в этих документах показывает, что, начиная с 30-х годов XIV века, между торговыми центрами Южного Причерноморья и Азербайджаном существовали постоянные торговые отношения. Шелк-сырец, драгоценные камни, железо, специи и другие восточные товары доставлялись в Тебриз через Казвин, Султанье, оттуда морем на побережье Черного моря и в Кафу. Отмечается, что в то время Кафа была одним из главных торговых центров, снабжавших Европу восточными товарами.

Ключевые слова: Азия, тюркский, Европа, шелк, Запад, Восток

Введение. В середине XV века европейские купцы в Генуе, Константинополе, Кафе и других основных торговых центрах Южного

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; almazjavadova@bsu.edu.az;
ORCID İD: 0000-0002-5161-2424*

Причерноморья пытались закупить больше шелка-сырца, ввозимого из Азербайджана. В этих торговых центрах шелк-сырец, импортируемый из Гиляна, Астрабада, Талыша, Лахиджана и Мазандарана, закупался европейскими купцами как высококачественное сырье. В материалах итальянских архивов заслуживает внимание некоторые сведения о процессе купли-продажи шелка-сырца, импортируемого на Причерноморские рынки из Азербайджана [7, 132-134].

В XV веке в связи с бурным развитием шелковой промышленности в итальянских городах, потребность в Азербайджанском шелке значительно возросла. Для регулярного снабжения этих промышленных предприятий сырьем существовали торговые организации венецианских и флорентийских купцов и их постоянные представительства, занимавшиеся только закупкой и отправкой шелка в Европу.

Роль торгового центра Кафа в международных торговых связях Азербайджана. Еще в 30-х годах XV века в Константинополе были торговые колонии купцов из Флоренции и Каталонии [11, 127]. Эти торговцы жили в Бурсе, Трабзоне, Кафе и в других городах, и вели активную торговлю. Бурса функционировала в этой торговле, в первую очередь, как центр торговли восточными товарами.

Торговля восточными товарами имела место между Константинополем и Кафе. В конце XIII - начале XIV вв. Кафа имела торговые отношения с Азербайджаном, Индией, Китаем, Россией и Египтом. В этот период преобладала высокоразвитая торговля. Однако в конце XIV - начале XV веков занятие Эмир Теймуром Тана (ныне Азов) отрезало северную дорогу, связывавшую Кафу с Поволжьем, Азербайджаном, Средней Азией, Китаем и Индией [16, 175].

Сведения о торговой деятельности в XIII-XV вв. отражены в документах «Кодика» («Codicis»), изданных в 1970-х гг. и хранящихся в архивах Генуи. Информация в этих документах показывает, что между Кафой и Азербайджаном существовали постоянные торговые отношения с 30-х годов XIV века. Шелк-сырец, драгоценные камни, железо, специи и другие восточные товары доставлялись в Тебриз через Казвин, Султание, оттуда морем на побережье Черного моря и в Кафу [16, 183]. Отмечается, что в то время Кафа была одним из главных торговых центров, снабжавших Европу восточными товарами.

В этот период некоторые аспекты проблемы торговой деятельности Кафы и других торговых портов Черного моря изучал турецкий исследователь Селахаттин Тансел. Говоря о деятельности черноморских портов в XV веке, Тансель отмечает, что Кафа была городом, где сходились и торговали разные народы [13, 272].

Еще в 1261 г. по Нимфеевскому договору между Генуей и Византией генуэзцы основали колонии в ряде важных районов Черного моря, в том числе в Кафе, и взяли под полный контроль торговлю в этих районах. По этому договору генуэзцы получили право свободно плавать и торговать в Черном море [16, 182]. В документах «Кодика» говорится, что генуэзские купцы играли важную роль в торговых отношениях Кафы с Каспийским морем и Кавказом [16, 172]. «Торговцы из Генуи и Венеции торгуют на Каспии и в различных торговых центрах Азербайджана» - говорится в отчете путешественника Клавиho. Он отмечает, что сюда (имеется в виду город Султания) приезжают купцы из Генуи и Венеции покупать шелк. Христианские купцы из Кафы и Трапезунда, а также турецкие и сирийские купцы ежегодно приезжали в город Султания за товарами [10, 58].

Даже после османской оккупации торговля венецианским шелком продолжалась в торговых центрах Южного Причерноморья. Венецианские купцы снабжали европейские рынки разнообразными восточными товарами через торговлю в важных причерноморских торговых центрах. Этой торговлей занимался Джакома Бадоер, специальный представитель венецианских купцов по причерноморским торговым центрам. Представителем Бадоера в Кафе был Андреа да Кале [11, 134].

По словам турецкого историка И. Узунчаршили, важным сырьем был шелк, экспортируемый из Анатолии в Стамбул и на европейские рынки в конце XIV века. Итальянские купцы, торговавшие с восточными странами со стороны Черного моря, устраивали склады в Причерноморских торговых центрах и в Стамбуле, ведя активную торговлю с восточными странами [15, 250-254].

В Черном и Средиземноморском торговых центрах существовали многочисленные колонии западных купцов. В этот период итальянские купцы играли ведущую роль во внешней торговле Византии. В основном ввозилось различное сырье с Балкан, Малой Азии, Северного Причерноморья, а также из восточных стран, в том числе и из Азербайджана. Однако после завоевания османами Константинополя, его роль в торговых отношениях с Западом значительно ослабла. Примечательно, что в трудах Джованни Пикамило, генуэзского купца, занимавшегося восточной торговлей в 1456-1459 гг., очень мало сведений о торговой деятельности в этот период Константинополя, Кафы, Таны, Трабзона со странами Востока. Русский исследователь М. Шитиков отмечает, что Джованни Пикамило имеет активные торговые связи с такими торговыми центрами, как Каир, Бейрут и Александрия [12, 49].

Это мнение подтверждает историк Я.Махмудов. Он отмечает, что после захвата Османской империей проливов Босфор и Дарданеллы, которые соединяли Средиземное море с Черным морем, Алеппо, Бейрут, Дамаск и другие среднеазиатские города были наиболее удобными местами для контактов азербайджанских торговцев с венецианцами. По мере усложнения торговли с европейцами через Черное море роль этих среднеазиатских городов в международных торговых отношениях Азербайджана возрастала [9, 15].

В первой половине XV века активизировались венецианские колонии в Константинополе. Этой колонией управлял назначаемый из Венеции Байло на 2 года. Он получал жалованье в 1000 дукатов в год. Байло в Трабзоне получал 500 дукатов, Байло Негропонта получал 700 дукатов, а Байло Корона и Мадона получал 400 дукатов. Эти бухты в основном занимались торговлей [11, 58].

Договоры, подписанные между Венецией и Византией в 1406, 1412, 1418, 1423, 1431, 1436, 1442, 1447 и 1450 годах соответственно, подтверждали торговые привилегии венецианцев. Статьи этих договоров предоставляли право венецианским купцам на торговлю без уплаты таможенных пошлин; свободный въезд и выезд; предоставление жилья купцам и торговцам и т.д. Эти привилегии позволяли венецианским купцам иметь определенное преимущество на торговых рынках Константинополя по сравнению с другими европейскими и восточными купцами. Наряду с венецианскими купцами активно вели восточную торговлю и генуэзские купцы. Итальянские архивы, в том числе «Торговая книга» венецианского купца Дж.Бадоеера, показывают, что генуэзские купцы были более тесно связаны с восточными рынками, чем венецианские купцы. Филиппо де Джакомо генуэзский купец, торговавший с Бадоеером и братьями Да Канпи, покупал восточные товары, в основном, шелк-сырец, воск, кожу, мед и пряности [11, 60]. Эти факты являются еще одним свидетельством того, что генуэзские купцы привозили восточные товары, купленные на рынках Бурсы, Кафы и Адрианополя, в Константинополь, где продавали их западным купцам.

Из вышерассмотренных данных по данной проблеме, можно сделать следующий вывод: в торговых центрах побережий Черного и Средиземного моря, где велась восточная и западная торговля, важную роль играли Венеция, Генуя и отчасти другие европейские купцы. Наряду с венецианскими купцами на рынках Константинополя активно торговали и генуэзские купцы.

И.Узунчаршили отмечает роль таких европейских государств, как Венеция, Генуя, Флоренция, Дубровник, Рагуза среди стран с наиболее

тесными экономическими связями с торговыми рынками Османской империи в XIV-XV веках [14, 149].

Торговые центры Южного Причерноморья в международных торговых связях Азербайджана. Торговые центры Черного и Средиземного моря играли важную роль в торговле шелком Азербайджана с Османской империей и Европой. Турецкий исследователь Кемаль Карпат отмечает, что во время правления Фатиха Султана Мехмеда турецко-мусульманские купцы заменили итальянских купцов в Эгейской и Черноморской торговле. Он отмечает тот факт, что государство получало большой доход от этой торговли. Имеющиеся документы показывают, что тюрки были в этот период на первом месте в области торговли [3, 298]. Однако, ссылаясь на итальянских авторов, С.Карпов отмечает, что торговля шелком венецианцев в торговых центрах Южного Причерноморья, включая Самсун и Синоп, продолжалась и после завоевания османами этих территорий [4, 118]. Это стало одним из основных вопросов, поднятых Абдуллой Аль-Ахсан. Он отмечает что, несмотря на все эти войны, Венеция и другие итальянские города смогли продолжить вести торговлю. Он указывает, что в 1500 году объем торговли в этих регионах несколько увеличился по сравнению с 1400 годом. Аль-Ахсан также отмечает, что завоевание Константинополя изменило торговые отношения между Европой и Османской империей и другими восточными государствами [1, 207]. Фактически, эти завоевания привели, с одной стороны, к господству османских купцов в основных торговых центрах на Черноморском и Средиземноморском побережьях, а с другой, к ограничению торговли азербайджанских купцов в торговых центрах данного региона. Таким образом, господство над вышеуказанными регионами привело к значительным изменениям в коммерческой жизни Османского государства.

Вообще торговля шелком, особенно с Азербайджаном, имела большое значение для Османской империи. К.Карпат отмечает, что импортируемый из Азербайджана шелк был важным сырьем для внутренней и внешней торговли. Активная торговля этим товаром велась в Амасье, Биледжике, Бурсе, Диярбакыре, Мардине и Алеппо. Шелк из Каспийских прибрежных районов Азербайджана был самым востребованным товаром западных купцов на османских рынках [3, 308].

В рассматриваемый нами период в Италии не было единого централизованного государства. Италия переживала период глубокой политической раздробленности. Экономика развитых итальянских городов-республик основывалась не на внутреннем рынке, а на внешних рынках, особенно на восточной торговле. Вопрос владения восточными рынками, а также Черно и Средиземноморскими торговыми ряда-

ми, изобилующими восточными товарами, вызвала внутреннее недовольство итальянских республик. Противоречия между Венецией, Генуей, Флоренцией и Пизой в основном характеризуются господством Венецианской республики в восточной торговле и над важными торговыми центрами того времени. Генуя, Флоренция и другие города-государства предпринимали различные попытки исключить Венецию из восточной торговли и восстановить свое прежнее господство. Конфликты между Османской империей и Венецией дали толчок к осуществлению плана других итальянских городов-государств против Венеции. [17, 73].

Р.Э.Кочу отмечает, что Генуя даже помогала султану Мехмету II во время завоевания Константинополя в 1453 году, чтобы исключить Венецию из восточной торговли и получить преимущество в этой области. Взамен Мехмет II даровал Генуэзской республике привилегии обеспечения здесь свободной торговли и неприкосновенности ее имущества [8, 24].

По договору между Османской империей Пизой и Флоренцией в 1460 г. эти государства пользовались привилегией свободной торговли на Османской территории, и учреждения посольства в Стамбуле [8, 26]. Воспользовавшись конфликтом между Венецией и Османской империей, флорентийскому послу в Стамбуле удалось изгнать венецианцев из города, а флорентийские купцы разместились в венецианском торговом центре. Завоевание Османской империей Боснии представляло серьезную угрозу для адриатических провинций Венеции, что привело к более тесному сотрудничеству Флоренции и Генуи с Османской империей против Венеции в венецианско-османской войне (1463-1479 гг.) [5, 130]. Однако позже Венеция, как Генуя и Флоренция, получила такие же торговые привилегии.

Говоря о роли Стамбула в торговле между Востоком и Западом, Р.Мантран пишет, что Стамбул был важным центром торговли от Черного моря до Азербайджана и Средней Азии. После завоевания Стамбула турки взяли в свои руки Черноморскую торговлю и передали право торговли Генуе, Флоренции, а затем Венеции. [6, 1435].

Во второй половине XV века продвижение Османского государства на запад и последующее завоевание важных торговых центров в Черном, Средиземном и Эгейском морях, где торговали с европейскими странами, нанесли удар по торговле шелком Азербайджана. Препятствование Османским государством европейско-азиатской торговле, а точнее ограничение торговли с европейцами на османских рынках, также затрагивало интересы Азербайджана. Таможенная политика Османской империи нанесла сильный удар по торговле шелком купцов

Азербайджана с европейцами. Такие меры в первую очередь, были направлены на предотвращение вывоза шелка-сырца из стран Востока, особенно Азербайджана, в страны Европы с османских рынков. Османское государство, чтобы получить преимущества в торговле с Востоком и обеспечить растущую шелковую промышленность сырьем, стремилось завоевать Восточную Анатолию и, таким образом, установить свой контроль над шелковым путем Тебриз-Алеппо, Тебриз-Бурса [2, 300].

Заключение. Османское государство, начиная с середины XV века, захватило последние центры караванных путей, идущих из внутренних районов Азии к побережьям Черного и Средиземного море. В то же время, после открытия морского пути в Индию, торговля пряностями между азиатскими и европейскими странами была передана Португалии, а международным торговым отношениям Азербайджана вновь был нанесен удар. После захвата Ормуза Португалией в 1515 году Азербайджан потерял выход к Индийскому океану.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ahsen A. İstanbul fethinin islam dünyası ve Avrupa arasındaki ticaret ve ekonomik ilişkilere etkisi // I Uluslararası İstanbul fethi konferansı 30-31mayıs 1 Haziran, 1997, s. 204-211
2. İnalçık H. Osmanlılar // İslam ansiklopedisi: 12 ciltde, XI c., - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, - 1988, - s. 286-321
3. Karpat K. Fatih devri // İslam ansiklopedisi: 12 ciltde, II c., - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, - 1988, - s. 298-308
4. Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв. Проблемы торговли. - Москва: МГУ, - 1990, - 336 с.
5. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западно-европейскими странами. Seçilmiş əsərləri, cild III, - Bakı: Təhsil nəşriyyatı, - 2011, - s.25-393.
6. Mantran R. XVI ve XVII yüzyıllarında Osmanlı imparatorluğu ve Asya ticareti (terc. Zeki Arıkan) // TTK Belleten, - 1987, - cilt L1, - sayı 201, - s.1433-1445
7. Мустафаев Ш.М. Восточная Анатолия от Аккоюнлу к Османской империи. - Москва: Восточная Литература, - 1994, - 224 с.
8. Orhonlu C. Osmanlı imparatorluğunda şehircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar. - İzmir: Ticaret Matbaacılık TAŞ, - 1984, - 157 s.
9. Orta əsr şərqində şəhərlər və ticarət. - Bakı: ADU, - 1982, - 84 s.
10. Путешественники об Азербайджане. - Баку: АН Аз. ССР, - 1961, - т.1, - 297 с.
11. Шитиков М.М. Венецианское купечество в I половине XV в. его торговых сношениях с Византией // Ученые записки МГПИЛ, - 1965, - № 237, - с. 85-137
12. Шитиков М.М. Константинополь и Венецианская торговля в I половине XV в. по данным книги счетов Джакомо Бадоера (Деловые круги Константинополя) / Византийский временник, - Москва: Наука, - т. XXX, - 1962, - 48 с.
13. Tansel S. Fatih Sultan Mehmedin Osmanlı kaynaklarına göre siyasi ve askeri fealiyyeti. - Ankara: TTK Basımevi, - 1953, - 356 s.

14. Uzunçarşılı İ.H. Marmara və Karadenizin birləşdirilməsi haqqında // TTK Belleten 1940, sayı 14-15, - s. 149-175
15. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu beylikləri və Akkoyunlu, Karakoyunlu devletləri. A- nkara: TTK Basımevi, - 1988, - 297 s.
16. Чиперис А.М. Торговля Каффы XIII-XV вв. В кн: Феодальная Таврика. - Киев: Наукова Думка, - 1974, - с.174-189
17. Cavadova A.S. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri. (XV əsrin II yarısı-XVII əsrin əvvəlləri).- Bakı: Avropa, - 2017, - 249 s.

XV ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ CƏNUBİ QARA DƏNİZ TİCARƏT MƏRKƏZLƏRİNİN ROLU

Almas S.CAVADOVA

XÜLASƏ

Məqalədə XV əsrdə Cənubi Qara dəniz bölgəsi və Kəfə şəhərlərinin ticarət fəaliyyəti, Şərqlə və Qərbdəki dövlətləri arasındakı ticarətdə mühüm rolu haqqında məlumat verilir. XV əsrin 50-ci illərində Osmanlı dövlətinin Qara dəniz sahilinə ciddi təsiri yox idi. Qara dəniz sahillərində Genuya və Venesiya respublikalarının xüsusi ticarət koloniyaları var idi. Genuya Respublikası ticarət fəaliyyətində daha fəal idi. Genuyanın əsas ticarət fabriyası Kırımın yerləşən Kəfə şəhəri idi. Qara və Azov dənizlərinin sahillərində yerləşən ticarət koloniyaları da Genuya Respublikasının tabeliyində idi. XV əsrin ortalarında Avropa tacirləri Genuya, Konstantinopol, Kəfə və Cənubi Qara dəniz bölgəsinin əsas ticarət mərkəzlərində Azərbaycandan gətirilən xam ipəyi almağa çalışırdılar. Gilan, Astrabad, Taliş, Lahican və Mazandarandan gətirilən xam ipək Avropa tacirləri tərəfindən sadalanan ticarət mərkəzlərində yüksək keyfiyyətli xammal kimi alınır.

XIII-XV əsrlərdə bu ticarət mərkəzlərinin ticarət fəaliyyəti haqqında məlumat 1970-ci ildə nəşr olunan və Genuya arxivində saxlanılan "Codica" sənədlərində öz əksini tapmışdır. Bu sənədlərdəki məlumatlar göstərir ki, XIV əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Cənubi Qara dəniz bölgəsinin ticarət mərkəzləri ilə Azərbaycan arasında daimi ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur. Xam ipək, qiymətli daşlar, dəmir, ədviyyatlar və digər Şərqlə malları Qəzvin, Sultaniyyə vasitəsilə Təbrizə, oradan dəniz yolu ilə Qara dəniz sahillərinə və Kəfəyə çatdırılırdı. Qeyd olunur ki, o dövrdə Kəfə Avropalı Şərqlə malları ilə təmin edən əsas ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Açar sözlər: Asiya, Türklər, Avropa, İpək, Qərblər, Şərqlər

THE ROLE OF TRADE CENTERS OF THE SOUTHERN BLACK SEA REGION IN THE INTERNATIONAL TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN IN THE XV CENTURY

Almas S.JAVADOVA

SUMMARY

The article provides information about the trade activity of the Southern Black Sea region and the cities of Kafa in the XV century, and their important role in the trade between Eastern and Western states. In the 50s of the XV century, the Ottoman state had no

serious influence on the Black Sea coast. On the shores of the Black Sea there were special trade colonies of the Republics of Genoa and Venice. The Republic of Genoa was more active in commercial activities. The main trade factor of Genoa was the city of Kefa, located in the Crimea. The trading colonies located on the shores of the Black and Azov seas were also under the control of the Republic of Genoa. In the middle of the XV century, European merchants tried to buy raw silk imported from Azerbaijan in the main trading centers of Genoa, Constantinople, Kefa and the Southern Black Sea region. Raw silk imported from Gilan, Astrabad, Talish, Lahijan and Mazandaran was bought by European merchants as high-quality raw material in listed trading centers.

Information about the trade activity of these trade centers in the XIII-XV centuries was reflected in the "Codicæ" documents published in 1970 and stored in the Genoa archive. The information in these documents shows that starting from the 30s of the XIV century with the trade centers of the Southern Black Sea region. There have been permanent trade relations between Azerbaijan. Raw silk, precious stones, iron, spices and other Eastern goods were delivered to Tabriz through Qazvin and Sultaniya, and from there by sea to the Black Sea coast and Kafa. It is noted that at that time Kafa was one of the main trade centers supplying Europe with Eastern goods.

Keywords: Asia, Turkish, Europe, Shilk, East, West

UOT 94 “19/...”

TÜRKİYƏNİN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİNƏ QISA BAXIŞ

Elmira C.İSMAYILOVA *

Qitələrin və mədəniyyətlərin qovşağında yerləşən Türkiyənin geosiyasi mövqeyi müxtəlif dövlətlər və xalqlarla əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. XXI əsrin əvvəli Türkiyənin Yaxın Şərqdəki diplomatik fəaliyyətinin sürətlə artdığı dövr oldu. 2002-ci ildə Türkiyədə hakimiyyətə Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) gəldi və partiya rəhbərliyi ölkənin xarici siyasətini yeniləməyi qarşısına vəzifə qoydu. Ankaranın diplomatik fəallaşmasının obyektiv xarici amillərindən biri də Yaxın Şərqlə regionuna xas olan və Türkiyənin iqtisadi və siyasi maraqlarını təhdid edən qeyri-sabit vəziyyəti hesab edilə bilər.

Türkiyənin regional rolunun daha aydın müəyyənləşdirilməsi zərurəti həm də Avropa İttifaqına daxil olmaq üzrə danışıqlar prosesinin uzanması və 2003-cü ildə Qərbi koalisiyasının İraqa hərbi müdaxiləsi ilə bağlı idi ki, bu da müsəlmanların böyük bir hissəsinin mənfəi reaksiyasına səbəb olmuşdur.

Məqalədə Türkiyə Cümhuriyyətinin Yaxın Şərqlə siyasətinin strategiyası, həmçinin Yaxın Şərqlə regionunda iqtisadi, diplomatik və geosiyasi müstəvidə əməkdaşlığı araşdırılır.

Qeyd olunan səbəblərin nəticəsində AKP liderləri ölkənin regional siyasətini yenilədilər və onun həyata keçirilməsində mühüm uğurlar əldə etdilər.

Açar sözlər: Türkiyə, Ədalət və İnkişaf Partiyası, Yaxın Şərqlə, regional problemlər, PKK, Ərəb baharı

Giriş. Çağdaş Türkiyənin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk yeni qurulmuş cümhuriyyət üçün iki əsas məqsəd qoymuşdur: müasirləşmə və qərbləşmə. O, ölkənin yeni istiqamətini gücləndirmək üçün bir sıra daxili islahatlara başladı. Soyuq müharibənin başa çatması ilə Türkiyənin geosiyasi əhəmiyyəti nəinki azalmadı, hətta Türkiyənin beynəlxalq mövqeyi və oynayacağı rolla bağlı ölkə daxilində yeni müzakirələrə start verdi. Turqut Özalın fəal və çoxölçülü xarici siyasəti ölkənin tarixi mövcudluğunu və məsuliyyətini inkar etmədən bu problemlərdən istifadə edərək onları üstünlüyə çevirməyi hədəfləmişdir [1, 213-215]. SSRİ-nin dağılması və Soyuq müharibənin başa çatması ilə Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yeni müstəqil

* Azərbaycan Texniki Universitetinin müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; elmiraismayil@gmail.com; ORCID ID: 0000-0003-2412-5927

dövlətlər yarandı, Türkiyə regional siyasət konsepsiyasını yenidən qurmağa başladı. Türkiyə bu keçid coğrafiyası ilə qarşılıqlı əlaqədə olub və qonşu regiondakı dövlətlərlə kompleks iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrə malikdir. Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AKP) 2002-ci ildə hakimiyyətə gəlişindən sonra Türkiyə “qonşularla sıfır problem” siyasət konsepsiyası ilə fəal regional siyasət aparır və mövcud problemləri həll etməyə çalışır.

Türkiyənin Yaxın Şərqlə münasibətlərə daha çox diqqət yetirməsi təkcə dünya siyasətinin dəyişməsi ilə deyil, həm də Türkiyənin cənub-şərqdəki kürdlərin üsyanı, Suriya ilə su mənbələrinin paylanmasındakı problemi, İsrail ilə Fələstin Azadlıq Təşkilatı arasındakı 1993-cü ilin sentyabrında imzalanmış sülh sazişləri kimi faktorlardan irəli gəlir.

2001-ci ildə Əhməd Davudoğlu “Strateji Dərinlik” kitabında qeyd edirdi ki, Türkiyə sərhədlərinin təhlükəsizliyini və regional nüfuzunu təmin edəcək yeni xarici siyasət strategiyası hazırlamalıdır. Bundan əlavə, Yaxın Şərqdə effektiv siyasət olmadığı halda Türkiyə nə qlobal səviyyədə strateji addımlar ata, nə də Aralıq dənizində, Qafqazda və Fars körfəzində diplomatik təşəbbüslər irəli sürə bilməyəcək [2]. Əsərin əsas iddiası ondan ibarətdir ki, o zaman Türkiyənin xarici siyasətinin strateji baxışın olmamasından əziyyət çəkdiyi və bu çatışmazlığın ölkənin coğrafi mövqeyinin və zəngin tarixi keçmişinin verdiyi üstünlükləri dəyərləndirə bilməməsi idi. Bu səbəbdən Davudoğlu Türkiyənin xarici siyasətinin qısamüddətli, taktiki gedişlərdən ibarət olduğunu vurğulayırdı [1, 213].

Əhməd Davudoğlunun təklifi ilə Türkiyə xarici siyasəti altı əsas prinsipə əsaslanmalıdır: təhlükəsizlik və azadlıq arasında balans, qonşularla sıfır problem, çoxşaxəli xarici siyasət, fəal regional xarici siyasət, tamamilə yeni diplomatik üslub və ritmik diplomatiya: “Türkiyəni əhatə edən ərazi, dəniz və qitə hövzələri coğrafi baxımdan dünyanın əsas qitəsinin mərkəzini və tarixən bəşər tarixinin şah damarının formalaşdığı əraziləri əhatə edir. Soyuq müharibədən sonra Türkiyənin strateji dərinliyi onun yaxın ərazi, dəniz və qitə əlaqələri baxımından yenidən qiymətləndirilməli və bu dərinliyin geosiyasi, geoiqtisadi və geomədəni aspektləri xarici siyasətin parametrləri kimi hərtərəfli yenidən qiymətləndirilməlidir” [2, 1; 3].

Əhməd Davudoğlunun təklif etdiyi strateji yanaşmanın əsas elementləri Türkiyənin bölgədəki diplomatik təşəbbüslərinə mənfi təsir göstərən psixoloji maneələrin aradan qaldırılması, regionda baş verən hadisələri izləmək və onlara ekspert-analitik qiymət vermək qabiliyyətinə malik yeni tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və mövcud tədqiqat mərkəzlərinin təkmilləşdirilməsi, realizm mövqeyindən və qüvvələrin qlobal uyğunlaşması nəzərə alınmaqla regional siyasətin qurulması, bütün regionu əhatə edən layihələrin hazırlanması, regionda sülhün möhkəmləndirilməsi məqsədilə üst-üstə düşən maraqlar sferalarının formalaşdırılması, regionda geosiyasi və

geomədəni risk zonaları yaradan dövlətlər bloklarının yaranmasının qarşısının alınması, ikitərəfli əlaqələrin şaxələndirilməsi, xroniki problemlərin yumşaldılması, Türkiyənin özünü Yaxın Şərqdə güclü və fəal oyunçu kimi elan etməyə imkan verəcək regional məsələlərə belə yanaşmanın inkişafı, Türkiyənin regionda imicini gücləndirən üfqi əlaqələrin prioritet inkişafından ibarət idi [2, 64, 77, 83-85].

Türkiyənin Yaxın Şərq siyasətinin strategiyası. Birinci Dünya Müharibəsinin bitməsi və Türkiyə İstiqlaliyyət müharibəsi Balkanlarda, Yaxın Şərqdə və Şərqi Aralıq dənizində mövcud olan vəziyyəti dəyişdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin 1923-cü ildən sonra bölgədəki rolu həm müharibələrarası dövrdə, həm də dövlətlərarası münasibətlərin formalaşmasının sonrakı mərhələlərində yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında ən mühüm amillərdən birinə çevrildi. İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra Türkiyə Sovet İttifaqına beynəlxalq arenada əsas rəqibi kimi baxırdı. 1952-ci ildə Türkiyənin Sovet siyasəti ilə bağlı narahatlığı o qədər gücləndi ki, türk siyasətçiləri ABŞ-Avropa Kollektiv Müdafiə Müqaviləsinə (NATO) qoşulmağa qərar verdilər. NATO-da iştirak etməklə Türkiyə Soyuq Müharibədə ABŞ-ın tərəfini tutdu. 1960-cı illərdə Türkiyə-SSRİ münasibətlərində müəyyən müsbət dəyişikliklər baş verməyə başladı və nəticədə 1970-ci illərdə bir neçə ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlıq sazişləri imzalandı. Lakin 1979-cu ildə Sovet İttifaqının Əfqanıstana müdaxiləsi türk siyasətçilərində Sovet ekspansionizmi qorxusunu artırdı və münasibətlərdə beş ildən çox davam edən soyuqluğa səbəb oldu. 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq Türkiyə SSRİ ilə münasibətləri tədricən bərpa etməyə başladı. Ankara və Moskva bir sıra sazişlər, o cümlədən sovet qaz yataqlarından təbii qazın Türkiyəyə nəqli planı üzərində işlər aparılırdı. İki ölkə arasında iqtisadi və diplomatik əlaqələr Sovet İttifaqının dağılması ilə sona çatdı. Avropa İttifaqı ilə Türkiyənin tarixən əlaqələri var. 1964-cü ildən etibarən Türkiyə Avropa İttifaqının assosiasiativ üzvüdür. 31 dekabr 1995-ci ildə Avropa İttifaqı-Türkiyə Gömrük İttifaqı yaradılmışdır. Türkiyə 1987-ci il aprelin 14-də Avropa İttifaqına üzvlük üçün rəsmi müraciət etsə də yalnız 12 il sonra, 1999-cu il Helsinki sammitində namizəd statusunu əldə etmişdir.

XXI əsrin başlanğıcından etibarən sistemdə baş verən dəyişikliklər Türkiyənin böyük maraq göstərdiyi regionda beynəlxalq və regional tarazlıqlarda dəyişiklik yaratdı. Türkiyənin qonşu dövlətlərlə yaxınlaşmasını şərtləndirən səbəblərdən biri də Yaxın Şərqdəki beynəlxalq vəziyyət idi. Türkiyənin Yaxın Şərqdəki maraqları və təsiri dəyişikliklərə məruz qaldı. Yaxın Şərq xarici siyasətdə əsas istiqamətlərdən birinə çevrildi. O, Yaxın Şərqdə münaqişələrin həlli üçün diplomatiyadan istifadə edərək vasitəçi rolunu oynamağa başladı [4].

Əhməd Davudoğlu 2009-cu ilin mayında Türkiyə Cümhuriyyəti Xarici İşlər Naziri təyin olunandan sonra Yaxın Şərqi müsəlman ölkələri ilə əlaqələrin intensivləşməsi tendensiyası müşahidə olunmağa başladı. Əhməd Davudoğlunun sözlərinə görə, Türkiyə Qərblə Şərqi, Şimalla Cənubu, Avropa ilə Asiyanı birləşdirən “körpü” kimi qəbul edilən siyasətdən artıq uzaqlaşıb. Bu gün Türkiyə Yaxın Şərq regionunun transformasiyası üçün bir model rolunu oynayır. Onun strateji əhəmiyyəti artıq coğrafi mövqeyində deyil, “sistemlə inteqrasiya etmək bacarığında”dır. Türkiyənin bu baxışı onun bir sıra aktual xarici siyasət məsələlərində mövqeyini aydın şəkildə əks etdirir və çoxsəviyyəli xarici siyasətin həyata keçirilməsinin əsas səbəbini nəzəri cəhətdən izah edir [5].

Türkiyə İsrail-Fələstin münaqişəsinin həllində təsirli rol oynamağa başladı, İranla əlaqələri inkişaf etdirdi. XX əsrin 80-ci illərində Turqut Özalın dövründə Türkiyənin İraq siyasətini PKK ilə mübarizə, İraqın siyasi sabitliyi və ərazi bütövlüyü müəyyən edirdi [6]. İraqda cərəyan edən proseslər iki istiqamətdə idi: 1) Şimali İraqda PKK-nın mövcudluğu və oradan Türkiyəyə keçərək terror hücumları təşkil etməsi və 2) türklər də daxil olmaqla bir neçə etnik qrupun yaşadığı Kərkük vilayətinin taleyi. Bura həm də böyük neft ehtiyatlarına malik idi. Beləliklə, Kərkükə nəzarət və zəngin neft ehtiyatlarının hər hansı bir qrup tərəfindən istismarı güc balansının pozulmasına səbəb ola bilərdi [9, 39-40]. İraqın parçalanması və Şimali İraqda faktiki olaraq müstəqil kürd dövlətinin yaradılması Türkiyəyə çağırış idi. Bu dövrdə ABŞ və Şimali İraq administrasiyası qarşısında PKK ilə mübarizə ilə bağlı mühüm məsələlər üzə çıxdı. Türkiyənin ABŞ ilə münasibətləri onsuz da qeyri-sabit idi. 1991-ci ildə Körfəz Müharibəsindən sonra BMT İraq qüvvələrinin şimal ərazisi üzərində idarə və səlahiyyətlərini ləğv etdi. Nəticədə Türkiyənin də daxil olduğu Birləşmiş İşçi Qrup yaradıldı. Beləliklə, 1991-2003-cü illər arasında Türkiyə İraq sərhədləri ilə PKK-ya qarşı hərbi əməliyyatlara başlaya bildi. Lakin 2003-cü ilin martında ABŞ Türkiyənin PKK-ya havadan və qurudan hücumlar təşkil etmək imkanlarını minimuma endirərək şimal hava məkanı üzərində uçuşları qadağan etdi [7]. Bu addım Türkiyədə yaxşı qarşılanmadı və ikitərəfli münasibətləri daha da gərginləşdirdi. 2003-cü il martın 1-də Türkiyə parlamenti ABŞ-a İraqdakı Səddam rejiminə qarşı bazalarından istifadə etməsinə icazə vermədi və münasibətlər daha da gərginləşdi [8, 74]. Lakin Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Türkiyənin baş naziri olaraq ABŞ-a səfəri ilə İraqla bağlı barışıq başladı. Bu proses Türkiyə, ABŞ və Şimali İraq rəhbərliyi arasında PKK-ya qarşı terrorla mübarizədə davam etdi. ABŞ PKK-nı ortaq düşmən adlandıraraq onu həm İraq, həm də Türkiyənin sabitliyinə təhlükə elan etdi. Vaşinqton həmçinin PKK-ya qarşı apardığı müharibədə Türkiyə ilə hərbi kəşfiyyat məlumatlarını paylaşacağına razılıq vermişdir. Türkiyəyə İraq sərhədlərində PKK-ya hücum

etmək üçün quru və hava yollarından istifadə edə bilərdi. Türkiyə İraqın ərazi bütövlüyü məsələsində də uğur qazanmış oldu. Belə ki, İraq ərazisinin parçalanmasına baxmayaraq, BMT, ABŞ, Türkiyə və İraq İraqın ərazi bütövlüyünün qorunması ilə bağlı razılığa gəldilər. Kərkükün gələcəyinin həlli Türkiyənin daha bir uğuru idi. Türkiyə vilayətin Kürd muxtariyyətinə daxil edilməsinə qarşı çıxdı və onun demoqrafik strukturunda dəyişiklik olmasını istəmədi. Türkiyə bu mövqeyini BMT-də fəal şəkildə təbliğ etdi. O, bölgənin BMT-nin xüsusi statusu altında müşahidə və nəzarət etməsini istəyirdi [9, 40]. Türkiyənin bu mövqeyi ərəb dövlətləri tərəfindən də dəstəklənmişdir.

Türkiyənin İran və Suriya ilə əməkdaşlığının inkişafına güclü təkan 2003-cü ildə İraqda kürd separatizmi və terrorizm təhlükəsinin kəskinləşməsi ilə nəticələnən müharibə oldu. Ankara, Tehran və Dəməşq tədricən daha geniş əməkdaşlığa doğru irəliləyərək təhlükəsizlik sahəsində daha fəal qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyə başladılar. Türkiyə ilə Suriya arasındakı münasibətlərdə əsaslı dönüş 2004-cü ildə oldu. Bəşər Əsəd 57 il sonra Türkiyəyə gələn ilk Suriya prezidenti olmuşdu [10]. Məhz ondan sonra yüksək səviyyəli əlaqələr müntəzəm xarakter aldı, bir sıra mühüm dövlətlərarası sazişlər imzalandı. Bunların arasında azad ticarət sazişi və Türkiyə-Suriya münasibətlərində uzun müddət davam edən problemlərdən birinin – transrəhd çaylar probleminin həlli istiqamətində mühüm addım olan su ehtiyatlarının bölgüsü haqqında sazişi qeyd edə bilərik. Türkiyə-Suriya dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri möhkəmlənməyə doğru gedirdi. Lakin 2011-ci ilin əvvəllərində Ərəb baharının Suriyaya çatması ilə Türkiyə Suriya Azadlıq Ordusunu dəstəklədi [11]. Prezident Bəşər Əsədlə münasibətlərin pozulması, iqtisadi və siyasi sanksiyalara keçid və hökumət əleyhinə qüvvələrin dəstəyi ilə Suriya ilə münasibətlər pozulmuş oldu.

Türkiyənin İranla münasibətləri yalnız təhlükəsizliklə bağlı deyil. Burada iqtisadi və ticarət amillərini qeyd edə bilərik. 2004-cü ildən Türkiyənin İrandan neft və qaz idxalının həcmi durmadan artaraq iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin dinamik artımını təmin edirdi. Ankara və Tehran İran qazının Türkiyə vasitəsilə Avropaya tranziti üçün birgə layihələr hazırlamışdır. 2007-ci ildə nüvə proqramı ilə əlaqədar Tehrana qarşı sanksiyaların tətbiqinin mümkünüyü ilə bağlı beynəlxalq müzakirələr zamanı Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan ölkəsinin İranla enerji əməkdaşlığının davam edəcəyini bildirmişdi [12].

2009-cu ilin sonunda Türkiyə-İraq və Türkiyə-Suriya yüksək səviyyəli strateji əməkdaşlıq şuralarının ilk iclasları keçirilmişdir. Nazirlər Kabinetinin birgə iclaslarının təşkili siyasi, diplomatik, mədəni, iqtisadi, enerji, təhlükəsizlik kimi sahələrdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatdırılması məqsədini daşıyırdı [13; 14].

2010-cu ildə Türkiyə, Suriya, İordaniya və Livanın iştirakı ilə yüksək səviyyəli dördtərəfli Strateji Əməkdaşlıq Şurası yaradılmışdır. Onun yaradılması uzunmüddətli strateji tərəfdaşlığı inkişaf etdirmək və iqtisadi inteqrasiyaya doğru irəliləmək məqsədi daşıyırdı. Birinci mərhələ iştirakçı ölkələr arasında azad ticarət zonası olmalı idi [15].

2010-cu ilin iyun ayında Türkiyə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü olaraq İranın nüvə proqramı ilə bağlı yeni sanksiyalar paketinin əleyhinə səs verdi və qərarını sanksiyaların diplomatik prosesə və Türkiyənin sülh təşəbbüslərinə zərər vurmaları ilə əsaslandırdı [16].

İsrail üçün Türkiyə ilə siyasi və hərbi müttəfiqlik mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Münasibətlər də gözləntilər üzərində qurulmuşdu, çünki terrorizmin Türkiyə və İsrail üçün ortaq təhlükə kimi qəbul edilməsi böyük gözləntilərin olduğu sahə idi. Türkiyə PKK, İsrail isə fələstinlilərlə üz-üzə idi. Hər iki ölkə terrorla mübarizədə əməkdaşlıq etmək niyyətində idi. Türkiyə 2008-ci ildə İsrailə ərəb ölkələri arasında vasitəçi rolunu oynamışdır. İsrail, Suriya və birbaşa danışıqlara qarışmaq istəməyən Fələstin Milli Administrasiyası Türkiyə vasitəsilə danışıqlar aparırdı. 2008-2009-cu illərdə İsrail-Qəzza münaqişəsi başladı və danışıqlar dayandırıldı [9]. 29 yanvar 2009-cu il tarixində Ərdoğan Davosda Dünya İqtisadi Forumu çərçivəsində keçirilən "Qəzza Yaxın Şərq Sülh Modeli" toplantısında İsrail prezidenti Şimon Pereslə mübahisə edərək toplantını tərk etdi. Ərdoğan Peresin mühasirədə olan Fələstin anklavına - Qəzza zolağına hücumları qanuniləşdirmək cəhdlərindən və İsrail prezidentinin diplomatiya normalarını pozan hərəkətlərindən narazılığını bildirmişdir. Moderator Devid İqnatius Türkiyə liderinin sözünü kəsməyə çalışsa da Ərdoğan İqnatiusa "One minute" ("Bir dəqiqə") sözləri ilə müraciət edərək, çıxışını kəsməməyi bildirdi və sonda "Mənim üçün Davos Forumu artıq bitmişdir. Bir daha Davosa gəlməmə" deyərək toplantını tərk etmiş və birdən daha Davosda keçirilən toplantılarda iştirak etməmişdir [17].

Ankara ilə Təl-Əviv arasında münasibətlərdə növbəti böhran 2010-cu ildə İsrail hərbi donanmasının Qəzzaya yaxınlaşan humanitar yardım yüklü Türkiyə bayrağı altında üzən "Mavi Mərmərə" gəmisinə xüsusi təyinatlı dəniz piyadaları tərəfindən basqın etməsi zamanı yaranmışdır. Hadisə beynəlxalq sularda baş vermiş və İsrailin Qəzza zolağının blokadasını yarmağa yönəlmiş humanitar aksiya iştirakçılarının – "Azadlıq Donanmasının" hərəkətlərinə cavabı olmuşdur. İştirakçıların bəzilərinin İsrail hərbiçiləri tərəfindən öldürülməsi Ankaranın qəzəbli reaksiyasına səbəb olmuşdur.

2013-cü ildə İsrailin Türkiyədən rəsmi üzr istəməsi münasibətlərin normallaşması istiqamətində mühüm addım idi. Tam normallaşma yalnız altı il sonra, Təl-Əvivin Ankaranın bir sıra tələblərini, o cümlədən xəsarət

alan hüquq müdafiəçilərinin ailələrinə təminat ödənilməsini yerinə yetirdikdə əldə edildi [18].

Türkiyə imkan daxilində ərəb ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni əməkdaşlığını və əlaqəsini artırmağa çalışır [19]. Türkiyənin baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2011-ci ilin sentyabrında Misirə səfəri zamanı bəyan etmişdi ki, Misirin yeni konstitusiyası şəriətə deyil, dünyəvi dövlət prinsiplərinə əsaslanmalıdır. 2013-cü il iyulun 3-də Misirdə uzun illərdən sonra keçirilən ilk seçkilərdən bir il sonra Azadlıq və Ədalət partiyası dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyətfən kənarlaşdırılmışdır. Bir ay sonra Misir silahlı qüvvələrinin baş komandanı Əbdülfəttah əs Sisi hakimiyyəti ələ keçirdi və ordu Müsəlman Qardaşların təşkil etdiyi oturaq aksiyaya basqın edərək, Rabaa qırğını kimi tanınan hadisədə 1000-dən çox aksiya iştirakçısını öldürmüşdür. Ərdoğan çevrilişi və müxalifətə qarşı basqıları açıq şəkildə pisləmiş, 2013-cü ilin avqust ayında Türkiyə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasından Sisiyə sanksiya tətbiq etməsini istəmişdir [20]. 2016-cı ilin aprelində Misir və Türkiyə arasında barışıq üçün vasitəçilik etməyə çalışan Səudiyyə Ərəbistanının kralı Salman bin Əbdüləziz Qahirə səfərindən sonra birbaşa Türkiyəyə gəlmişdir. Səudiyyə Ərəbistanının səyləri nəticəsində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) İstanbulda keçirilən 13-cü sammitində Misirin Xarici işlər naziri Sameh Şukri iştirak etmişdir. Həmin ilin iyulun 11-də Türkiyənin Baş naziri Binəli Yıldırım çıxışında Misir və Türkiyənin mübahisə etməsi üçün heç bir səbəbin olmadığını qeyd etmişdir. Bundan sonra qarşılıqlı səfərlər baş vermişdi, lakin bu vəziyyət uzun sürməmişdir. Münasibətlər 2017-ci ilin iyununda Qətər diplomatik böhranı nəticəsində pozulmuşdur. Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Misir də daxil olmaqla bir neçə ölkə Dohanı terrorda ittiham edərək Qətlə diplomatik əlaqələri kəsərək onu blokada almışdır. Ankara Dohanın yanında olan ölkələrdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri və Ermənistan silahlı qüvvələri arasında 2020-ci il 27 sentyabr – 9 noyabr tarixləri arasında Qarabağda davam etmiş silahlı qarşıdurmanın gedişində Azərbaycan Respublikası hərbi zəfərlə yanaşı, böyük diplomatik-siyasi uğurlara da imza atmışdır. Azərbaycanı bu müharibədə birbaşa Türkiyə Respublikası ilə Pakistan dəstəkləmişdir. İsrail, Gürcüstan və Ukrayna da Azərbaycanyönlü mövqeyini gizlətməmişdirlər. Bununla yanaşı, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində Ermənistanla müttəqif olan Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putin Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların Azərbaycan Respublikasının suveren torpaqları olduğunu bəyan etmişdir [21].

Rəsmi Tehran Qarabağın işğalda saxlanıldığı illərdə Ermənistanı dəstəkləyirdi. Lakin Azərbaycanın qələbəsi İranın stratejisini zəiflətməmiş oldu. İran tərəfindən Ermənistanla edilən yardımlara Güney Azərbaycanın etiraz

etməsi İranın durumunu daha da çətinləşdirdi. Türkiyənin də İranın qarşısında yer alması İranın bölgədəki nüfuzunun daha da zəifləməsi ilə nəticələndi.

İran İraqın Sincar şəhərində PKK-nı qorumağa qədər irəlilədi. Sincar bölgəsi İran üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu bölgədən İranın Suriyaya çıxışı var. “Buna görə də Türkiyənin Sincara daxil olması və PKK-ya qarşı mübarizə aparması ehtimalı İrani təşvişə salır” [22]. Qeyd etməliyik ki, PKK İranda “Kürdistanın azad həyatı partiyası” kimi fəaliyyət göstərir.

Nəticə. Türkiyənin Yaxın Şərqlə bağlı xarici siyasəti müasir son dövrdə çox inkişaf etmişdir. AKP-nin hakimiyyətə gəlməsi ilə Türkiyə bölgədə daha fəal siyasət aparmağa başladı. Lakin ərəb baharı onun siyasətində dəyişikliyə səbəb oldu.

Türkiyənin Şərqlə regionunda iştirakının təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: Türkiyənin bütün dünya ilə olduğu kimi Yaxın Şərqlə əlaqələri iki kritik daxili problemi həll etməkdəki uğuru ilə müəyyən olurdu: PKK problemi və iqtisadi böhran. Hər iki problemin həll edilməsi Türkiyənin Yaxın Şərqdə əhəmiyyətli gücə çevrilməsinə imkan verir. Türkiyə çoxşaxəli, fəal, konstruktiv və gələcəyə yönəlmiş çoxtərəfli və ikitərəfli xarici siyasət aparmaqla Yaxın Şərqdə sülh, sabitlik və firavanlığın hökm sürməsinə arzu edir, bu məqsədlə həyata keçirilən səyləri güclü şəkildə dəstəkləyir, böhranların aradan qaldırılması və problemlərin həlli üçün təşəbbüslər göstərir. Bu məqsədlə Türkiyənin regiondakı rolunu gücləndirmək üçün çoxlu geosiyasi, tarixi, iqtisadi, ideoloji və digər amillərdən istifadə edilir. Yaxın Şərqdə Türkiyənin təhlükəsizliyini və sabitliyini təhdid edən münaqişə potensialı Ankaranın vəziyyətə nəzarət etmək istəyini gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hasan Kösebalaban. Ahmet Davutoğlu. Strateji derinlik: Türkiyənin Uluslararası konumu. Kitap deęerlendirmesi//DİVAN İلمي Arařtırmalar, sy. 14 (2003/1), s. 213-215 <https://web.archive.org/web/20200326063407/https://dergipark.org.tr/download/article-file/254424>. Müraciət tarixi: 02.08.2022
2. Davutoğlu A. Stratejik derinlik. Türkiye'nin uluslararası konumu. <http://www.altinicizdiklerim.com/resimler/StratejikDerinlik.pdf> Müraciət tarixi: 17.09.2022
3. Ahmet Davutoğlu. Zero Problems in a New Era. Article by H.E. Mr. Ahmet Davutoglu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey published in Foreign Policy magazine (USA) on 21 March 2013. https://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_-mr_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-turkey-published-in-foreign-policy-magazin-2.en.mfa. Müraciət tarixi: 03.08.2022
4. Alexander Murinson, Turkish Foreign Policy in the Twenty-First Century (Begin-Sadat Center for Strategic Studies, 2012), accessed December 1, 2014, academia.edu/4284798/Turkish_Foreign_Policy_in_the_21_Century. Müraciət tarixi: 12.08.2022
5. Гаджиев А.Г. Турция: Трансформация внешнеполитических взглядов и внутренней политической системы. <http://www.iimes.ru/?p=14405>. Müraciət tarixi: 10.08.2022

6. Carley Patricia. Turkey's Role in the Middle East. US Institute of Peace, 1995. <https://www.usip.org/sites/default/files/pwks1.pdf>. Müraciət tarixi: 14.08.2022
7. Özdemir Elvan. "Turkey's Middle East Policy in the Post-Cold War Era." *History Studies* 2, no. 3 (2010) https://www.academia.edu/31642242/Elvan_%C3%96zdemir_Turkeys_Middle_East_Policy_in_the_Post_Cold_War_Era_So%C4%9Fuk_Sava%C5%9F_Sonras%C4%B1_T%C3%BCrkiyenin_Ortado%C4%9Fu_Politikas%C4%B1. Müraciət tarixi: 18.08.2022
8. Kaya Karen. "The Turkish-American Crisis: An Analysis of 1 March 2003". <https://community.apan.org/wg/tradoc-g2/fmso/m/fmso-monographs/202236>. Müraciət tarixi: 13.08.2022
9. Sheharyar Khan M.. *The Transformation of Turkish Foreign Policy Towards the Middle East // Policy Perspectives*, Vol. 12, No. 1 (2015), pp. 31-50, p.44. https://www.jstor.org/stable/10.13169/polipers.12.1.0031#metadata_info_tab_contents. Müraciət tarixi: 15.08.2022
10. Beşar Esad bugün Ankara'da // *Hürriyet*: website. 2004. 6 Ocak. URL: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/besar-esad-bugun-ankara-da-194058>. Müraciət tarixi: 22.08.2022
11. Süleymanov Seymur. "Qonşularla 0 problem" diplomatiyasının problemləri. <https://pia.az/qonsularla-0-problem-diplomatiyasinin-problemleri-48568-xeber.html>. Müraciət tarixi: 16.08.2022
12. Турция будет сотрудничать с Ираном, даже если ООН введёт санкции // *Iran News: Рос. информ. агентство: интернет-сайт*. 2007. 21 сентября. URL: https://iran.ru/news/economics/48346/Turciya_budet_sotrudnicchat_s_Iranom_dazhe_e_sli_OON_vvedyot_sankcii. Müraciət tarixi: 15.08.2022
13. Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Cumhuriyeti Hükümetleri Arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına ilişkin Ortak Siyasi Bildirge, 10 Temmuz 2008, Bağdat <https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Bolgeler/ortadogu/irak/Ortak%20Siyasi%20Bildirge.pdf>. Müraciət tarixi: 16.08.2022
14. Türkiye - Suriye YDSİK 1. Toplantısı Ortak Bildirisi, 22-23 Aralık, Şam https://www.mfa.gov.tr/turkiye---suriye-ydsik-1_toplantisi-ortak-bildirisi_-22-23-aralik_-sam.tr.mfa. Müraciət tarixi: 16.08.2022
15. Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan Arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi Tesis Edilmesi Hakkında Ortak Siyasi Bildirge, 10.06.2010. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_-suriye_-urdun-ve-lubnan-arasinda-yuksek-duzeyli-isbirligi-konseyi-tesis-edilmesi-hakkinda-ortak-siyasi-bildirge.tr.mfa. Müraciət tarixi: 18.08.2022
16. BM Güvenlik Konseyinde İran'a İlave Yaptırımlar Konusunda Yapılan Oylama Hk. No: 125, 9 Haziran 2010, https://www.mfa.gov.tr/no_-125_-9-haziran-2010_-bm-guvenlik-konseyinde-iran_a-ilave-yaptirimlar-konusunda-yapilan-oynamay-hk_.tr.mfa. Müraciət tarixi: 19.08.2022
17. Bayram Altuğ, Ülviyya Amuyeva. Со дня "one minute" в Давосе прошло 10 лет. <https://www.aa.com.tr/ru/заголовки-дня/со-дня-one-minute-в-давосе-прошло-10-лет-/1378149#>. Müraciət tarixi: 21.08.2022
18. Nazlı Yüzbaşıoğlu. Инфографика - Турция и Израиль открыли новую страницу в отношениях. https://www.aa.com.tr/ru/анализ-новостей/инфографика-турция-и-израиль-открыли-новую-страницу-в-отношениях_-/686923.

Müraciət tarixi: 22.08.2022

19. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ile ilişkiler // Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-ortadogu-ile-iliskileri.tr.mfa. Müraciət tarixi: 21.08.2022
20. Bilge Nesibe Kotan. An overview of Turkish-Egyptian relations since the Arab Uprising. <https://www.trtworld.com/mea/an-overview-of-turkish-egyptian-relations-since-the-arab-uprising-12658>. Müraciət tarixi: 24.08.2022
21. Sani Hacıyev. İkinci Qarabağ müharibəsi və Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. <https://geostrategiya.az/news.php?id=130>. Müraciət tarixi: 25.08.2022
22. İran və Türkiyə münasibətlərinin son durumu. <https://www.aznews.tv/iran-və-türkiyə-munasibətlərinin-son-durumu/>. Müraciət tarixi: 05.09.2022
23. В иракский Синдjar уже 8 лет из-за угрозы PKK не могут вернуться 325 тыс. Езидов. <https://www.aa.com.tr/ru/мир/в-иракский-синдjar-уже-8-лет-из-за-угрозы-pkk-не-могут-вернуться-325-тыс-езидов/2650569>. Müraciət tarixi: 08.09.2022

КРАТКИЙ ЭКСКУРС В БЛИЖНЕВОСТОЧНУЮ ПОЛИТИКУ ТУРЦИИ

Эльмира Дж.ИСМАЙЛОВА

РЕЗЮМЕ

Геополитическое положение Турции, находящейся на стыке континентов и культур, создает благоприятные возможности для развития отношений с различными государствами и народами. На протяжении истории правящая элита Турции меняла внешнеполитические направления, отдавая приоритет то востоку, то западу.

Начало XXI века было периодом роста дипломатической активности Турции на Ближнем Востоке. В 2002 году к власти в Турции пришла Партия Справедливости и Развития (ПСР), и руководство партии поставило перед собой задачу обновить внешнеполитический курс страны. Одним из объективных внешних факторов дипломатической активизации Анкары можно считать типичную для ближневосточного региона нестабильную ситуацию, угрожающую экономическим и политическим интересам Турции.

Необходимость более четкого определения региональной роли Турции была также связана с затягиванием переговорного процесса о вступлении в Евросоюз и военной интервенцией западной коалиции в Ираке в 2003 г., вызвавшей негативную реакцию значительной части мусульман.

В статье рассматриваются стратегия ближневосточной политики Турецкой Республики, а также экономическое, дипломатическое и геополитическое сотрудничество на Ближнем Востоке.

В результате названных причин лидеры ПСР обновили региональную политику страны и добились значительных успехов в ее реализации.

Ключевые слова: Турция, Партия Справедливости и Развития, Ближний Восток, региональные проблемы, PKK, арабская весна

A BRIEF OVERVIEW OF TURKEY'S MIDDLE EAST POLICY

Elmira J.ISMAYILOVA

SUMMARY

The geopolitical position of Turkey, located at the crossroads of continents and cultures, creates favorable opportunities for the development of relations with various states and peoples. Throughout history, Türkiye's ruling elite has changed foreign policy directions, giving priority either to the east or to the west.

The beginning of the XXI century was a period of growing Turkish diplomatic activity in the Middle East. In 2002, the Justice and Development Party (AKP) came to power in Türkiye, and the leadership of the party set itself the task of updating the country's foreign policy. One of the objective external factors of Ankara's diplomatic activation can be considered an unstable situation typical of the Middle East region, which threatens the economic and political interests of Türkiye.

The need for a clearer definition of Türkiye's regional role was also associated with the delay in the negotiation process on joining the European Union and the military intervention of the Western coalition in Iraq in 2003, which caused a negative reaction from a significant part of Muslims.

The article discusses the strategy of the Middle East policy of the Republic of Türkiye, as well as economic, diplomatic and geopolitical cooperation in the Middle East region.

As a result of these reasons, the leaders of the AKP updated the country's regional policy and achieved significant success in its implementation.

Keywords: Türkiye, Justice and Development Party, Middle East, regional issues, PKK, Arab Spring

UOT 39

SAXURLARDA QONAQPƏRVƏRLİYİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sahibə X.MUSAYEVA *

Milli adət-ənənələr hər bir xalqın özünüdərk prosesində əvəzsiz vasitədir. Azsaylı xalqların folkloru onların mənəvi-mədəni dünyasını əks etdirir. Bu və ya digər xalqların adət-ənənələrini və gündəlik həyatının müxtəlif tərəflərini öyrənmədən onların mədəni inkişafı haqqında aydın və dolğun təsəvvür əldə etmək mümkün deyil. O da aydındır ki, qonaqpərvərlik adəti hər bir xalqın xarakterini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, məqalədə aydın şəkildə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan saxurlar arasında qonaqpərvərlik adəti təhlil olunur. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Dağıstanda, eləcə də Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan saxurlar arasında qonaqpərvərlik adəti qədim zamanlardan bu günə qədər öz spesifikliyini və yerli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Məqalənin məqsədi Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan saxurlar arasında qonaqpərvərliyin mahiyyətini, strukturunu, yerini və rolunu izləməkdir.

Açar sözlər: Şəki-Zaqatala, saxur, qonaq, qonaqpərvərlik, adət-ənənə

Giriş. Qədim tarixi köklərə malik olan qonaqpərvərlik adəti saxurlar arasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Saxurların ümumi sayı 20 min nəfərdən artıqdır. 1998-ci ilin məlumatına əsasən, saxurlar əsasən Dağıstanda (Rusiya Federasiyası, 5 min nəfər) və Azərbaycanda (13 min nəfər) yaşayırlar, Şimali Qafqaz dil ailəsi qrupuna daxil olan Saxur dilində danışırlar. Əksəriyyət Azərbaycan və rus (Rusiya Federasiyasında) dillərini bilir. Mahnılar ana və Azərbaycan dillərində, nağıllar, ağılar doğma saxur dilində ifa olunur. Möminlər sünni təriqətli müsəlmanlardır. Azərbaycanda Zaqatalada dağətəyi və aran kəndlərində, Qax və Balakən rayonlarında yaşayırlar. Onlar daha dar qohum qruplara – nəsilərə bölünür. Nəsilər daxilində endoqamiyaya üstünlük verilirdi. Folklor azərbaycanlıların mədəniyyətinin təsiri altında olmuşdur [9, 606].

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun dissertantı; aliyarbeyova.s@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-8091-925X

İngilis tədqiqatçısı Con Clifhton özünün “Azərbaycanda saxurların sosial-linqvistik vəziyyəti” adlı məqaləsində saxurların həqiqi sayının daha yüksək, “*bəlkə də 50.000 nəfərə qədər olduğunu, onların Rusiya ilə yanaşı üçdə iki hissəsinin Azərbaycanın Zaqatala və Qax rayonlarında yaşadıklarını*” [6] iddia edir.

Hələ qədim zamanlardan bəri saxurlar onların yaşadıkları ərazilərə qərib diyarlardan pənah gətirmiş şəxslərə, səyahətçilərə və gecələmək üçün yer axtaran insanlara qoyun açmış, bu və ya digər ehtiyaclarını ödəməkdə onlara yardımçı olmuşlar. Azərbaycan, türk, ümumiyyətlə, Qafqazda yaşayan xalqlar arasında eyni mahiyyət, mənə və məzmun kəsb edən qonaqpərvərlik adəti haqqında ölkəmizdə olan səyyahlar qeyd edirdilər ki, qafqazlılar içərisində mühüm əhəmiyyət daşıyan qonaqpərvərlik adəti qərbdə yaşayan xalqlar üçün yaddır. Məqalədə Zaqatala və Qax rayonlarından toplanan materiallardan da istifadə olunaraq müəllif tərəfindən əvvəlki dövrlərdəki ilə müasir qonaqpərvərlik arasında müqayisəli təhlil aparılmışdır. İnformatorlardan alınan məlumatlara görə, saxurlar arasında qonaqpərvərlik hələ də möhkəmdir. Bir evə qonaq gəlirdisə, qohumlar və qonşular da qonaqla görüşməyə gələrdilər. Saxurların qonaqlara verdikləri yeməklər arasında sürhüllünü (quru ət və kolbasa ilə (bağırsağa qoldurulmuş quru ot əlavə olunmuş ət) hazırlayırlar – S.M.), xüsusən də qaxac ətindən hazırlanan yeməkləri göstərmək olar. Bütün azərbaycanlılar, türk xalqları kimi, saxurlar da qonaq üçün plov hazırlayırlar. Evdə yemək çox olmasa da, qonaqların payına toxunulmaz, mütləq hər evdə qonaqlar üçün xüsusi otaq ayrılırdı.

Məqalənin əsas məqsədi saxurlarda qonaqpərvərlik adətini ətraflı araşdırmaq və onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini göstərməkdir. Zaqatala, Qax rayonlarının bölgələrində aparılan etnoqrafik tədqiqat öz əksini tapmışdır ki, bu da məqalənin elmi məzmununu daha da dəyərləndirir.

Qonaq qarşılama və yolasalma adəti. Materialların təhlili göstərir ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan saxurlar qonaqları bir neçə dərəcəyə bölürdülər: *rütbəli qonaqlar, yad qonaqlar, qohum-əqrəbalar, həmkəndlilər və ya həmsəhərlilər, qadın qonaqlar və s.* [7, 38].

Yaşlı adamların dediyinə görə, sayından asılı olmayaraq, saxurlar gələn qonağı, yaxud qonaqları gülürüz və çox mehribanlıqla qarşılayardılar. Bir evə qonaq gəlirdisə, qohumlar bu evə qonağa “salam”a gələr, qonağı növbə ilə bütün kənd əhalisi öz evlərinə dəvət edər, onun şərəfinə yemək süfrəsi (saxurca *sufra kxauy*) açardılar. Günün bütün saatlarında qonaq qarşılamaq saxurlar arasında ənənəyə çevrilmişdi. Saxurların el adətinə görə, “*qonaq istənilən vaxt, gecə və gündüz qəbul edilirdi*” [1, 161]. Ev sahibi (saxurca *xana iyessi*) qonağı özündən incik salmaz, yaxud xətrinə dəyməzdi. Qonağı incidən, özündən narazı salan adama xalq içərisində çox pis baxırdı. Qonağın nə məqsədlə gəldiyi də soruşulmazdı, bu haqda onun özü

məlumat verərdi. İnformatorun dediyinə görə, mehman (red. saxurlar qonağı “Allahın qonağı hesab edir” və ona “mehman” deyirlər.) istədiyi saatda, istədiyi gündə qapını açıb gələrdi [16].

Başqa xalqlarda olduğu kimi, saxurlarda da qonaq gəlməyən evlərə pis nəzərlə baxılar, onlara qarğış edilmiş kimi düşünülərdi. Yəqin ona görədir ki, “*Çərkəzlər qonaq qəbul etdikdə inanırdılar ki, yaradan üçün nəsə etmişdilər*” [13, 87]. Məlumatçı Məmmədova Adilənin sözləri ilə desək, “qonaq olmayan evə kənddə pis baxar və belə deyərdilər “səni heç kim saymır; istəyən olsaydı sənin qapını açıb gələrdilər” [18].

Onların sığınanlara da xüsusi münasibətləri var idi: *Əgər kimsə adam öldürüb gələrdisə, onu üç gün qonaq saxlayır, sonra isə kəndin sərhədinə qədər müşaiyət edib ötürərdilər. Qonağın düşməni onun yerini bilsə də, qonaq qaldığı evdə ondan qisas almağa imkan vermirdilər*” [10, 17].

Adətə görə, qonağı qapı önündə, yaxud arxasında saxlamaq qəbahət hesab olunardı. Ev sahibi qonağı içəri dəvət edib, sonra onunla görüşməli idi.

Saxurlar qonağı yola salarkən ailə üzvlərinin hamısı həyəət çıxar və qonağa “yaxşı yol, bir də qonağımız olsanız, bundan şərəf duyariq” deyərdilər. Piyada gələn qonağı nəqliyyat vasitəsilə yola salardılar. “*O vaxtı bizə qonaqlar gələndə çox sevinərdik. Əsasən əmi, dayı gələr, aylarla qalardı. Onlar gedəndə çox pis olardıq. Çünki, bu neçə müddət ərzində artıq bir ailə olmuşduq*” [14].

Etnoqrafik materiallara əsasən, qonaqları ailə başçısı və onun həyat yoldaşı birlikdə qarşılayırlar. Hamı yığışdıqdan sonra evin xanımı qonaqları süfrəyə dəvət edir və o, bütün qonaqlara eyni münasibət bəsləyir. “*Burada iki bölgü olur: qonaqlar və ev sahibləri*” [12, 67].

Onu da deyək ki, müasir dünyada gedən proseslər saxurların qonaqpərvərlik adətinə də təsir göstərmişdir. Hazırda qonaqların gəlmə vaxtı qabaqcadan müəyyən edilir və ev sahibi əvvəlcədən hazırlıqlar görüb, müxtəlif cür yeməklər bişirir. Bu barədə danışan məlumatçımız deyir ki, mehribanlıq əvvəl daha çox idisə indi gəncləri, cavanları bayramlarda qohum-qonşuya getməyə məcbur edirik [15].

Qonaq otağı. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, bütün azərbaycanlılarda olduğu kimi saxurlar da qonağa xüsusi otaq - “qonaq otağı” ayırdılar. Azərbaycanın bəzi yerlərində qonaqlar üçün “balaxana” adlı xüsusi qonaq otağı tikilərdi. Balaxanaların, yəni “*qonaq otaqlarının olması və evdə bir neçə dəst yorğan-döşəyin mövcudluğu xalqımızın qonaqpərvərliyini bir daha sübut edən amillər idi*” [5, 74].

Qonaq otağına “*xalça və palaz döşənər, təmiz saxlanılandı. Burada ailə yaşamır, otaq ancaq qonaqlar üçün nəzərdə tutulurdu*” [8, 59]. Məlumatçı Məmmədova Adilə Yusif qızı deyir ki, qonaqpərvərlik saxur millə-

tinin qanındadır. Əvvəllər evlərdə mütləq qonaq otağı olardı. Bəzi kəndlərdə buna təzə otaq da deyirlər. Çünki burada hər şey təzə və toxunulmamış olardı. Qonaq xəbər eləmədən gələr, istədiyi qədər qalardı [18]. Qonaqların rahatlığı üçün hər bir şərait yaradılar, lazım gələrsə ev yiyəsi otaq çatmadıqda məhlədə belə yatardı [21].

Saxur qocalarının dediyinə görə, lap qədimdə qonaq otaqları həyət darvazasının üstündə tikilərdi ki, qonaq həyətə daxil olan kimi öz otağına qalxsın və ev sahibinin ailəsini görməsin. Bəzən isə qonaq otağı evin ikinci mərtəbəsində yerləşərdi.

Məlumatçı söyləyir ki, *“nənəmgil çox varlı idilər, lakin sonradan onların mal-mülkü, mal-qarası müsadirə olunmuşdu. Onlara uzaq yerlərdən çox qonaqlar gələrdi. Qonaqlar həmişə əllərində pay gətirərdilər. Lap 1-2 ay qalsa da, qonağa gözüün üstə qaşın var deyən olmazdı. Qonağı tanısalar da, tanımasalar da bütün kənd əhli onu öz evlərinə dəvət edərdilər. Süfrə yerdə açılardı, bardaş qurub ətrafında oturardıq. Evdə gəlin, ya da cavan qız olanda dəsmalı çiyinə atar, ləyəni, aftafanı gətirər və qonaqların əl-üzünə su tökərdi. Bundan sonra qonaqlar “Bismillah”- deyib başlayardılar yeməyə. Yemək yeyilib qurtardıqdan sonra qonaqlar yenə də əl-üzünü yuyardular. Axşam vaxtı yatmaq üçün onlara ən təmiz, ən yaxşı yataq dəsti salınardı. Evdə yemək az olub, uşağa çatmasa da qonaqların payına əl dəyilməzdi. Qonaq payı mütləq saxlanılmalıydı. Mən belə görmüşəm. Ona görə də deyə bilərəm ki, saxurlar, xüsusən də Suvagil saxurları çox mehriban və qonaqpərvərdilər”*[19].

Qonaq süfrəsi. Saxurlarda qonağın gəlişi üçün əvvəlcədən hər şey hazırlanardı. Evdə ən yaxşı nə vardısa, qonaq üçün saxlanılardı. Qonağın ev sahibinə yemək haqqı ödəmək fikrinə düşməsi gəldiyi ailə üçün təhqir idi. *“O, belə etsə idi, nəinki ev sahibini, onun ailəsini, qonşularını, hətta bütün kənd əhlini təhqir etmiş olurdu”* [3, 88].

Saxurlar qonaqlara ən yaxşı yeməklərdən hazırlayırdılar. Bu yeməklər içərisində “saxur aşı”-nı xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Saxur aşı” bayramlarda və yalnız qonaq gələndə bişirilərdi. Qonağın da olduğu süfrə arxasında evin sahibi-ata və ya böyük oğul əyləşərdi. Özü də qonaq üçün yeməyi qadınlar hazırlasa da, süfrəyə onlar xidmət etməzdilər, bu iş kişi, yaxud oğlan uşaqlarının öhdəsinə düşərdi. Qonaq yuxudan oyanana qədər səhər yeməyi hazırlanmış olardı.

Məlumatçının dediyi kimi, *hansı qarıya qonaq gəldisə, qohum-qonşu o qonağı öz evində qəbul edərdi. Mənim qonağım kəndin qonağı idi. Qonağın adına layiq süfrə açılardı. O dövrdə stolda əyləşilməzdi, süfrəni yerdə açardılar. Özü də qonağa ən ləziz yeməklərdən sayılan sürhüllü bişirərdilər. Bir də belə bir adət var idi: mütləq qazan qonağın adına dəyişilməliydi. Yəni qonaq üçün təzə qazan asılırdı. Ya da qaxac ətindən aş hazırlanardı.*

Süfrədə qozlu aş və maxara (saca qoyun piyi sürtülür və hazırlanmış məhlul əlavə edilir, inanca görə yağış çox yağarsa günəşi çağırmaq üçün bişirirdilər - S.M.) *da olmalı idi. Yeməyi mis qabda, daha dəqiq desək, sinidə qonaqların qabağına qoyardılar. Hazırkı dövrdə adət-ənənələr bir balaca sən-giyib. O dövrdəki kimi hörmət, izzət, qonağın bütün kənd camaatı tərəfindən qonaq çağırılması adəti, demək olar ki, yoxdur. Amma saxurlar qonaqlar üçün yuxarıda adı çəkilən yeməkləri indi də bişirirlər* [17].

Saxurlarda qonaqpərvərliyin olduqca güclü olduğunu qeyd edən Turac Musa oğlu danışır ki, *“biz, yəni Suvagil saxurları ta balacalıqdan görmüşük ki, evin ən yaxşı otağında qonağa yer düzəldilərdi. Evin xanımının, hətta ağbirçəyin əli dəyməyən yataq dəsti, yorğan-döşək qonaqdan ötrü saxlanırdı. Qonaq üçün mütləq qaxac ətdən sürhüllü (saxurca hinqilər) yeməyi hazırlanardı. Azərbaycan türklərində olduğu kimi, bizdə də qonağa plov bişirilirdi. Ancaq onlardan fərqli olaraq saxurlarda plov başqa cür hazırlanırdı. Saxurlar diüyü, maş lobyə və qoz ləpəsini həvəngdəstədə döyərək lobyəylə qarışdırır, soğanı və qurudulmuş əti (yəni qurudulmuş xüsusi hazırlanmış kolbasa (saxurca buna icnovur deyilir) plovun üstünə qoyurdular. Bu, ancaq saxurlara məxsus aş olub”* [22].

Qonaqpərvərlik institutu. Tədqiqatçılar qonağa hörməti aşağıdakı kimi səciyyələndirirlər:

- 1) *Qonağa hörmət əxlaqı və dini borc olaraq mənəviyyatın ən mühüm göstəricilərindən biridir;*
- 2) *O, bir adət kimi ata və babalardan miras qalmışdır;*
- 3) *Hörmət və ehtiram qazanmanın ən yaxşı vasitələrindən biridir;*
- 4) *Psixoloji faktor olmaqla insana mərhəmət faktoru kimi də çıxış edir* [5,79].

Buradan da Azərbaycan qonaqpərvərliyinin aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri ortaya çıxır:

- 1) *Yad adamın ailənin bir üzvü kimi qarşılanması;*
- 2) *Onun bütün arzu və istəklərinin nəzakətlə yerinə yetirilməsi;*
- 3) *Qonağın öz davranışlarında müəyyən normalara riayət etməsi;*
- 4) *Qonağın yüksək səviyyədə qarşılanıb, yola salınması* [5, 79-82].

Qonaqpərvərlik institutunda müəyyən edilmiş qaydalara görə qonaq təyin edilmiş vaxtda gedir. Qonaq ev sahibinin zövqünü tənqid etməməlidir, bu nəzakətsizlik sayılır. Özü də qonaq, ev sahibi və digər qonaqlarla ünsiyyət qurur, qonaqlığın sıxıntılı olmasını hiss etdirmir. Qonaq çox qalmamalı, ev sahiblərini çox yormamalıdır.

Tarixçi-etnoqraf alim T.Babayev Azərbaycan xalqı arasında (şübhəsiz ki, bu saxurlara da aiddir) qonaqpərvərliklə bağlı “çörəkkəsdi” adətinin olduğunu da göstərir. *“Süfrələrinə halal çörəklə fəxr eləyib ulularımız, qonaqla kəsilən çörəyi yüksək əxlaqi meyar, düzlük, paklıq rəmzi sayıblar.*

Halal çörək kəsilən yerdə xəyanət olmaz”-deyiblər [2, 3,5].

Qonaqpərvərlik ümumbəşəri mahiyyət kəsb etməklə yanaşı, saxurlarda milli spesifikliyi və özünəməxsus cəhətlərilə də fərqlənmişdir. Etnoqraf alim Ş.Bünyadova qonaqpərvərliyin mahiyyətindəki xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən buradakı *“dostluq, səmimiyyət, şəfqət, mehribanlıq, ehtiyacı olana əl tutmaq, yardım etmək kimi”* [4, 11] bəşəri keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirir.

Məlumatçıların dediklərinə görə, saxur millətinin Azərbaycanda və Rusiyada (Dağıstanda) kökləri olduqca qədimlərə gedib çıxır. Dağıstan şairi Rəsul Həmzətov qonaq haqqındakı şeirində belə demişdir:

-Ey qonaq, komama qonaq olmasan,

-İldırımlar çaxsın başında sənin.

-Ey qonaq, komamdan razı getməsən,

-İldırımlar çaxsın başıma mənim.

Yuxarıda qeyd olunan bir bənd şeirdə şair Dağıstan xalqlarının, o cümlədən də saxurların qonaqpərvərliyini ifadə etmişdir.

Müxtəlif mərasimlərdə icra olunan qonaqpərvərlik. Qonaqpərvərlik müxtəlif mərasimlərdə də icra olunur. Bunlara Ramazan, Novruz, məhsul, damazlıq bayramlarını, ad günlərini göstərmək olar. *“Qonaqpərvərlik yalnız evə gələni qarşılayıb-yola salmaqla bitmir. Xəstəni yoluxmaq məqsədilə kiməsə qonaq getmək olar. Həcc ziyarətindən qayıdıb gələnlərə baş çəkib qonaq olmaq da bir adət halını almışdır. Xüsusən də Ramazan, Qurban və Novruz bayramlarında və toy mərasimlərindən sonra qonaq getmək və dəvət etmək əsrlərdən bəri elimizin-obamızın məişət normasına çevrilmişdir”* [4, 123].

İnformator Məhəmməd Hacıyevin məlumatına görə, qadınlar yun əyirmək, corab toxumaq üçün yığışardılar ki, buna da gim (yalnız saxurlara aiddir, axşam qonaqlığı deməkdir. Əsasən qış aylarında gimlər keçirilir - S.M.) deyilir. Bu, bir növ axşam qonaqlığıdır və daha çox qış aylarında olardı [16].

Qonaqpərvərlikləri saxurları bir-birinə doğmalaşdırır, onların intellektual səviyyəsini yüksəldir. *“Qonaqlıq və gecələmə əvəzinə pul almaq, hətta təklif etmək belə olmazdı”*: bu, ev sahibi üçün xalq qarşısında bədnamlıq, Allah hüzurunda küfr olardı” [11, 59].

Saxurlarda da qonaqları dini və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni cür qarşılayırlar. *“Burada yardımsevərlik, xeyirxahlıq, səmimilik, dürüstlük, sadəlik və müxtəlif xalqlara münasibət məsələləri bir-birilə çulğalaşmışdır”* [4, 93]. Qonağa gedəndə mütləq ev yiyəsi ona bışirdiyi mü-rəbbədən, baldan və s. pay verərdi. [20]

Bostanpozma adətində məhsul yığımından sonra *“bağbanlar insanları qonaq çağırır və onları yola salarkən yetişdirdikləri müxtəlif məhsullardan*

pay verərdilər” [8, 39].

Nəticə. Tədqiq edilən mövzunun Azərbaycanın etnoqrafik baxımdan tədqiqində ümumi mənzərənin yaranması üçün əhəmiyyətli olduğunu deyə bilirik. Mövzunun tədqiqi nəticəsində Şəki-Zaqatala bölgəsində aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, saxurlar arasında qonaqpərvərlik adətinə ciddi əməl edilmiş və bu ənənə özünəməxsusluğu ilə maraq doğurmuşdur. Saxurların milli mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan qonaqpərvərlik adəti digər adətlərlə qarşılıqlı əlaqədədir. Qonaqpərvərlik adətinin bu günədək yaşadılması, saxurların öz adət-ənənələrinə sadıqlıyın bariz nümunəsidir. Öz qonaqpərvərlikləri ilə saxurlar bir daha mənəvi zənginliklərini nümayiş etdirirlər. Onlar inanırlar ki, “qonaq-qaralı ev həmişə ruzili olar”, “qonaqsız evin bərəkəti olmaz”, “qonaq sevənin süfrəsi boş olmaz”, “qonaqlı evin çörəyi tükənməz, həmişə bol olar”, “çörəkli evin qapısı açar görməz”. Mütləq evdə bir otaq qonaq üçün ayrılır, qonaq çağırılan yerə gedilməsə inciklik olardı. Qonaq üçün süfrə açılır, milli yeməklərlə yanaşı qonağın sevdiyi yeməklər də bişirilərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanov M. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyəti (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat).: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis./ - Bakı: 1998. - 181 s.
2. Babayev T. Milli sərəvətimiz-qonaqpərvərlik (ön söz s. 3-5) // Ş.Bünyadova. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. - Bakı: Elm, - 2005
3. Benet S. Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan. - Bakı: Yazıçı, - 1989, - 212 s.
4. Bünyadova Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. - Bakı: Elm, - 2005, - 152 s.
5. Əhmədov, S.M. XIX-XX əsrdə azərbaycanlılarda ənənəvi etiket (tarixi-etnoqrafik tədqiqat): / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis./ - Bakı: 2007, - 126 s.
6. Johne Clifhton. The sociolinguistic situation of the Tsakhur in Azerbaijan // Yanvar 2005 / <https://www.researchgate.net/publication/228832935>. Müraciət tarixi: 25.05.2022
7. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələlərinə dair (keçmiş və müasir dövr). - Bakı: Elm, - 1986, - 97 s.
8. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. - Bakı: Azərənəşr, 1976, 130 s.
9. Исламгагомедов А.И., Сергеева Г.А. Цахуры. // Народы и религии мира. Энциклопедия. / Ред. В.А.Тишков. — Москва: Большая Российская энциклопедия, - 1998. - с.606-608
10. Nəbiyev A. Mərəsimlər, adətlər, alqışlar. - Bakı: Gənclik, - 1993, - 347 s.
11. Saleh bəy. Ellər. - Bakı: Elm, - 1997, - 92 s.
12. Seyidov M. Müasir etiket ensiklopediyası. 1000 məsləhət. - Bakı: Gənclik, - 2003, - 268 s.
13. Этикет у народов Передней Азии. – Москва: Наука, - 1988, - 264 с.

İnformatorlar:

14. Baharova Xədicə Xəlillah qızı. Qax rayonunun Ağyazı kənd sakini, təvəllüd: 1946, milliyyəti: saxur
15. Əhmədova Xanpəri Oruc qızı. Zaqatala rayonunun Gözbarax kənd sakini, təvəllüd:

- 1993, milliyyəti: saxur.
16. Hacıyev Məhəmməd Əhməd oğlu. Zaqatala rayonunun Dağlı kənd sakini, təvəllüd: 2004, milliyyəti: saxur
 17. Hüseynova Bənövşə Bayram qızı Zaqatala rayonunun Gözbarax kənd sakini, təvəllüdü: 1963, milliyyəti: saxur.
 18. Məmmədova Adilə Yusif qızı. Qax rayonunun Güllük kənd sakini, təvəllüd: 1956, milliyyəti: saxur.
 19. Mirzəyeva Fatma Nəzir qızı Zaqatala rayonunun Suvagil kənd sakini, təvəllüdü: 1949, milliyyəti: saxur
 20. Şahmaliyeva Xatirə Mollahacı qızı. Qax rayonunun Qum kənd sakini, təvəllüd: 1965, milliyyəti: saxur
 21. Təhməzov Xanməhəmməd Rəsul oğlu. Qax rayonunun Kötüklü kənd sakini, təvəllüd: 1937, milliyyəti: saxur
 22. Turacov Turac Musa oğlu. Zaqatala rayonunun Suvagil kənd sakini, təvəllüdü: 1961, milliyyəti: saxur

ОСОБЕННОСТИ ГОСТЕПРИИМСТВА У ЦАХУРОВ

Сахиба Х.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

Национальные традиции являются незаменимым инструментом в процессе самосознания каждого народа. Фольклор малочисленных народов отражает их духовный и культурный мир. Как и у тех или иных народов, невозможно получить ясное и полное представление об их культурном развитии без изучения традиций и различных сторон их повседневной жизни. Также ясно, что обычаи гостеприимства важны с точки зрения изучения характера каждого народа. Это четко отражено в статье.

В статье представлен анализ обычая гостеприимства у цахуров, проживающих в Шеки-Загатальском районе Азербайджана. Здесь следует отметить, что обычай гостеприимства у цахуров, проживающих в Дагестане, а также в Шеки-Закатальском районе Азербайджана, сохранил свою специфику и местные особенности с древнейших времен до современности.

Цель данной статьи - проследить и раскрыть сущность, структуру, место и роль гостеприимства у цахуров, проживающих в Шеки-Загатальском районе Азербайджана.

Ключевые слова: Шеки-Загатала, цахур, гость, гостеприимство, обычай

SPECIFIC FEATURES OF HOSPITALITY OF THE TSAKHURS

Sahiba Kh.MUSAYEVA

SUMMARY

National traditions are an indispensable tool in the process of self-awareness of every nation. The folklore of ethnic minorities reflects their spiritual and cultural world. It is impossible to get a clear and complete picture of their cultural development without studying the traditions and various aspects of their daily life. It is also clear that the customs of hospitality are important from the point of view of studying the character of each nation. This is clearly stated in the article.

The article presents an analysis of the custom of hospitality among the Tsakhurs living in the Sheki-Zagatala region of Azerbaijan. It should be noted here that the custom of hospitality among the Tsakhurs living in Dagestan, as well as in the Sheki-Zakatala region of Azerbaijan, has retained its specificity and local features from ancient times to the present.

The purpose of this article is to trace and reveal the essence, structure, place and role of hospitality among the Tsakhurs living in the Sheki-Zagatala region of Azerbaijan.

Keywords: Sheki-Zagatala, tsakhur, guest, hospitality, custom

UOT 94 (479.24)

**HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN LAYİHƏLƏRİNDƏ
MƏDƏNİ İRS NÜMUNƏLƏRİNİN QORUNMASI,
BƏRPASI VƏ TƏBLİĞİ MƏSƏLƏLƏRİ****Vüsalə A.ŞƏRİFOVA ***

Global siyasi proseslərdə mədəni və mənəvi dəyərlərin rolunun artdığı bir dövrdə Azərbaycanın da xarici ölkələrlə əlaqələrinin genişlənməsində humanitar-mədəni diplomatiyaya və onun alətlərinə xüsusi yer verilməsi zəruri olmaqla bərabər, həm də böyük maraq doğurur. Bu əlaqələrin qurulmasında və inkişafında Heydər Əliyev Fondunun rolu danılmazdır. Məqalədə Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə mədəni əməkdaşlığının genişləndirilməsində, milli mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və təbliğində Fondun həyata keçirdiyi layihələrdən bəhs olunur. Milli irsə böyük dəyər verən Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti yalnız bununla məhdudlaşmır. Başqa xalqların mədəni dəyərlərinin qorunmasına da böyük qayğı ilə yanaşan Fond, dünyaya çağırış edir, maraqlı beynəlxalq layihələri ilə diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev Fondu, YUNESKO, mədəni irs, “Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan”, mədəniyyətlərarası dialoq

Giriş. Son illər mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoq sahəsində keçirilmiş beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin statistikasına və coğrafiyasına diqqət yetirsək aydın şəkildə görürük ki, bu sahədə təşəbbüslərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ötən müddətdə atılan əməli addımlar, irəli sürülən ideya və təşəbbüslər də bunu deməyə əsas verir. Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin qorunması, bərpası və dünyada təbliği, beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsində ölkə rəhbərliyi, hökumət qurumları ilə yanaşı digər qurumlar tərəfindən görülən işləri, ilk növbədə, Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi layihələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fondun bu sahədə gördüyü işlər Azərbaycanın tarixi-mədəni irsinin təbliğinə böyük töhfədir.

Mədəni irsin qorunmasının təmin edilməsi təbii ki, bu məsuliyyətin

* *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı; vusala.asif@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-9218-967X*

dövlət, vətəndaş və cəmiyyət arasında ədalətli bölünməsi yolu ilə ola bilər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyasında düzgün olaraq qeyd olunur ki, mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə əsasən, mədəniyyətin müvəffəqiyyətli idarə olunmasının təmin edilməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının və özəl sektorun bu işə cəlb olunması və onlarla qarşılıqlı əməkdaşlığın yaradılması əsas vəzifələrdən biridir [1, 2.2]. Bu, eyni zamanda YUNESKO-nun Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri Bəyannaməsində (1996) qeyd edildiyi kimi mədəni əməkdaşlığın əsas məqsədlərindən biri, hər bir insan üçün mədəni sərvətlərdən istifadə etmək imkanının təmin edilməsidir. Mədəni irsin qorunması prosesinə qeyri-dövlət sektorunun cəlb edilməsi, istər bu sahədə mövcud olan beynəlxalq sənədlərdə, istərsə də daxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulur [12,177].

Mədəniyyət sferasında fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında yaradılan qeyri-hökumət təşkilatları sırasında 1995-ci ildə yaranan Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu və 2004-cü ildə təsis edilən Heydər Əliyev Fondu xüsusilə seçilir. Hələ Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının ilk dövrlərində milli mədəniyyətimizin qorunması sahəsində geniş fəaliyyət göstərən Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə 1995-ci ildə yaranan Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu milli mədəniyyətin geniş təbliği məqsədilə 1996-cı ildə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “Azərbaycan-İrs” jurnalını nəşr etdirməyə başlamışdır. Jurnalda milli mədəniyyətimizin, tarixi milli irsimizin qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyi ilə bağlı çoxsaylı məqalələr işıq üzü görmüşdür [5, 84]. Həmin ənənələri yaşadan Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başladığı 2004-cü ildən bu günə qədər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı və təbliği istiqamətində həyata keçirdiyi irimiqyaslı tədbirlər həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq aləmdə böyük rezonans doğurmuşdur. Fond bu illər ərzində Azərbaycanda mədəniyyət və incəsənətin bütün sahələrinin inkişafını diqqətdə saxlamışdır. Heydər Əliyev Fondunun mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyəti əsasən üç istiqaməti əhatə edir: milli mənəvi dəyərlərin və mədəni irsin qorunub saxlanması, ölkə və dünya əhəmiyyətli tarixi abidələrin bərpası və yeni mədəniyyət obyektlərinin inşası, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya ictimaiyyətinə tanıtılması. Azərbaycan muğamının, aşıq sənətinin, milli xalçaçılıq sənətinin YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin Qeyri-maddi Mədəni İrs xəzinəsinə daxil edilməsi, ədəbiyyat, mədəniyyət korifeylərinin dünyaya tanıtılması, onların yubileylərinin YUNESKO səviyyəsində qeyd olunması mədəni əlaqələrin inkişafı, milli mədəni irsin qorunması və təbliği istiqamətində atılan addımlardandır. Fondun Fransa, Rumıniya, Böyük Britaniya, ABŞ, Türkiyə və digər ölkələrdə filialları fəaliyyət göstərir ki, onlar da mədəni əlaqələrin genişlənməsi, tarixi-mədəni irsin qorunması və bərpası, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına öz töhfəsini verir.

Milli musiqi irsinin təbliği. Azərbaycan musiqisinin dünyada təbliği və ölkənin beynəlxalq mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsi Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir və bu milli-mənəvi irsə hər zaman böyük həssaslıqla yanaşılır. Xüsusilə Azərbaycan muğamının dünyada tanınmasında Fondun fəaliyyəti yüksək dəyərlərə layiqdir.

2005-ci ildən başlayaraq milli musiqi incisi olan muğamın inkişafı və təbliği ilə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər həyata keçirilmişdir. “Muğam-İrs” layihəsi çərçivəsində 2005-ci ilin martında Parisdə YUNESKO-nun qərargahında “Qarabağ xanəndələri” albomunun təqdimat mərasiminin keçirilməsi zəngin mədəni irsin təbliği yönündə atılan mühüm addımlardan biri olmuşdur. Həmin ərəfədə fondun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun “Xoşməramlı səfiri” Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə görkəmli muğam ustaları dəvət olunmaqla Bakıda “dəyirmi masa” keçirilmiş və paytaxtda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin yaradılması qərara alınmışdır. 2009-cu il dekabrın 27-də mərkəzin açılışı olmuşdur. Azərbaycan muğamını bütün dünyada tanıtmaq məqsədilə fondun xaricdə fəaliyyət göstərən nümayəndəlikləri də maraqlı layihələr həyata keçirmişdir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən nümayəndəlik 2008-ci ilin avqustunda Kanadanın Niaqaraon-de-Leyk şəhərində keçirilən Niaqara Beynəlxalq Kamera Musiqisi Festivalı çərçivəsində Azərbaycan muğamına həsr edilmiş təqdimat və konsert təşkil etmişdir [8, 78]. Fond tərəfindən 2008-ci ildə hazırlanan “Muğam ensiklopediyası” qədim musiqi irsimizin qorunması və inkişafı yolunda sanballı nəşr kimi dəyərləndirilir. 2009-cu ildə isə “Azərbaycan muğamı” multimedia toplusunun və “Muğam aləmi” nəşrinin təqdimatı olmuşdur. Fondun dəstəyilə respublika muğam müsabiqələrinin, Beynəlxalq Muğam Festivalının təşkili bu qədim sənətin qorunması və təbliği istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdəndir.

2009-cu il martın 18-də AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində “Muğam aləmi” Beynəlxalq Festivalı çərçivəsində beynəlxalq elmi simpoziumun açılış mərasimi keçirilmişdir. Mərasimdə çıxış edən YUNESKO-nun nümayəndəsi, Paris Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin professoru Jan Dürinq Bakıda belə bir beynəlxalq festivalın keçirilməsini yüksək qiymətləndirmişdir. O demişdir ki, Fransa muğamla ilk tanışlıqdan bu musiqiyə valeh olmuşdur. Ənənəvi Musiqi üzrə Beynəlxalq Şuranın vitse-prezidenti Vim Van Zanten muğamın incəliklərindən, bu sahədə aparılan tədqiqatlardan danışmışdır. Qeyd etmişdir ki, musiqi festivalının və simpoziumun keçirilməsinin səbəbi odur ki, Azərbaycanın ən böyük dəyərlərindən biri olan muğam bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin inciləri siyahısına düşmüşdür [7, 63].

“Muğam aləmi” Beynəlxalq Festivalında dünyanın muğam biliciləri

Azərbaycana toplaşaraq muğamın qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi barədə fikir mübadiləsi aparmışlar. Festivalın rəsmi açılış mərasimində çıxış edən YUNESKO-nun baş direktoru Koişiro Matsuura Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin qorunmasına yüksək qayğı göstərilməsindən bəhs edərək demişdir: “Bu sahədə ölkəniz bir çox səylər göstərmişdir. Bu tədbirlərin keçirilməsi bütün Azərbaycan xalqının iradəsini bir daha nümayiş etdirir. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, gənc nəslə ötürülməsi və çatdırılmasında böyük, vacib işlər görülür. Bu gün açılışını etdiyimiz Beynəlxalq Muğam Festivalı gələcək illərdə bizim ürəyimizdə yaşayacaqdır” [4, 2009, 21 mart].

Azərbaycanın milli sərəvəti, mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan muğamın təbliğində Heydər Əliyev Fondunun başladığı işlərin nəticəsi olaraq mədəniyyətlərarası dialoq start götürmüşdür. Beynəlxalq elmi simpoziumlarda və Beynəlxalq Muğam müsabiqələrində İran, Suriya, İraq, Mərakeş, Özbəkistan, Tacikistan, Qazaxıstan, Misir, Türkiyə, Almaniya və başqa ölkələrin muğam ustaları bir araya gələrək paytaxt Bakını muğam sənətinin tarixində yeni bir mərhələnin yazıldığı məkana çevirmişlər. Analoqu olmayan bu mədəniyyət proqramı dünyanın tanınmış muğam biliciləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir [9, 2009, 6 oktyabr].

Azərbaycandan YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına əlavə edilən ilk nümunə Azərbaycan muğamıdır ki, 2008-ci ildə siyahıya daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin bir qrupu ilə görüşündə bu mühüm məqamı qeyd etmişdir: “Muğam sənətinin həm ölkə daxilində, həm də xaricdə inkişafında Heydər Əliyev Fondunun, Mehriban xanımın rolunu xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Azərbaycan muğamının YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına salınması tarixi nailiyyətdir. Biz, eyni zamanda beynəlxalq muğam müsabiqələri, festivalları keçirmişik. Bu sənət bir neçə ölkədə yaşayır, ancaq Azərbaycan muğamının YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi kimi qəbul edilməsi əlbəttə ki, böyük nailiyyətdir. Onu da bildirməliyəm ki, YUNESKO-nun müxtəlif siyahılarına Azərbaycan xalqının 13 qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi salınıbdir.” [10].

Elmi əməkdaşlıq, kitab irsinin qorunması və təbliği. Azərbaycanın zəngin kitab irsinin dünyada təbliği probleminə xüsusi diqqət yetirən Heydər Əliyev Fondu, bu istiqamətdə də maraqlı layihələr həyata keçirmişdir.

Mədəni irsin təbliği baxımından Heydər Əliyev Fondu ilə Rusiyanın “Puşkin kitabxanası” Fondu arasında 2006-cı ildə yaranmış əməkdaşlıq diqqətəlayiqdir. Bu, Azərbaycanda elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına, rus dili vasitəsilə dünya mənəvi-mədəni xəzinəsinə çıxış əldə edilməsinə yönəldilmiş çox mühüm hadisə idi. Heç kəsə sirr deyil ki, Rusiya ilə 70 il davam edən birgə yaşayış xalqımızın ictimai-siyasi, elmi-mədəni dünyagörüşünə

böyük təsir göstərmiş, xalqımız rus dili vasitəsilə dünya mədəni irsi ilə tanış olmuş, həm də öz dəyərli ədəbi-bədii fikir nümunələrini dünyaya tanıda bilmişdir. Keçmiş İttifaq dağıldıqdan sonra bu sahədə 15 ildən çox davam edən boşluğu məhz Heydər Əliyev Fondu doldurmağa çalışmışdır. Yaradılan əməkdaşlıq nəticəsində “Puşkin kitabxanası” Fondu Heydər Əliyev Fonduna kitablar hədiyyə etmişdir [7, 34].

2007-ci il oktyabrın əvvəllərində Moskvada təşkil edilmiş “BibliObraz” -2007 beynəlxalq festivalında Heydər Əliyev Fondunun Rusiya nümayəndəliyi əlvan və rəngarəng proqram hazırlamış, Azərbaycan tarixini, bu gününü, zəngin mədəniyyətini hərtərəfli təqdim etmişdir. Burada Azərbaycan klassiklərinin əsərləri, Heydər Əliyev Fondunun köməyiylə nəşr edilmiş yeni kitablar, qədim məişət əşyaları, milli geyimlər və s. nümayiş etdirilmişdir. Fondun Rusiya nümayəndəliyi Rusiyanın bir sıra nüfuzlu ali məktəblərində Azərbaycan klubları yaratmışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğində mühüm rol oynayan belə klubların yaradılması davamlı şəkildə aparılır.

2007-ci il dekabrın 20-də Moskvada Azərbaycandan və onun paytaxtından, ölkəmizin zəngin və qədim mədəni irsindən, ənənələrindən və müasir nailiyyətlərindən bəhs edən “Baku” jurnalının birinci nömrəsinin təntənəli təqdimatı olmuşdur. Mərasimdə iştirak edən Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva jurnalın iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrin inkişafına yeni töhfə olduğunu bildirmişdir: “Mən inanıram ki, bu jurnal təkcə Bakı ilə Moskva arasında deyil, həm də Rusiyanın müxtəlif regionları arasında özünəməxsus körpü yaradacaqdır. Ümidvaram ki, “Baku” təkcə Rusiyada yaşayan azərbaycanlıların deyil, həm də Azərbaycanı sevən, ölkəmizlə, onun mədəniyyəti və tarixi ilə maraqlananlar, bir sözlə, bütün dostlarımız üçün sevimli nəşrlərdən birinə çevriləcəkdir” [7, 116].

2008-ci ilin fevralında Heydər Əliyev Fondu ilə Sankt-Peterburqdakı Rusiya Milli Kitabxanası arasında əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması xalqlarımızın mədəni həyatında çox mühüm hadisə olmuşdur. Heydər Əliyev Fondunun Rusiya nümayəndəliyinin təşəbbüsü ilə Rusiya Milli Kitabxanası, Rusiya Dövlət Kitabxanası və Novosibirsk Vilayət Dövlət Elmi Kitabxanası Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş kitablarla zənginləşdirilmişdir. Fondun Rusiya nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla Əliyeva Heydər Əliyev Fondunun dəstəyiylə Azərbaycan dilində çap olunmuş kitabları Rusiya Milli Kitabxanasına hədiyyə etmiş və bildirmişdir ki, “Fond və onun cəmi bir il bundan əvvəl açılmış Rusiya nümayəndəliyi Azərbaycan ilə Rusiya arasında mədəni dialoqu inkişaf etdirir. Xoşagələndir ki, burda Azərbaycan dilində bu qədər kitab var və qayğı ilə qorunub saxlanılır.” [4, 2008, 5 fevral].

Mədəni dəyərlərin qorunması baxımından yadda qalan hadisələrdən biri də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2008-ci il noyabrın 7-də Parisdə, Fransa Dövlət Şərq Dilləri və Mədəniyyətləri İnstitutunda (İNALCO) Azərbaycan dili fakültəsinin açılması olmuşdur. Bu, Fransada Azərbaycan haqqında daha geniş təsəvvür yaratmaq, iki ölkə arasında elm, təhsil sahəsindəki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, Azərbaycanın zəngin ədəbi-bədii irsini təbliğ etmək baxımından tarixi addım idi [4, 2008, 8 noyabr]. Bu kimi uğurlu layihələr Heydər Əliyev Fondunun xarici ölkələrdəki digər nümayəndəlikləri tərəfindən də həyata keçirilmişdir. Fondun Rumıniya nümayəndəliyinin təşəbbüsü ilə 2009-cu ildə Rumıniyanın Kluj şəhərindəki Babeş-Bolyai Universitetində Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutunun açılışı olmuşdur. Fondun təşəbbüsü ilə AMEA-nın akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun, Rumıniyadakı Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutunun və Azərbaycanın Rumıniyadakı Səfirliyinin təşkilatçılığı və dəstəyi sayəsində 2010-cu ilin iyununda Rumıniyanın təhsil mərkəzi Kluj-Napoka şəhərində “Şərq və Qərb arasında dialoq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfrans iki ölkə arasındakı elmi əlaqələrin inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Konfransın sonunda Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutu ilə AMEA-nın akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalanmışdır. Bu memorandum yeni yaradılmış Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutunun ilk ikitərəfli əməkdaşlıq sənədidir. Memorandumda iki institut arasında birgə elmi tədqiqatlar və onların nəşri, türk və Mərkəzi Asiya xalqlarının tarixi və mədəniyyəti üzrə mühazirələr oxumaq üçün alimlərin qarşılıqlı səfərlərinin təşkili, kitabxana və arxivlərdən qarşılıqlı istifadə üçün şəraitin yaradılması, birgə seminar, konfrans və simpoziumların təşkili və bir sıra digər əməkdaşlıq sahələri əksini tapmışdır. Avropada ilk azərbaycanşünaslıq bölməsi məhz bu institutda yaradılmışdır. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Avropanın tanınmış ali təhsil müəssisəsində ilk dəfə azərbaycanşünaslığın tədris və təbliğ olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir [7, 186].

Dünya kitabxanaları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu və ABŞ Konqres Kitabxanası arasında əməkdaşlıq, eyni zamanda Dünya Elektron Kitabxanası təşəbbüsünə qoşulmaq məqsədilə 2009-cu ildə Heydər Əliyev Fondunun ABŞ-dakı nümayəndəsi ilə kitabxananın yüksək rütbəliləri arasında bir sıra görüşlərin keçirilməsi diqqətçəkən məqamlardandır. Dünya Elektron Kitabxanasının (DEK) təşəbbüsü Azərbaycanın mədəni irsinin təşviqi baxımından yüksək potensiala malik olduğu üçün görüşün əsas müzakirə mövzusu idi [16]. Bundan başqa ölkədə yalnız Dünya Elektron Kitabxanası üçün deyil, həm də milli və beynəlxalq layihələr, xüsusi materialların hazırlanması üçün elektronlaşdırma mərkəzinin

yaradılması da müzakirə edilmişdir.

2010-cu ildə Heydər Əliyev Fondunun Rusiya nümayəndəliyinin təşəbbüsü ilə Fondun mədəniyyət sahəsində gördüyü işləri özündə əks etdirən “Культура и культурные шедевры Азербайджана- уникальное послание будущим поколениям” kitabının Moskva şəhərində təqdimat mərasimi baş tutmuş, kitabın 20 nüsxəsi Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyasındakı Səfirliyinə göndərilmişdir [2, 2010-cu il hesabatı, 21]. Bu sahədəki fəaliyyətin davamı olaraq 2011-ci ilin oktyabrında Heydər Əliyev Fondunun Rumıniya nümayəndəliyində qurumun təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən tərtib edilmiş “İrəvan xanlığı” kitabının rumın dilinə tərcüməsinin təqdimat mərasimi olmuşdur. Kitabın nüsxələri Rumıniyanın dövlət orqanları, nazirlikləri və kitabxanalarına təqdim edilmişdir. 2013-cü ildə isə Buxarest şəhərindəki Rumıniya-Amerika Universitetinin nəzdində Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi açılmışdır. 2007-ci ildə fəaliyyətə başlayan Rumıniya nümayəndəliyi Rumıniyanın Mədəniyyət Nazirliyi, Kliy, Konstansa, Buxarest Dövlət Universitetləri və YUNİSEF-in Rumıniya nümayəndəliyi ilə əməkdaşlıq edir.

Heydər Əliyev Fondunun Müqəddəs Taxt-tacla sıx əməkdaşlığı nəticəsində ilk dəfə olaraq 2011-ci ildə azərbaycanlı tədqiqatçının Vatikan Məxfi Arxivində araşdırmalar aparmasına icazə əldə edilmiş və 2012-ci ildə həmin arxivdə saxlanılan Azərbaycana aid sənədlərin surəti ölkəmizə təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə Vatikanın Apostol kitabxanasında Azərbaycana aid 60-dan çox qədim əlyazma aşkarlanmışdır. Bu sənədlər IX əsrdən XVIII əsrdək olan dövrü əhatə edən nadir əlyazmalardır.

Beynəlxalq incəsənət layihələri. Beynəlxalq musiqi layihələrinə imza atan Heydər Əliyev Fondu, bu məqsədlə təşkil etdiyi tədbirlər sayəsində Azərbaycanın musiqi sahəsindəki beynəlxalq əlaqələrinin daha da inkişafına töhfə vermişdir.

Fondun təşəbbüsü ilə 2006-cı ildən görkəmli musiqiçi Dmitri Şostakoviç_2007-ci ildən isə Mstislav Rostropoviç adına beynəlxalq musiqi festivalları start götürmüşdür. Ən böyük musiqi layihələrindən biri də 2009-cu ildən başlayaraq hər il yay aylarında təşkil olunan Qəbələ və həmin ildən keçirilən Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığına həsr edilmiş beynəlxalq musiqi festivallarıdır. 2010 və 2014-cü illərdə keçirilən Beynəlxalq Aşıq Festivalları da yaddaqalan beynəlxalq layihələrdən olmuşdur. Azərbaycan Aşıq sənətinin beynəlxalq aləmdə tanınması və təbliğ edilməsi, milli mədəniyyətimizin inkişafında aşıq sənətinin rolunun artırılması, Azərbaycan aşıqlarının və aşıq-ozan sənətinin yayıldığı ölkələrin sənətkarlarının bir araya gətirilməsi məqsədlə təşkil edilən festival musiqiçilər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Musiqi sahəsində yaddaqalan ən uğurlu hadisə isə 2012-ci ildə Azərbaycanın sayca 57-ci olan “Eurovision-2012” Beynəlxalq Mahnı Müsabiqəsinə ev sahibliyi etməsi olmuşdur. 2011-ci ildə “Eurovision” Beynəlxalq Mahnı Müsabiqəsində qalib gələn Azərbaycan, 2012-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyilə bu müsabiqəni yüksək səviyyədə təşkil etmişdir.

2015-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Parisin ürəyində Azərbaycan etno-caz musiqisi” adlı konsert proqramı uğurlu layihələrdəndir. Bu layihə sayəsində Azərbaycanın müasir musiqisi haqqında dünyada geniş təsəvvür yaranmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın milli musiqi aləti olan tarın səhnədə baş rolda olması konsertə olan marağı daha da artırmışdır. Sentyabrın 8-də isə “Parisin ürəyində Azərbaycan musiqisi” adlı klassik musiqi gecəsi keçirilmiş, konsertdə Azərbaycan və dünya klassik musiqisinin nümunələri səsləndirilmişdir. Konsertin sonunda dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə tolerantlıq mühitini əks etdirən fotolarından ibarət maraqlı kompozisiyası nümayiş etdirilmişdir [17].

Ənənəvi olaraq keçirilən Bakı Caz Festivalı (2005-ci ildən), “İpək Yolu” Beynəlxalq Musiqi Festivalı (2010-cu ildən) müxtəlif ölkələrdən tanınmış ifaçıları bir araya gətirərək dünya musiqi xəritəsində Azərbaycanın yerini daha da möhkəmləndirir, zəngin musiqi irsimizin təbliğinə xidmət edir.

Mədəni irsin təbliği baxımından diqqəti çəkən və ənənəvi olaraq keçirilən beynəlxalq festivallardan biri də Qız qalası Beynəlxalq İncəsənət Festivalıdır. 2010-cu ildən təşkil edilən festivalda iştirak edən yerli və xarici rəssamlar Qız qalasının maketlərini öz milli üslublarında bəzəyərək fərqli mədəniyyət və adət-ənənələrin sintezini və qarşılıqlı mübadiləsini əks etdirən əsərlər yaradırlar. Bu unikal işlər dünyanın fərqli şəhərlərində nümayiş etdirilərək, Azərbaycanın tarixi memarlıq abidəsi olan Qız qalasının təbliğində mühüm rol oynayır.

Bu sıradan daha bir maraqlı layihə Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Bakıda keçirilən “Daşın nəğməsi” (Music in Stone) beynəlxalq heykəltəraşlıq simpoziyumdur (2016-2019-cu illərdə təşkil edilmişdir). Tədbirdə müxtəlif ölkələrdən olan heykəltəraşların yaratdıqları əsərlərlə açıq səma altında muzey-heykəltəraşlıq parkı qurulmuşdur.

Dünyanın çağdaş incəsənətində ən nüfuzlu və mötəbər sərgi-aksiya hesab olunan Venesiya Biennalesində Azərbaycan pavilyonunun quraşdırılması və azərbaycanlı rəssamların bu festivallara qatılmasında da Heydər Əliyev Fondunun böyük rolu var. Burada Azərbaycan pavilyonu ilk dəfə 2007-ci ildə təşkil edilmişdir. İncəsənət həvəskarları üçün Venesiya Biennalesi müasir incəsənət əsərlərini görmək, öz yaradıcılığını təqdim etmək, incəsənət xadimləri ilə görüşmək, çağdaş meylləri müzakirə etmək və bu

sahədəki beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirmək üçün gözəl fürsətdir. Azərbaycan sonuncu dəfə 2019-cu ildə keçirilən 58-ci Venesiya Biennalesində iştirak etmişdir [18].

Görkəmli şəxsiyyətlərin zəngin irsi və onların təbliği. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin, korifey sənətkarlarının dünyaya tanındılması, onların yubileylərinin YUNESKO səviyyəsində qeyd olunması mədəni əlaqələrin inkişafı, milli-mədəni irsin qorunması və təbliği istiqamətində atılan addımlardandır. Fondun bu məqsədlə həyata keçirdiyi beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərinin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri “Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 dekabr 2011-ci il Sərəncamına uyğun olaraq, Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sərəncama əsasən, şairin yubileyinə həsr olunmuş silsilə tədbirlər çərçivəsində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və Azərbaycanın İtaliyadakı səfirliyinin iştirakı ilə 2012-ci il aprelin 20-də Roma şəhərindəki məşhur “Villa Borghese” parkında böyük söz ustasının abidəsinin açılışı olmuşdur. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 2012-ci ilin iyununda Sankt-Peterburqda dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyi münasibətilə onun adını daşıyan bağın təntənəli açılışı olmuşdur. 2013-cü ilin noyabrında isə Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı və Azərbaycanın Fransadakı səfirliyinin dəstəyilə Parisdəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində dahi şair Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunan konsert keçirilmişdir [19]. Həmin ərəfədə Heydər Əliyev Fondunun Parisdə və Fransanın digər bölgələrində həyata keçirdiyi layihələr sayəsində fransızlar dahi Nizaminin həyat və yaradıcılığı barədə müfəssəl məlumat əldə edə bilmişlər. 2013-cü il dekabrın 10-da isə Fransanın Miluz şəhərində Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvinin 900 illiyinə həsr olunmuş sərgi və konsert təşkil olunmuşdur. Növbəti ildə isə Miluz şəhərinin Yuxarı Alzas Universitetinin Filologiya fakültəsinin konfrans zalı məhz Heydər Əliyev Fondunun dəstəyilə tamamilə yenidən qurulmuş və zala Məhsəti Gəncəvinin adı verilmişdir. 2014-cü ilin fevralında Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı və ölkəmizin Fransadakı səfirliyinin dəstəyilə Strasburqun Reyn sarayında Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəviyə həsr olunan beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoqa mühüm töhfə verdiyini vurğulayan Strasburq Milli və Universitet Kitabxanasının administratoru Rober Puaro, Nizami Gəncəvini dünyanın söz ustalarının ilham mənbəyi kimi təqdim etmiş və şairin Qərbi Avropada da yüksək dəyərləndirildiyini diqqətə çatdırmışdır [20]. Həmin ilin iyununda Stasburqda, Avropa Şurasının mənzil-qərargahında “XII və XXI əsrləri birləşdirən universal körpü: Nizami Gəncəvi yaradıcılığı” layihəsi çərçivəsində dahi şairin yaradıcı-

lıgından bəhs edən kitabların, broşürlərin və Azərbaycan xalçalarının nümayiş olunduğu sərgi keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev Fondu Fransada “Nizami Gəncəvi və Məhsəti Gəncəvi: XII əsrlə XXI əsri birləşdirən ədəbi körpü” adlı layihə çərçivəsində bir çox şəhərlərdə tədbirlər təşkil etmişdir. 2016-cı ildə isə Fransanın Konyak şəhərində dünya şöhrətli rübailər ustası Məhsəti Gəncəvinin heykəlinin açılış mərasimi olmuşdur .

Azərbaycanın görkəmli söz sahiblərinin dünyada tanınması sahəsində geniş layihələr həyata keçirən fondun təşəbbüsü ilə İsmayilli və Evian-le-Bən şəhərləri arasında imzalanmış dostluq və əməkdaşlıq xartiyası çərçivəsində Fransanın Evian şəhərində, Leman gölü sahilində “Azərbaycan parkı” salınmış, iyulun 3-də parkın və “Dostluq” bulağının rəsmi açılışı olmuşdur. Elə bu parkda Azərbaycanlı şairə, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdən biri Xurşidbanu Natəvanın heykəlinin açılışı olmuşdur. Onun daha bir abidəsi 2016-cı il fevralın 18-də Belçika Krallığının Vaterlo şəhərinin mərkəzi parkında ucaldılmışdır. Heykəlin postamentində “Şərqi müasir maarifçi və şairə qadını Xurşidbanu Natəvan, Qarabağ şahzadəsi, Azərbaycan” sözləri yazılıb [15].

Böyük Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650-ci ildönümü ilə əlaqədar olaraq 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan olunması, 2018-ci ildən həm Azərbaycanda, həm də dünyanın müxtəlif şəhərlərində “Nəsimi - şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalı”nın, müxtəlif tədbirlərin keçirilməsinə səbəb oldu. İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığını təbliğ etmək və iki ölkə arasında mədəni-ədəbi əlaqələri genişləndirmək məqsədilə 2018-ci il noyabrın 19-20-də Moskvada təşkil olunan festival çərçivəsində Moskva Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda İmadəddin Nəsiminin büstünün açılış mərasimi olmuş, beynəlxalq elmi-praktiki konfrans keçirilmişdir .

“Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi. Mədəni irsin bərpası və təbliği sahəsində Heydər Əliyev Fondunun gördüyü işlər yalnız bununla kifayətlənmir. “Tolerantlığın ünvanı- Azərbaycan” layihəsi üzrə Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanda bir sıra tarixi abidələrin, məscid və minarələrin bərpası, yenidən qurulması sahəsində xeyli iş görmüşdür. Layihə çərçivəsində 2004-cü ildə, VII əsrdə Gəncə şəhərində öz xeyirxahlığı ilə xalqın böyük hörmətini qazanmış Cəmər Qəssabın məzarı və məzarüstü türbəsi bərpa edilmişdir. 2005-ci ildə Bakının Mərdəkan qəsəbəsində XVI əsrə aid Pir Həsən ziyarətgahında, 2006-cı ildə isə Binə qəsəbəsindəki Möhsün Səlim məscidində əsaslı təmir və bərpa işləri aparılmışdır. Layihə çərçivəsində Buzovna qəsəbəsindəki Cümə məscidinin yenidən qurulmasına başlanılmış, 2009-cu ildə başa çatdırılmışdır [4, 2009, 20 dekabr]. Mərdəkan qəsəbəsindəki Heydər Cümə məscidi də Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə yenidən qurulmuş, 2013-cü ildə bərpa işləri yekunlaşmışdır. Şamaxıdakı

Cümə məscidi, Binə qəsəbəsindəki İmam Rza məscidində də yenidənqurma işləri 2013-cü ildə başa çatmışdır. Heydər Əliyev Fondu 2018-ci ildə Yasamal rayonunda yerləşən İmam Hüseyn məscidində bərpa işləri həyata keçirmişdir.

Fond “Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində ölkə xaricində də xeyli işlər görmüş, bir sıra mötəbər tədbirlərin keçirilməsində, müxtəlif abidələrin bərpasında iştirak etmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, “Mədəniyyət haqqında” 2012-ci il Qanununun 51-ci maddəsində milli irsin qorunması, bərpası və təbliği ilə yanaşı, mədəniyyətlərarası dialoqun, xarici dövlətlərin, o cümlədən dünya mədəni irs obyektlərinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi də mədəniyyət sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əməkdaşlığının əsas prioritet istiqamətləri kimi müəyyən edilir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərə nəzər salaq.

Heydər Əliyev Fondu 2006-cı ildə Gürcüstanın Tbilisi şəhərində Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin - Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Ağayev və Fətəli xan Xoyskinin qəbirüstü abidələrinin yenidən qurulması və xiyabanın yaradılmasını həyata keçirmişdir. 2007-ci ildə isə Fond Parisdə yerləşən və 1979-cu ildən etibarən Dünya İrsi Siyahısına salınmış Versal Sarayının parkındakı, zamanın və iqlim şəraitinin təsiri nəticəsində zədələnmiş qədim, ümumbəşər abidələrinə - “Amazonka” (1685-1693, müəllif Jak Buirret) və “Qulpları favn başları ilə bəzədilmiş vaza”nın (1687- 1705, müəllif Klod Berten) bərpa işlərini həyata keçirmiş, 2008-ci ildə Luvr muzeyinin bərpasında iştirak etmişdir [3, 326]. Yeri gəlmişkən, 2012-ci ildə Luvr muzeyində İslam incəsənətinə həsr olunmuş yeni zalların yaradılmasında da Heydər Əliyev Fondunun xidmətləri böyükdür. Muzeydə sentyabrın 18-də açılan İslam incəsənəti bölməsi İslam sivilizasiyasının arxitektura, rəssamlıq və digər mədəni yaradıcılıq nümunələrini təcəssüm etdirir. Bu bölmə müxtəlif müsəlman ölkələrinin mədəniyyətlərinə aid yaradıcılıq nümunələrindən ibarətdir. Muzeyin bölməsində İslam tarixinin müxtəlif dövrlərində mövcud olmuş dövlətlərə aid sənət əsərləri də saxlanılır. Yeni zalların açılmasında Fransa ilə yanaşı, Küveyt, Oman və Mərakeşin də mühüm rolu olmuşdur.

Strasburqdakı Notr-Dam Kafedral kilsəsinin 1320-1340-cı illərdə salınmış vitraj şüşələrinin bərpa işlərinin həyata keçirilməsi üçün 2009-cu ilin iyun ayında Heydər Əliyev Fondu kilsəyə maliyyə yardımı ayırmışdır. Fond 2011-ci ildə II Dünya müharibəsi zamanı yanmış və dağıdılmış Berlin qəsrinin bərpası layihəsində də iştirak etmişdir. “Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi üzrə 2012-ci il iyunun 22-də Romada Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında imzalanmış “Roma katakombalarının bərpasına dair ikitərəfli Saziş” çərçivəsində Müqəddəs Marçellinio və Pietro katakombaları bərpa edilmişdir. 2016-cı il fevralın 23-də Heydər

Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva Müqəddəs Marçellinio və Pietro katakombalarının açılış mərasimində iştirak etmişdir. Roma şəhərinin ətrafında yerləşən 60-a yaxın katakomba arasında, məhz bu katakombalar xristian aləmi üçün ən mühüm abidələrdəndir. Bu layihənin icrası bəşər tarixində ilk hadisə- müsəlman dünyasının xristian aləminin müqəddəs abidələrinə yüksək töhfəsi kimi qiymətləndirilmişdir. 2013-cü ildə Heydər Əliyev Fondu Fransanın Orn departamentinin Santiyi, Fresnay O-Sovaj, San-İler la Jerar, Tanvil, Kurjust, Revoyon və Mal yaşayış qəsəbələrində X-XII əsrlərə aid 7 kilsənin bərpaşına maliyyə yardımı göstərmişdir [6, 148]. Elə həmin ilin oktyabrında Heydər Əliyev Fondunun dəstəyilə təmir olunmuş Romanın Kapitolini Muzeyinin “Filosoflar zalı”nın açılışı olmuşdur. Bundan əlavə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Bolqarıstanın Veliko Tırnovo şəhərində yerləşən “Trapezitsa” Memarlıq Muzeyi Qoruğu bərpa olunmuşdur. Heydər Əliyev Fondu tarixi abidədə 158 metr uzunluğunda qərb divarının konservasiyası və bərpaşını, 880 metr uzunluğunda turizm xiyabanının salınmasını, mədəni irs mərkəzinin yaradılmasını, ərazidəki orta əsrlərə aid 3 kilsənin təmiri və konservasiyasını həyata keçirmişdir.

“Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Rusiya Federasiyasının Həştərxan şəhərində, Müqəddəs Vladimir kilsəsinin qarşısındakı meydanda Knyaz Vladimirin abidəsi ucaldılmışdır. 2013-cü il dekabrın 20-də abidənin rəsmi açılışı olmuşdur. 3 iyun 2014-cü il tarixdə Vatikan Muzeyi ilə imzalanmış sazişə əsasən, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yunan mifologiyasında baş tanrı hesab olunan Zevsin Pio-Klementino Muzeyindəki heykəli üzərində aparılmış bərpa işləri 2016-cı ildə tamamlanmışdır. 2014-cü ilin iyununda Heydər Əliyev Fondu ilə Vatikan Apostol Kitabxanası arasında “2015-2016-cı illərdə yeni əlyazmaların bərpa edilməsi və onların rəqəmsallaşdırılması”na dair müqavilə imzalanmışdır. Müqaviləyə əsasən, Vatikanın Apostol Kitabxanasında qədim əlyazmaların bərpaşını və rəqəmsal formata salınması, Vatikan muzeylərində bir sıra abidələrin bərpaşını nəzərdə tutulmuşdur [3, 327].

Bolqarıstan və Şərqi Avropada tarixi turizm mərkəzlərindən biri olan “Trapezitsa” Memarlıq Muzeyi Qoruğu Heydər Əliyev Fondu tərəfindən burada aparılmış bərpa işlərindən sonra 2016-cı il sentyabrın 22-də istifadəyə verilmişdir. 2018-ci ilin sentyabrında Vatikanda Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bərpa edilmiş Müqəddəs Sebastian katakombalarının açılış mərasimi olmuşdur. 2019-cu ilin fevral ayında Fond ilə Müqəddəs Pyotr Kilsəsi arasında imzalanmış müqavilədə 2019-2020-ci illər ərzində Vatikanda Komodile katakombasının, Müqəddəs Pyotr Bazilikasında katakomba kompleksinin və Müqəddəs Papa Leonun Atilla ilə görüşünü təsvir edən barelyefin bərpaşını nəzərdə tutulmuşdur. Sözügedən layihə çərçivəsində istər

Azərbaycanda, istərsə də ölkə xaricində görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər bütövlükdə Heydər Əliyev Fondunun mədəni irsə, onun qorunması və təbliğinə göstərdiyi diqqətin nəticəsidir. Azərbaycanda Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və dəstəyi ilə 50-dən çox dini məbəd, o cümlədən 500-dən çox mədəniyyət obyektini əsaslı təmir olunmuşdur.

Nəticə. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bir çox genişmiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi milli mədəniyyətimizin inkişafını intensivləşdirərək maddi-mənəvi irsimizin mühafizəsinə, Azərbaycan mədəniyyətinin özünəxas unikallığının qorunmasına və bütün dünyada tanınmasına töhfə verir. Xüsusilə, erməni lobbisinin üstünlük təşkil etdiyi, anti-azərbaycan təbliğatının güclü olduğu Fransada belə mötəbər tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın real və qərəzsiz tanınmasına imkan yaradır. Çünki ən yaxşı təsir vasitəsi məhz mədəni təbliğatdır. Heç bir sərhəd və çərçivəyə sığmayan mədəniyyət müxtəlif əqidəli və irqi insanları bir yerə toplayan ən yaxşı ünsiyyət vasitəsidir.

Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti və incəsənəti onun dünyada layiqincə tanınmasına imkan yaradır. Ötən illər ərzində Heydər Əliyev Fondu öz addımları, gördüyü işlər ilə bu həqiqəti bir daha təsdiq etmişdir. Azərbaycanın qədim və zəngin mədəni irsinin qorunması və təbliği sahəsində Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi layihələr dünya mədəniyyətinə, mədəniyyətlərarası dialoqa töhfə olmaqla yanaşı, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına, ölkəmizin dünyada tanınmasına geniş imkanlar açır. Azərbaycan mədəniyyətinin dünya miqyasında tanınmasını mütəşəkkil, sistemli, təşkilatlanmış, müasir dövrün çağırışlarına uyğun, ən əsası qlobal miqyasda həyata keçirən ilk ictimai təşkilat kimi Heydər Əliyev Fondunun rolu əvəzsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası.
<http://www.e-qanun.az/framework/27056>. Müraciət tarixi: 15.04.2022
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin illik hesabatları. 2010, 2012-ci illər. 2010-cu il hesabatı: <https://culture.gov.az/medias/media/other/280/hesabat-2010.pdf>. Müraciət tarixi: 15.04.2022; 2012-ci il hesabatı: <https://culture.gov.az/medias/media/other/282/hesabat-2012.pdf>. Müraciət tarixi: 15.04.2022
3. Azərbaycan multikulturalizmi. - Bakı: Mütərcim, - 2017, - 416 s.
4. "Azərbaycan" qəzeti. 5 fevral 2008; 21 mart 2009- cu il; 20 dekabr 2009- cu il
5. Abdullayev V. Azərbaycanın Mehriban siması. - Bakı: Təhsil, - 2019, - 414 s.
6. Abdullayeva A. İslam mədəniyyəti keçmişdən bu günə. - Bakı, - 2018, - 155 s.
7. Heydər Əliyev Fondu- milli yaddaşın keşiyində. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2013, - V cild, - 224 s.
8. Heydər Əliyev Fondu 2004-2009. - Bakı: Heydər Əliyev Fondunun Nəşriyyatı, - 2009, - 227 s.

9. "Xalq" qəzeti, 6 oktyabr 2009-cu il
10. "İki sahil" qəzeti, 17 aprel 2019-cu il
11. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. - Bakı: Nurlar, - 2007, - 424 s.
12. Süleymanlı S. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. - Bakı: Azərbaycan, - 2018, - 296 s.
13. Ибрагимов З.С. Основные направления деятельности Фонда Гейдара Алиева в зарубежных странах. Евразийский Научный Журнал, № 12, 2018, декабрь.
14. Фонд Гейдара Алиева- основа успехов. Интервью первой леди Азербайджана Мехрибан Алиевой журналу "The Business Year"//Газ. "Бакинский рабочий", Баку, 2014, 15 мая
15. Belçikada Xurşudbanu Natavanın heykəlinin açılışı olub.
<https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2496409.html> Müraciət tarixi: 16.04.2022
16. Dünya elektron kitabxanası təşəbbüsünə qoşulma.
<https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/59/1023/content/%2Faz%2Fcontent%2Ffrss>.
Müraciət tarixi: 16.04.2022
17. Parisdə Azərbaycan musiqisi.
<http://www.fact-info.az/press?id=715> Müraciət tarixi: 17.06.2022
18. Azərbaycan 58-ci Venesiya Biennalesində təmsil olunur.
<https://modern.az/az/news/200674/azerbaycan-58-ci-venesiya-biennalesinde-temsil-olunur> Müraciət tarixi: 17.06.2022
19. Parisdə Nizami Gəncəviyə həsr olunan konsert olub.
<https://news.milli.az/culture/226161.html> Müraciət tarixi: 16.06.2022
20. Strasburqda Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans.
<https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/66/3318/>
Müraciət tarixi: 16.04.2022

ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ, ВОССТАНОВЛЕНИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ ОБРАЗЦОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ПРОЕКТАХ ФОНДА ГАЙДЕРА АЛИЕВА

Вюсала А.ШАРИФОВА

РЕЗЮМЕ

В то время, когда роль культурных и духовных ценностей в мировых политических процессах возрастает, важно и представляет большой интерес, что Азербайджан уделяет особое внимание гуманитарно-культурной дипломатии и ее инструментам в расширении отношений с зарубежными странами. Роль Фонда Гейдара Алиева в установлении и развитии этих отношений неоспорима. В статье рассматриваются проекты, реализуемые Фондом в области расширения культурного сотрудничества между Азербайджаном и другими странами, защиты, восстановления и популяризации национального культурного наследия. Этим деятельностью Фонда Гейдара Алиева, придающего большое значение национальному наследию, не ограничивается. Фонд, который также уделяет большое внимание защите культурных ценностей других народов, взывает к миру и привлекает внимание своими интересными международными проектами.

Ключевые слова: Фонд Гейдара Алиева, ЮНЕСКО, культурное наследие, «Адрес толерантности - Азербайджан», межкультурный диалог

ISSUES OF PROTECTION, RESTORATION AND PROMOTION OF CULTURAL HERITAGE SAMPLES IN THE PROJECTS OF THE HAYDER ALIYEV FOUNDATION

Vusala A.SHARIFOVA

SUMMARY

At a time when the role of cultural and spiritual values in world political processes is growing, it is important and of great interest that Azerbaijan pays special attention to humanitarian and cultural diplomacy and its tools in expanding relations with foreign countries. The role of the Haydar Aliyev Foundation in establishing and developing these relations is undeniable. The article discusses the projects implemented by the Foundation in the field of expanding cultural cooperation between Azerbaijan and other countries, protecting, restoring and popularizing the national cultural heritage. The activities of the Haydar Aliyev Foundation, which attaches great importance to national heritage, are not limited to this. The Foundation, which also pays great attention to the protection of the cultural values of other peoples, appeals to the world and attracts attention with its interesting international projects.

Keywords: Haydar Aliyev Foundation, UNESCO, cultural heritage, "Address of Tolerance - Azerbaijan", intercultural dialogue

JURNALİSTİKA

UOT 811.512; 654

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİLƏŞMƏ
MEYİLLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN MƏTBUAT ORQANLARI

Xavər F.NƏSİRLİ*

Məqalə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövrü milli mətbuatına həsr olunmuşdur. Tədqiqatın obyektı bu dövrdə mövcud olan və milli məfkurəni təbliğ edən mətbuat orqanlarıdır. Girişdə mövzunun aktuallığı tarixi hadisələrlə əlaqələndirilir, Azərbaycan milli mətbuat tarixinə nəzər salınır. AXC dövrü mətbuatı məzmununa görə təsnifləndirilir, mətbu orqanlarının ideya istiqaməti və məzmunu arasındakı əlaqə araşdırılır. Məqalədə həmin dövrdə mövcud olan dərgilərdən üçü geniş tədqiqata cəlb olunur. “Qurtuluş”, “Övraqi-nəfisə”, “Əfkari-mütəllimin”in nəşr tarixi və yeri, nömrələrinin sayı, müxtəlif mənbələrə əsasən araşdırılır. Jurnalların orijinal variantlarına müraciət etməklə yanaşı, mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyat da təhlil olunur. Milliləşmə ilə bağlı jurnallarda nəşr olunan müxtəlif janrlı yazılar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir və müasir dövrümüzə də müqayisə olunur. Nəticədə 1918-1920-ci illərdə mövcud olan jurnalların istər xalqın maariflənməsi, istər gənc nəslin tərbiyələnməsi, istərsə də milli dövlətin təbliğindəki rolu vurğulanır, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” ədəbi məktəbinin təsiri altında inkişaf edən milli mətbuatın tədqiqinin hal-hazırda da öz elmi aktuallığını qoruyub saxlaması qeyd olunur.

Açar sözlər: milli mətbuat, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, publisistika, milliləşmə, “Qurtuluş”

Giriş. 1918-1920-ci illər Azərbaycan publisistikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövrü mətbuat tarixində əvəzolunmaz mövqeyə malikdir. Bu iki il ərzində sürətlə artan mətbuat orqanlarının sayı iki yüzü keçmişdir. Müxtəlif fırqələrin, fraksiyaların nəşr etdirdiyi qəzet və jurnalların içində ən real həyat qüvvəsinə və oxucu kütləsinə malik olan, yenidən yaranmış dövlətin – AXC-nin ideyalarını təbliğ edən mətbu orqanlarının araşdırılması öz tarixi yükünü bu gün də daşımaqdadır. Buna görə də həmin dövrün araşdırılması həm Azərbaycan mətbuat tarixi və həm də Azərbaycan

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; xdadashova@yahoo.com;
ORCID ID: 0000-0002-0125-6660

ədəbi dili tarixi baxımından öz aktuallığını qorumaqdadır.

Bildiyimiz kimi, həmin dövrdə qəzet və jurnallar ərəb qrafikası ilə nəşr olunurdu və bunların çox az hissəsi müasir dövrümüzdə transliterasiya olunmuşdur. Məhz əlifba fərqi belə önəmli dövrün araşdırılmasına maneələr yaradır, dövrün dil mənzərəsini təsəvvür etməyə çətinlik törədir. Bundan başqa, ictimai-siyasi quruluşun tələbinə uyğun olaraq, Sovet dövründə AXC milli mətbuatı ya tədqiqatdan kənarda qalmış, ya da “mürtəce, əksinqilabçı, burjuaziya mətbuatı” kimi dəyərləndirilmişdir. Bütün bunlar mövzu ilə bağlı dərin araşdırma aparmağı tələb edir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda milliləşmə meyillərini əks etdirən mətbuat orqanları. AXC-nin yaranması ölkədə milli-demokratik meyilləri gücləndirdi. Bu hal mətbuat sahəsində də özünü göstərirdi. Bu dövrdə nəşr olunan jurnalların bəzisi “Molla Nəsrəddin” jurnalının xüsusi təsiri vardı. İki il ərzində sürətlə artan mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə dövrün ictimai-siyasi hadisələri güclü təsir göstərirdi.

XX əsrin əvvəlində yaranan “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” kimi jurnallar öz davamçılarını – molla-nəsrəddinçiləri və füyuzatçıları yetişdirirdi. “Molla Nəsrəddin” xalq ruhunu, demokratiyanı və xalqın daxili mə-nəvi dünyasını özündə əks etdirirdisə, “Füyuzat” milli varlığın, türkçülü-yün rəmzi, əsas təbliğat vasitəsi idi [2, 8]. AXC dövrü mətbuat üslubunun bu iki amil əsasında tədqiqi daha məqsədəuyğundur.

AXC dövründə milli mətbuatdan danışarkən qəzetlərlə yanaşı, çox-saylı jurnalların rolunu da qeyd etmək lazımdır. 1918-1920-ci illərdə nəşr olunan milli yönümlü, Cümhuriyyət ideyalarını dəstəkləyən dərgilərə aşa-ğdakıları aid etmək olar: “Qurtuluş” (1915, 1920), “Övraqi-nəfisə” (1919), “Əfkari-mütəllimin” (1919), “Gənclər yurdu” (1918), “Şeypur” (1918-1919), “Zənbur” (1919), “Məktəb” (1920), “Azərbaycan hökumətinin əx-barı” (1918), “Mədəniyyət” (1920) [1, 5-29].

AXC dövrü mətbuatını əhatə etdiyi məzmun istiqamətinə görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1. İctimai-siyasi qəzet və jurnallar;
2. Ədəbi-bədii mətbuat orqanları;
3. Satirik mətbuat orqanları;
4. Əyləncə xarakterli qəzet və jurnallar.

Əksər qəzetlərin adının altında “siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi”, “ədə-bi, siyasi, ictimai, fənni, iqtisadi”, “siyasi, ictimai, ədəbi” və s. istiqamət bil-dirən sözlər yazılmasına baxmayaraq, bu ifadələr çox vaxt qəzetin məzmunu ilə uyğunluq təşkil etmirdi. Çünki bu dövrün ictimai-siyasi qəzetlərinin hamısı ədəbi-bədii nümunələr də dərc edirdilər. Məsələn, “Azərbaycan” qəzetində “Əsgər şeiri” adlı ayrıca guşə də açılmışdı [6, 85]. Bunun əksinə olaraq, ədəbi-bədii təmayüllü mətbuat orqanlarında dərc olunan ədəbi

nümunələrin böyük əksəriyyəti ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı.

Bu baxımdan tarixçi-alim Firdovsiyyə Əhmədova Cümhuriyyət dönəmində fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarını ixtisaslaşmış nümunələr adlandırır: “İstiqlal”, “Gənclər yurdu”, “Əfkari-mütəllimin”, “Mədəniyyət”, “Övraqi-nəfisə”, “Şeypur”, “Zənbur” və s. Bu milli mətbuat orqanları milli dirçəliş ocaqları idi. Ədəbi-mədəni mühiti yaradan, yönəldən, milliləşdirən, milli ruhlu yeni nəslə yetişdirən, istiqlalə dayaq olan, cəmiyyəti müasirləşdirən, demokratikləşdirən mətbuat bayraqları idilər [5].

“Qurtuluş” jurnalı milli ideyaların təbliğatçısı kimi. Demokratik istiqamətli mətbuat orqanlarından biri də “Açıq söz” qəzeti redaksiyasında nəşr olunan “Qurtuluş” jurnalıdır. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində “Qurtuluş” adlı jurnal müxtəlif illərdə iki dəfə çap olunub. 1 aprel 1920-ci ildə yenidən nəşrə başlayan jurnalın üz qabığında bu haqda məlumat yazılmışdır: *“Sadə lisanda ədəbi, elmi, ictimai və iqtisadi yazılar üçün “Qurtuluş”un sütunları açıqdır. İdarəmiz: Parlaman binası, Məcmuəmiz 1915-ci ildə nəşrə başlamış və həmin ildə də senzura tərəfindən tətillənməyə məcbur olmuş”* [9, 1]. Bu məqalə AXC dövründən bəhs etdiyinə görə jurnalın 1920-ci ildə nəşr olunmuş nömrələri tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

“Qurtuluş”un I nömrəsindəki “İkinci sənə” adlı baş məqalədə jurnalın redaktoru Seyid Hüseyn məqsəd və məramını açıqlayır. O, “ikinci sənə” dedikdə jurnalın ikinci dəfə 1920-ci ildəki nəşrini nəzərdə tutmuşdur. Jurnalın 1915-ci ildəki nəşrini “birinci sənəmiz” adlandıran müəllif müharibə adlı bir kabusun ölkəni bərhad etdiyini, hərbi və məşəqqətlərin davam etdiyini yazırdı. *“Böylə bir zamanda “Qurtuluş” çıxdı. “Qurtuluşu böylə bir zamanda çıxaran bir şey var idi – ümid. “Qurtuluş” bu zaman ümid edirdi ki, cahan müharibəsində tilsimə düşmüş türk milləti hərəkətə gələcək, heç bir növlə qurtuluş yolu bulmayan bir böyük millətin “boz qurdu” zühuruna çıxacaqdır. Türkləri siyasi bir fəlakət nəticəsində düşdükləri ziyandan xilas edəcək, qurtaracaq, ona qurtuluş yolunu göstərəcəkdir. Şimdi böylə də oldu”* [9, 2] Bununla da, müəllif Birinci Dünya müharibəsindən sonra yaranan vəziyyətin türk millətlərinin öz müqəddəratını təyin etməyə imkan yaradacağını, Rusiya imperiyasında yaşayan türk millətlərinin əsarətdən xilas olacaqlarını nəzərdə tuturdu.

Jurnalda Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Salman Mümtaz, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Feyzulla Sacid, Əli Yusif, Əli Fəhmi, Əbdülvahab Seyid Zərgər, Rzaqulu Məsumzadə, Ədülrəhman Dai, Cəlal Sahir kimi müxtəlif ədəbi-siyasi dünaygörlü yazıçıların əsərləri dərc olunmuşdu.

İdeya-siyasi istiqamət etibarilə milli-demokratik xarakter daşıyan “Qurtuluş”un 1920-ci ildə nəşr olunan ikinci sayında Əli Yusifin “Qarabağ xainlərinə” adlı şeiri ermənilərin Qarabağda törətdikləri müsibətləri, onların

torpaq iddialarını əks etdirir.

*Çəkil, ey əllərini, xəncərini qanla yuyan
Heç oyanmazmı məgər zənn ediyorsun uyuyan?
Çəkil, ey köyləri bərbad eliyən qarətgər
Dul qadın kəsməyə məğrur olamaz bir əsgər!* [10, 1]

Jurnalın həmin nömrəsində Əbdülrəhman Dainin “Vətən qayğısı” adlı şeiri vətən həsrəti ilə yazılmışdır. Şair öz vətənindən uzaq düşdüyünü, vətən həsrəti ilə yanıb-tutuşduğunu dilə gətirərək sonda yurduna soxulan düşmənləri də yaddan çıxarmır.

*Gəlir bir gün verər həqq mənə qüvvət
Yurdundan düşməni qovaram əlbət.
Qoy indi zülm hökmranlıq eyləsin
Bir gün olar zəfər tapar ədalət.*

“Qurtuluş”da vətən həsrəti, nisgili ilə yazılmış şeirlər də var. Bu mövzu ilə bağlı Abdulla Şaiq “Arazdan Turana” adlı şeirində türk dünyası ilə Azərbaycanın qovuşmaq həsrətini, azadlıq arzusunu qələmə alıb.

*Turan; İran dolaşır, dönər Qafqaz elinə;
Yaxlaşınca o, daşqın acıqlı “Kür” nəhrinə
Hayqırır: “Ox, qardaşım, dinlə bəni bir zaman!
İztirablar içində çırpınır şimdi Turan.* [9, 6]

Mətbuat orqanlarında gedən materiallar janrından asılı olmayaraq ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı. Belə ki, sözü gedən dövrdə çıxan “Övraqi-nəfisə” və “Əfkari-mütəllimin” kimi jurnallar məzmun baxımından ədəbi-bədii və elmi-publisistik təmayüldə formalaşsalar da, AXC ideyalarını da təbliğ edirdi.

“Övraqi-nəfisə” dərgisi milli ideyaların təbliğatçısı kimi. “Övraqi-nəfisə” Zülfüqar Hacıbəylinin nəşirliyi və Əliabbas Müznibin baş redaktorluğu ilə çıxırdı. Məcmuə auditoriyaya “Sənayei-nəfisə” deyilən fənnin nə olduğunu belə aydınlaşdırdı: “Sənayei-nəfisə” dediyimiz fənn fənlərin ən qiymətlisidir. Bu fənn mənfəət üçün deyil, bəlkə gözəllik, rəvnəq və yaraşlıq üçündür. Qayət nəfis və lətif bir fənn olduğuna görə daima insanlar onunla münəzib və münbit olur” [11, 1]. “Sənayei-nəfisə” dedikdə müəllif incəsənəti nəzərdə tuturdu. İncəsənət maddi aləmə deyil, insan məənəviyyətinə xidmət edir, incə və zərif bir sahə olan incəsənətdən insanlar faydalanaraq zənginləşir.

Ayda bir dəfə nəşr edilən “Övraqi-nəfisə” “Novruz” mətbəəsində çap edilmişdir. 12-14 səhifədən ibarət olan jurnal sırf teatr, musiqi, ədəbiyyat, incəsənət aləmi ilə bağlı idi. Çoxlu elmi məqalələr, tamaşalar haqqında resenziyalar və elanlar jurnalda üstünlük təşkil edirdi.

Jurnalın birinci nömrəsinin ilk səhifələrində məcmuənin nəşr olunma səbəbi “İdarədən” başlıqlı yazıda belə izah edilir: “... bu gün teatr və

kitablarımızın artmağını, ədəbiyyatımızın vüsətlənməsini, get-gedə səhnəmizin rövnəqlənib, camaatımızın da mədəniləşməsini nəzərə alaraq, vəfatından sonra deyil, hal-həyatında ikən ədib, şair, mühərrir və sənətkarlarımızın yazdıqlarını və yapıdıqlarını millətinə göstərmək və anıları təqdir etmək məqsədilə işbu məcmuəyi nəşr etməyi təhti qərara aldıq” [11, 2].

Məcmuənin ikinci nömrəsində dövrün tanınmış türk şairi Mehmet Emin Yurdakulun türkcə bir şeiri və tərcümeyi-halı verilmişdir.

Əsir millət yaratmayan adil Allah

Bizə dəxi “Qalxın” dedi.

Əlimizdə parıldayan kəskin silah

Bu gün zülmə qəhr eylədi.

Şairin jurnaldakı tərcümeyi-halından və yazdığı şeirdən də görünür ki, özünəməxsus yazı üslubu, şeir dili, “Əmin bəy türkcəsi” adıyla dövrün ədibləri arasında məşhur olmuşdur. Onun türk dilindən istifadə bacarığı, məharəti haqqında jurnal belə yazır: “*Əmin bəy türkcəsində ərəbi və fars kəlmələr kullanılmaz; məgər ki: ruh, vicdan, insan kibi hər kəscə məruf (məşhur) kəlmələr ola və həqiqi türkcədə məadelləri və müqabilləri (qarşılıqları) bulunmaya ... Hələ tərkiblər qətiyyəən məmnudur ... (qadağandır)” [12, 3]. Bu fikir Ziya Göyalpın “Türkçülüyn əsasları” əsərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Mehmet Emin bəy sadə türkcə, heca vəznində milli ruhu, qüruru tərənnüm edən şeirlər yazmaqla türk poeziyasına yenilik gətirdi [8, 149].*

Bəzi tədqiqatçılar “Övraqi-nəfisə”nin əsrin əvvəllərində çap olunan mətbu orqanlarından fərqləndirən yeganə cəhətinin onun heç bir siyasi quruluşa xidmət etməməsində görürlər [6, 87]. Lakin məcmuədə nəşr olunan yazılara baxsaq, görürük ki, AXC-nin yaranmasında böyük xidmətləri olan ədiblərin, ictimai xadimlərin tərcümeyi halları, şeirləri, əsərləri üstünlük təşkil edir. Elə təkcə jurnalın 5-ci nömrəsində gənc dövlətin bayrağının ideya müəllifi sayılan Əli bəy Hüseynzadənin tərcümeyi-halı, ilk səhifədə Əliabbas Müznibin “Azərbaycan” şeiri, Əmin Abidin Əhməd bəy Ağaoğluya həsr etdiyi şeiri AXC ideyalarının təbliğindən, milliləşmə meyillərindən xəbər verir [13, 1-12].

Tədqiqatçılar tərəfindən jurnal haqqında belə bir fikir də irəli sürülür ki, həmin illər çap olunan mətbu orqanları arasında onu fərqləndirən daha bir üstün cəhət də onun olduqca sadə, səlis dildə yazılması idi. “Övraqi-nəfisə” əsrin əvvəllərində nəşr olunan məcmuələr, qəzetlər arasında demək olar ki, yeganə məcmuədir ki, ərəb, fars, rus sözlərindən istifadə etməyib [6, 87]. Lakin bəzən müasir dilimiz üçün məqbul olmayan sözlərə də rast gəlmək olur və ona görə də yuxarıdakı mətnə anlaşılması çətinlik yaradan ərəb-fars sözlərinin izahını müvafiq yerdə mötərizədə verməyi məqsədəuyğun saydıq.

1919-cu il martın 11-də nəşrə başlayan “Övraqi-nəfisə” jurnalı Azərbaycan mətbuatı tarixində ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən ilk dövrü mətbuat orqanı idi. 1919-cu ilin mart-avqust aylarında Bakıda cəmi 6 nömrəsi nəşr edilmiş həmin jurnalın rəssamı Əzim Əzimzadə idi. Jurnalın səhifələrində Firudin bəy Köçərli, Abdulla Şaiq, Camo bəy Cəbrayılbəyli, Zülfüqar Hacıbəyli, Əliabbas Müznib, Əmin Abid, Məhəmməd Hadi və başqa müəlliflər çıxış edirdilər [4, 281].

“Övraqi-nəfisə”nin hər nömrəsində müxtəlif məzmunlu fotosəkillər də dərc olunurdu. Bunların içərisində ən çox diqqəti cəlb edən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırırma dair həsr olunan fotosəkillərdir. Jurnalın ikinci nömrəsinin 4-cü səhifəsindəki fotosəkil 1918-ci il mart qırğınından sonrakı Bakının təsviridir. Şəklin altında isə “Yanğından sonra İsmailiyyə” imarəti, “Şələlə” məcmuəsi, “Açıq söz” və “Kaspi” qəzetələri idarəsinin mənzərələri” yazılmışdır [12, 4].

“Övraqi-nəfisə”də milli özünüdərkini, milli ruhun aşılınması, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyalarının təbliği məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

“Əfkari-mütəllimin” məcmuəsi milli ideyaların təbliğatçısı kimi. Milli, ədəbi, tarixi və fənni jurnal olan “Əfkari-mütəllimin” 1919-cu ildə Gəncədə “Türk müəllimlər cəmiyyəti” tərəfindən nəşr olunmuşdur.

“Əfkari-mütəllimin”də nəşr olunan tərbiyəvi və bədii materialları xalqın maariflənməsinə kömək etməklə yanaşı, öz adında olan “Əfkari-mütəllimin – şagirdlərin fikirləri” məfhumunu da layiqincə doğruldurdu.

Jurnalın sədri Səfikürdski, katibi Oruczadə idi. Gəncədə Bəradərani – Hacı Həsənzadə mətbəəsində nəşr olundu. Jurnal birinci nömrəsindən başlayaraq sonuncu dördüncü nömrəsinədək cəmi 134 səhifədir [1, 12].

Nazim Axundovun bibliografiyasında qələmə aldığı “Gənclərin tərbiyəsi kimi xeyirxah bir məqsədlə buraxılmış “Əfkari-mütəllimin” məcmuəsində təəssüf ki, bəzi hallarda millətçilik meyllərinə, sinfi barışdırıcılıq ideyalarına yol verirdi” fikri tənqidi xarakter daşısa da, bu məcmuənin milli ruhundan xəbər verir. Jurnalda Əli Nəzmi, Qənbər oğlu, Mikayıl Rəfizadə, Asya xanım Axundzadə, Xalid Said, Xuraman xanım Ağazadə, İ.Oruczadə, Bəhram Malik Musazadə, müəllim Davud və başqa müəlliflərin şeir, hekayə və məqalələri dərc olunmuşdur.

Jurnalın 1919-cu ildə nəşr olunan birinci nömrəsində Asya xanım Axundzadənin “Dilimizə dair bir neçə söz” başlıqlı publisistik yazısı diqqəti cəlb edir. Müəllif Gəncədə türkcə çıxan “Əfkari-mütəllimin”in nəşrinə sevinir, bu hadisəni gənclərin təlim-tərbiyəsi üçün mütərəqqi hadisə hesab edir. Sonda o, gənc tələbələrə müraciət edərək onlara böyük ümidlər bəslədiyini, qaranlıq yollara işıq saçacaqlarını, xalqa tərəqqi yollarını göstərəcəklərini yazır [14, 25].

Jurnalın ikinci nömrəsində Daşkəndli Bəyzadə Rəhimin müəllifi olduğu “İstiqlal gecəsi” başlıqlı bədii-publisistik məqaləsi istiqlaliyyətin elan olduğu günə həsr olunmuşdur. Osmanlı türkcəsində qələmə alınmış məqalənin dili sadə və oxunaqlıdır. Müəllif həmin gecə keçirdiyi hisləri böyük şövqlə, hüsn-rəğbətlə öz oxucularına belə ötürür: “*Yüz sənədən fəzla bir zaman içində bir çox illərin istiab edəməyəcəyi (əhatə etməyəcəyi), ən böyük zövqü və həyəcanı duymaq, ən böyük, ən yetişilməz ümidlərə düşmək İnsanı öylə sarsar ki! Bizdən sonrakı nəsəl ehtimal bütün həyatlarında böylə təbiət və təhəmmülün fəvqündə bir şux vücud zərbəsini duyamayacaq!*” [15, 42].

Göründüyü kimi, müəllif istiqlaliyyətin elan olduğu gecə keçirdiyi hiss-həyəcanın 100 il ərzində insana nəsib olmadığını və gələcək nəsillərin də bu sevinci, xoşbəxtliyi duya bilməyəcəklərini təəssüf hissi ilə anladır. Lakin bu sətirlərin yazıldığı vaxtdan 100 il sonra 2020-ci il dekabrın 10-da Bakıda Azadlıq meydanında İkinci Qarabağ Müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi şərəfinə keçirilən Zəfər paradı xalqımıza bu hisləri yenidən yaşatdı.

“Əfkari-mütəəllimin”in əsas məqsədi məktəblərdə sağlam əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq, elmə, yeniliyə həvəs oyatmaqdan ibarət idi. Qısa zamanda gənclərin tərbiyələnməsi və maariflənməsinə xidmət göstərən jurnal digərlərinə nisbətən az tədqiq olunmuşdur. Jurnal haqqında geniş məlumat Qərənfil Quliyevanın müəllifi olduğu “Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı” kitabında və N. Axundovun bibliografiyasında rast gəlmək mümkündür. Digər mənbələr isə məcmuənin adını çəkməklə kifayətlənmişdir [7, 80; 3, 71].

Nəticə. Sonda onu demək olar ki, bu dövrdə nəşr olunan məcmuələrin çapı müxtəlif səbəblərdən uzunmüddətli olmasa da, xalqın maariflənməsində, gənc nəslin tərbiyələnməsində mühüm işlər görmüşdür. Eyni zamanda yeni yaranmış milli dövlətin ideyalarını təbliğ etməklə öz tarixi missiyasını da yerinə yetirmişdir. Jurnal nəşrləri həm “Molla Nəsrəddin”in ənənələrinə sadıq qalaraq müəlliflər qarşısında sadə xalq dilində yazmağı tələb edirdilərsə, digər tərəfdən “Füyuzat”ın yaydığı “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyalarını təbliğ edirdilər. AXC dövründə çıxan jurnalların tədqiqi bu baxımdan öz elmi aktuallığını saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832 – 1920). Bibliografiya - Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, - 1987. - 219 s.
2. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2009. - 296 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə], - Bakı: Lider, - 2004. I c., - 440 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə], - Bakı: Lider, - 2005. II c., - 472 s.
5. Əhmədova F.F. Milli mətbuatımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə // <http://old.xalqgazeti.com/az/news/news/73852>. 26.07.2016

6. Quliyeva Q. D. Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı. - Bakı: ADPU, - 2005. - 128 s.
7. Məmmədzadə M. Azərbaycan türk mətbuatı. - Bakı: - Bakı Universiteti, - 2004. - 83 s.
8. Ziya Göyalp. Türkçülüğün əsasları. - Bakı: "Xəzər Universiteti", - 2010, - 208 s.
9. "Qurtuluş". Jurnal. №1. Bakı: 1920, 12 s.
10. "Qurtuluş". Jurnal. №2. Bakı: - 1920. 12 s.
11. "Övraqi-nəfisə". Jurnal. №1. - Bakı: - 1919. 12 s.
12. "Övraqi-nəfisə". Jurnal. №2. - Bakı: - 1919. 12 s.
13. "Övraqi-nəfisə". Jurnal. №5. - Bakı: - 1919. 12 s.
14. "Əfkari mütəəllimin". Jurnal. №1. - Gəncə: - 1919. 33 s.
15. "Əfkari mütəəllimin". Jurnal. №2. - Gəncə: - 1919. 33 s.

ТЕНДЕНЦИИ НАЦИОНАЛИЗАЦИИ В ЖУРНАЛАХ, ИЗДАВАВШИХСЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1918-1920 гг.

Хавер Ф.НАСИРЛИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена национальной прессе Азербайджанской Демократической Республики. Объектом исследования являются органы печати, существовавшие в этот период (1918-1920 гг.) и пропагандировавшие национальную идеологию. Во введении обоснована актуальность темы с историческими событиями, а также рассматривается история национальной печати Азербайджана. Периодические издания АДР классифицируются по их содержанию, исследуется взаимосвязь между идеологической направленностью и содержанием органов печати. В статье обширно исследуется три журнала, существовавших на тот период. Дата выхода, место и количество выпусков журналов, «Гуртулуш», «Овраки Нафиса», «Афкари-муталлимин», исследуются по разным источникам. Помимо обращения к оригинальным версиям журналов, также анализируется научная литература по этой теме. Статьи разных жанров, опубликованные в журналах о национализации, рассматриваются отдельно, а также сравниваются с современным периодом. В заключении подчеркивается как роль журналов, существовавших в 1918-1920 гг., в просвещении народа, воспитании молодого поколения, так и в пропаганде национального государства, изучении национальной печати. Органы печати, развернувшееся в годы влияние литературных школ «Молла Насреддин» и «Фиюзат», сохраняют свою научную актуальность и в настоящее время.

Ключевые слова: национальная пресса, Азербайджанская Демократическая Республика, публицистика, национализация, «Гуртулуш»

NATIONALIZATION TENDENCIES PUBLISHED IN MAGAZINES IN AZERBAIJAN IN 1918-1920

Khavar F.NASIRLI

SUMMARY

The article is dedicated to the national press of the Azerbaijan Democratic Republic. The object of the research is the press agencies that existed in this period (1918-1920) and propagated the national ideology. In the introduction, the relevance of the topic is connected with historical events, as well as the history of the national press of Azerbaijan is reviewed. ADR periodicals are classified based on their content and the relationship between the ideological direction and content of press bodies is investigated. In the article, three of the magazines existed at that period of time are involved in this research. The publication date, place, and number of issues of "Gurtulush", "Ovraqi Nafisa", "Afkari-mutallimin" are investigated according to various sources. Additionally, the original versions of the journals, the scientific literature on the topic are also analyzed. Articles of various genres published in journals about nationalization are reviewed separately and compared with contemporaneity. In the summary, the role of the magazines which existed in 1918-1920 is emphasized either in the enlightenment of the nation, the education of the young generation, or the promotion of the national state. Moreover, the study of the national press, which improved under the influence of literary school "Molla Nasreddin" and "Fiyuzat", has its scientific relevance even now.

Keywords: national press, Azerbaijan Democratic Republic, publicism, nationalization, "Gurtulush"

KİTABXANAŞÜNASLIQ**UOT 02****AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TURİZM FƏALİYYƏTİNİN
KİTABXANA-İNFORMASIYA TƏMİNATININ
BİBLİOQRAFİK VƏ ANALİTİK TƏHLİLİ****Hacı H.QASIMLI***

Ölkəmizdə turizm sektorunun sürətlə inkişaf etməsi, turizm sahəsinə dair dövlət proqramlarının qəbulu, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə turizm sektorunun bərpası və yenidən təsis edilməsi nəticəsində məhz bu sahəyə aid sənəd-informasiya resursları da artmaqdadır. Müstəqillik illərində kitabxana-informasiya sahəsində turizm sektoruna dair ümumi sənəd kütləsinin təhlili, qruplaşdırılması və sənəd axınının statistikasının aparılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Məqalənin əsas qayəsini Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin kitabxana-informasiya təminatı üzrə mövcud olan problemlərin araşdırılması və onların həlli yolları təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycanda kitabxana işi, turizm, kitabxana-informasiya xidməti

Giriş. Kitabxana sosial institutunun müasir fəaliyyəti, iş şərtləri, şəraiti kitabxana işi sahəsində son dərəcə aktual problem olan elmi əsaslandırılmış, ölçülmüş və effektiv dövlət siyasətini şərtləndirir. Bu məsələlərin həlli kitabxana işinin inkişaf qanunauyğunluqlarının inkişafını öyrənməyə istiqamətlənmiş, kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının aktivləşdirilməsini tələb edən elmi-nəzəri sahədə toplanmış potensialın effektiv istifadəsinə, işlənməsinə əsaslanmalıdır. Bütün bunlar kəmiyyət üsullarının, xüsusən bibliometrik üsulun tətbiqi hesabına ölkə kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının metodoloji bazasının genişləndirilməsinin mövcud tendensiyalarını müəyyən edir. Belə ki, qeyd etmək lazımdır ki, son dövrə qədər onların xarakter xüsusiyyəti kəmiyyət təhlilinin köməyi ilə bir qayda olaraq yalnız kitabxana fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektləri, tərəfləri öyrənilirdi. Bibliometriya sahəsindəki

* *Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; haci.qasimli@bsu.edu.az; ORCID İD: 0000-0001-8246-1959*

tədqiqatlar yalnız kitabxana fəaliyyətində deyil, həmçinin bütünlükdə elmi siyasətin müəyyənləşdirilməsi üçün lazımdır. Buna görə də bibliometriyanın metodlarının geniş tətbiqinə bu prosesin ümumelmi kateqoriyaya aid olduğunu nəzərə alaraq xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Sənəd-kommunikasiyalar sisteminə fəaliyyət göstərən təsisatların bir sıra vəzifələri vardır. Lakin həmin vəzifələr sırasında əsas yeri kitabxana-informasiya təminatında resursların analitik və biblioqrafik təhlili, onların tələbatının ödənilməsi tutur. Bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən kitabxanaşünas alimlərdən: A.A.Xələfovun, X.İ.İsmayılovun, Z.H.Əliyevin, Ə.M.Rüstəmovun, N.İ.İsmayılovun, P.Kazımının, E.Əhmədovun adlarını qeyd edə bilərik [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Məsələn, A.A.Xələfov özünün 2002-ci ildə dərc edilmiş məqaləsində informasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə informasiyanın rolu və informasiya tələbatlarının kitabxana fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti məsələlərini nəzərdən keçirmişdir. Alimin yenə həmin ildə dərc edilmiş digər bir məqaləsində kitabxana fondlarının formalaşdırılması zamanı oxucuların informasiya tələbatının nəzərə alınması məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Onun 2006-cı ildə nəşr edilmiş “XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işinin inkişaf istiqamətləri: mülahizələr, təkliflər və proqramlar” kitabında da informasiya tələbatı məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. O, öz kitabının “Kitabxana və cəmiyyət” bölməsində qeyd edir ki, “informasiyalaşdırma cəmiyyəti üzvlərinin, dövlət idarəçilik və yerli özünüidarə orqanlarının, cəmiyyətin bütün sosial strukturlarının, ictimai təşkilatların, informasiya ehtiyatlarını formalaşdırmaq və ondan istifadə etmək əsasında informasiya tələbatını ödəmək üçün optimal şərait yaradan, həmçinin bu sahədə vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsini təşkil edən sosial-iqtisadi prosesdir [3].

Biblioqrafiyaşünas alim Z.H.Əliyevin tədqiqatlarında da informasiya tələbatlarının öyrənilməsi və ödənilməsi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Alim bu məsələləri, xüsusən də 1985-ci ildə nəşr edilmiş “Müasir dövrdə Azərbaycanda elmi-tədqiqat işçilərinin və mütəxəssislərin biblioqrafik təminatının əsas istiqamətləri” adlı məqaləsində ətraflı nəzərdən keçirmişdir. Alim bu məqaləsində elmi-tədqiqat işçilərinin və mütəxəssislərin informasiya tələbatının həmin işçilərə biblioqrafik xidmət üçün necə əhəmiyyət kəsb etməsini göstərmişdir. Təbii ki, bu sözlər həm də ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyətə və turizm elminə də aid edilə bilər. Alim özünün “Biblioqrafik informasiya və onun elmi mahiyyəti” adlı digər bir məqaləsində informasiya tələbatının biblioqrafik tələbatla üzvi şəkildə əlaqədə olduğunu vurğulamış və ikincinin birinci əsasında yarandığını göstərmişdir [2].

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsi üzrə yaranmış ilkin sənəd kütləsi. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsi üzrə yaranmış ilkin sənəd kütləsi və sənəd axını dinamik

şəkildə inkişaf etməkdədir. Sənəd küləsi və axınına elektron resursların da daxil edilməsi bir tərəfdən onun həcmnin artmasına, digər tərəfdən bu mənbələrin axtarışının mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Sənəd-kommunikasiyaları sistemində ikinci səviyyə olmaq etibarilə bu sahə üzrə bibliografik ehtiyatların rolu daha da artmış, onun sisteminin yaranması, inkişafı və müasir vəziyyətinin öyrənilməsi kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq elmi qarşısında mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Məhz bu səbəblər Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin kitabxana-informasiya təminatı üzrə informasiya selinin aktuallığını şərtləndirir.

Müasir dövrdə kitabxanaşünaslıq, sənədsünaslıq, informasiya nəzəriyyəsi, biblioqrafiyaşünaslıqda və bir sıra yaxın elm və fəaliyyət sahələrində informasiya tələbatının təzahür formalarına və digər əlaqədar məsələlərə xüsusi önəm verilir. Bununla əlaqədar olaraq həmin tələbat dərindən və sistemli şəkildə təhlil edilir.

Mövcud problemə dair informasiya tələbatı və onun ödənilməsi sistemi məsələsi həmişə müxtəlif alimlərin əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Turizm istiqaməti üzrə MDB məkanında, Rusiya Federasiyasında dissertasiya işləri müdafiə edilmişdir [7; 8; 10; 11]. İnformasiya tələbatı probleminə dair rus biblioqrafiyaşünas alim S.P.Koqotkov tərəfindən yazılmış elmi məqalələr, müdafiə edilmiş dissertasiya işi bu sahədə mövcud olan problemlərə sistemli şəkildə aydınlıq gətirmişdir.

Azərbaycan kitabxanaşünaslığı və biblioqrafiyaşünaslığında problemin ayrı-ayrı aspektləri tədqiq edilmişdir və bu əsərlər nəzəri-metodoloji baxımdan əhəmiyyət kəsb edir [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Bu sahə üzrə mövcud olan problemlər aşağıdakılardır:

- Respublikanın bəzi kitabxana-informasiya müəssisələrində turizm sahəsinə aid yerli dildə ədəbiyyatın kifayət qədər olmaması;
- Kitabxanalarda turizm sahəsinə dair ədəbiyyatların yetərinə təbliğ edilməməsi;
- Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bəzi otel komplekslərində turistlərə informasiya xidməti göstərəcək məlumat xarakterli ənənəvi informasiya vasitələrinin olmaması;
- Bu günə qədər kitabxanalarda mövcud olan turizmə dair sənədlərin kompleks şəkildə tədqiq edilməməsi (onların statistik təhlilinin aparılmaması, nəşr növ əlamətinə görə qruplaşdırılmaması və s.);
- Kitabxana fondlarında turizmə dair ədəbiyyatların düzgün sistemləşdirilməməsi (yerləşdirilməməsi);
- Bu sahə üzrə məqalələrin tərtibatı zamanı düzgün UOT indeksinin qoyulmaması;
- Qalib ölkənin turizm fəaliyyətində inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək;

- Respublikanın bəzi ali təhsil müəssisələrinin kitabxanalarında turizmə dair ədəbiyyatların hərtərəfli təhlil edilməsi, yəni turizm sahəsi üzrə sənəd axınının vəziyyəti: bibliografik və analitik araşdırma aparmaq;
- Kitabxanalarda turizmə dair sənəd-resurs bazasının formalaşmasını tədqiq etmək;
- Turizmə dair bibliografik informasiya resursları: ənənəvi və elektron resursların tədqiqini aparmaq.

Turizm sahəsi üzrə sənəd axınının vəziyyətini tədqiq etmək, bibliografik və analitik araşdırma aparmaq, respublikada turizm sahəsində sənəd axınının öyrənilməsi aşağıdakı sahələrdə elmi tədqiqatın obyektinə çevrilir:

- Turizm sahəsinə dair aktual problemlərin araşdırılması və tədqiq edilməsi;
- Müasir dövrdə turizm sahəsinə dair sənəd axınının inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi;
- Turizmin tədqiqat sahəsi ilə məşğul olan yerli və xarici alimlərin, elmi təşkilatların və müəssisələrin fərdi elmi fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- Bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən konkret mütəxəssislərin, tədqiqat qruplarının və təşkilatların elmi problemin həllində rolunun qiymətləndirilməsi;
- Turizmin kitabxana-informasiya təminatının inkişaf tendensiyalarının proqnozlaşdırılması;
- Turizm fəaliyyəti üzrə yeni texnologiyaların tətbiqi və yeni xidmət növlərini araşdırmaq, yəni turizm üzrə vahid elektron informasiya sisteminin formalaşması (vebsayt, mobil tətbiq, veb xəritə və s.);
- Turizm sahəsinin inkişafı üzrə yeni xidmət növləri və kitabxanaların bu işdə rolunu şərh etmək;
- Turizm İnformasiya Mərkəzlərinin fəaliyyətinin təhlili və onların turizmin inkişafına təsiri;
- Həmçinin turistlərə göstərilən elektron informasiya xidmətlərinin şərh edilməsi;
- informasiya xidmətinin üsul və metodlarının araşdırılması (ənənəvi və elektron formada) və s.

Nəticə. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin kitabxana-informasiya təminatının bibliografik və analitik təhlili kompleks şəkildə şərh edilmişdir. Yerli və xarici müəlliflərin əsərlərinə istinad olunaraq mövzu üzrə dəqiq faktlar göstərilmişdir. Həmçinin qeyd edək ki, bu istiqamətdə respublikanın qabaqcıl kitabxana-informasiya müəssisələri olan AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının, M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının, Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Kitabxana-İnformasiya Mərkəzinin, BDU-nun elmi kitabxanasının sənəd-informasiya resursları üstünlük təşkil edir. Adlarını çəkdiyimiz kitabxanalarda turizm sahəsi üzrə formalaşmış sənəd kütləsi, onların fondlarına daxil

olan sənəd axınının xüsusiyyəti, biblioqrafik təminatın müxtəlif xarakteristikaları gələcək tədqiqatlarda sistemli şəkildə təhlil olunacaqdır. Son olaraq qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə Azərbaycanda turizmin kitabxana-informasiya təminatı sahəsində mövcud olan problemlərin həlli prioritet məsələ kimi tədqiq edilir və bu yönümdə onun informasiya dəstəyinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Z.H. Azərbaycan cəmiyyətinin informasiya tələbatçıları və onların biblioqrafik informasiya təminatının əsas amilləri // – Bakı: Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya, – 2006. - №1, – s. 55-66.
2. Əliyev Z.H. Biblioqrafik informasiya sənəd informasiya tələbatının ödənilməsində mühüm vasitədir // – Bakı: Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya, – 2004. - №1, – s. 82-92.
3. Xələfov A.A. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası 90 il elm və təhsilin xidmətində: monoqrafiya / A.A.Xələfov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, –2009. – 210 s.
4. İsmayılov X.İ. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının biblioqrafik informasiya təminatı / X.İ.İsmayılov, N.İ.İsmayılov // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – Bakı, – 2007. Bur.7, – s. 318-320.
5. İsmayılov N.İ. Kitabxanalarda biblioqrafik işin təşkili və metodikası. / N.İ.İsmayılov, X.T.Ağayeva – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, –2018. – 183 s.
6. Tahirov K.M. Dünya milli kitabxanaları:M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Dərs vəsaiti / K.M.Tahirov,elmi red. A.Xələfov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2013. – 211 s.
7. Барабанова Н. А. Информационно-библиографическое обеспечение туристской деятельности: / дис. кандидат педагогических наук. / - Москва, 2010.- 213 с.
8. Исмаилова А. Х. Электронная библиотечная система как инструмент интеграции в едином информационном пространстве: / дис. кандидат педагогических наук. / - Москва, 2011.- 212 с.
9. Коготков С.Д. Некоторые вопросы теории информационных потребностей // НТИ. Сер.1.– 1979. №2, – с.1-8
10. Пшеничных Ю.А. Информационно методическое обеспечение принятия управленческих решений в комплексном развитии индустрии туризма: / дис. кандидат экономических наук. / - Москва, 2008.- 243 с.
11. Сердюков С.Д. Формирование системы информационного обеспечения продвижения туристской дестинации в условиях цифровой трансформации: / дис. кандидат педагогических наук. / - Москва,- 2021.- 187 с.

**БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ И АНАЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Гаджи Г. ГАСЫМЛЫ

РЕЗЮМЕ

В результате бурного развития сферы туризма в нашей стране, принятия государственных программ в сфере туризма, восстановления и воссоздания сферы туризма на наших освобожденных от оккупации территориях документально-информационные ресурсы, связанные с это поле также увеличивается. В годы независимости задачей библиотечно-информационного поля был анализ, группировка и статистика документооборота общей массы документов, относящихся к сфере туризма. Основное внимание в статье уделяется исследованию существующих проблем в библиотечно-информационном обеспечении туристической деятельности в Азербайджанской Республике и пути их решения.

Ключевые слова: Библиотечное дело в Азербайджане, туризм, библиотечно-информационная служба

**BIBLIOGRAPHIC AND ANALYTICAL ANALYSIS
OF LIBRARY-INFORMATION SERVICE OF TOURISM ACTIVITIES
IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Haji H. GASIMLI

SUMMARY

As a result of the rapid development of the tourism sector in our country, the adoption of state programs in the field of tourism, the restoration and re-establishment of the tourism sector in our territories freed from occupation, the document and information resources related to this field are also increasing. In the years of independence, the goal of the library-information field was to analyze, group, and document flow statistics of the general mass of documents related to the tourism sector. The main focus of the article is the investigation of existing problems in the provision of library and information for tourism activities in the Republic of Azerbaijan and ways to solve them.

Keywords: Library work in Azerbaijan, tourism, library-information service

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK****Ülkər MİRZƏYEVA**

Say komponentli futbol terminologiyası
(Azərbaycan, rus və ingilis dilləri materialları əsasında) 5

Aydan V.ƏLİYEV

İtalyan və azərbaycandilli media mətnlərində əlamət və rəng bildirən
sözlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri 12

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**Nuranə F.ƏSƏDULLAYEVA**

Köhnə və yeni məfkurə müstəvisində ideoloji obrazlar 22

Könül Q.ƏLİYEV

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında və Azərbaycan folklorunda
İskəndər obrazı 36

Səbinə Ə.MUXTAROVA

Professor Əliövsət Abdullayevin yaradıcılığında köməkçi
nitq hissələri məsələsi 45

TARİX**Bəymirzə Ş.ŞABİYEV**

Üçkilə katalikoslarının gəlir mənbələri (heyvandarlıq təsərrüfatı) 56

Aydın B.MƏMMƏDOV

Azərbaycan arxeoloq-tarixçisi Fazil Osmanovun XX əsrin II yarısı –
XXI əsrin əvvəllərinə dair elmi tədqiqat əsərlərində tarixi
demoqrafiya məsələləri 62

Şamil N.NƏCƏFOV

Tunc dövründə orta Kür hövzəsinin coğrafi şəraiti və cəmiyyət
vəhdətinin xüsusiyyətləri (etnoarxeoloji tədqiqat) 75

Almas S.CAVADOVA

XV əsrdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində cənubi
Qara dəniz ticarət mərkəzlərinin rolu 91

Elmira C.İSMAYILOVA

Türkiyənin Yaxın Şərqi siyasətinə qısa baxış 100

Sahibə X.MUSAYEVA

Saxurlarda qonaqpərvərliyin spesifik xüsusiyyətləri..... 111

Vüsalə A.ŞƏRİFOVA

Heydər Əliyev Fondunun layihələrində mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və təbliği məsələləri 120

JURNALİSTİKA

Xavər F.NƏSİRLİ

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda milliləşmə meyillərini əks etdirən mətbuat orqanları 135

KİTABXANAŞÜNASLIQ

Hacı H. QASIMLI

Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin kitabxana-informasiya təminatının biblioqrafik və analitik təhlili 144

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Улькер МИРЗОЕВА

Футбольная терминология с числовым компонентом
(на материале азербайджанского, русского и английского языков)..... 5

Айдан В.АЛИЕВА

Лингвокультурологическая характеристика слов, посвящающих
знак и цвет в медиатекстах на итальянском и азербайджанском языках.. 12

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Нурана Ф.АСАДУЛЛАЕВА

Идеологические образы в контексте старого и нового мышления..... 22

Конуль Г. АЛИЕВА

Образ Искендара в творчестве Низами Генджави и
Азербайджанском фольклоре..... 36

Сабина А.МУХТАРОВА

Проблема служебных частей речи в научных трудах профессора
Аловсата Абдуллаева 45

ИСТОРИЯ

Баймирза Ш.ШАБИЕВ

Источники дохода каталикосов Учкилсы (животноводство)..... 56

Айдын Б.МАМЕДОВ

Вопросы исторической демографии в научных исследованиях
азербайджанского археолога-историка Фазиля Османова
во второй половине XX века - начале XXI века 62

Шамиль Н. НАДЖАФОВ

Географические условия бассейна Средней Куры в эпоху бронзы
и особенности общественного устройства
(этноархеологические исследования) 75

Almas S.CAVADOVA

Роль торговых центров южного Причерноморья в международных
торговых связях Азербайджана в XV веке..... 91

Эльмира Дж.ИСМАЙЛОВА	
Краткий экскурс в Ближневосточную политику Турции	100
Сахиба Х.МУСАЕВА	
Особенности гостеприимства у цахуров	111
Вусала А.ШАРИФОВА	
Вопросы защиты, восстановления и продвижения образцов культурного наследия в проектах Фонда Гайдера Алиева	120

ЖУРНАЛИСТИКА

Хавер Ф.НАСИРЛИ	
Тенденции национализации в журналах, издававшихся в Азербайджане в 1918-1920 гг.	135

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Гаджи Г. ГАСЫМЛЫ	
Библиографический и аналитический анализ библиотечно-информационного обеспечения туристической деятельности в Азербайджанской Республике	144

CONTENS

LINGUISTICS

Ulker MIRZOEVA

Football terminology with a numerical component (based on the material of Azerbaijani, Russian and English languages) 5

Aydan V.ALIYEVA

Linguoculturological characteristics of words dedicating sign and color in Italian and Azerbaijan language media texts 12

LITERATURE

Nurana F. ASADULLAYEVA

Ideological images in the context of old and new 22

Konul G. ALIYEVA

The character of Iskandar in the creativity of Nizami Genjavi and Azerbaijanian folklore 36

Sabina A.MUKHTAROVA

The problem of auxiliary parts of speech in the scientific works of professor Alovzat Abdullayev 45

HISTORY

Baymirza S. SHABIYEV

Sources of income of Uchkilsa catholicos (animal husbandry)..... 56

Aydin B.MAMMADOV

Issues of historical demography in the scientific research of the Azerbaijani archeologist-historian Fazil Osmanov in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century 62

Shamil N. NAJAFOV

The geographical conditions of the Middle Kura basin in the bronze age and the features of society unity (ethnoarchaeological investigation) 75

Almas.S.JAVADOVA

The role of trade centers of the southern Black sea region in the international trade relations of Azerbaijan in the XV century 91

Elmira J.ISMAYILOVA

A brief overview of Turkey's Middle East policy 100

Sahiba Kh.MUSAYEVA

Specific features of hospitality of the tsakhurs 111

Vusala A.SHARIFOVA

Issues of protection, restoration and promotion of cultural heritage samples in the projects of the Hayder Aliyev Foundation..... 120

JOURNALISN

Khavar F.NASIRLI

Nationalization tendencies published in magazines in Azerbaijan in 1918-1920..... 135

LIBRARY STUDY

Haji H. GASİMLİ

Bibliographic and analytical analysis of library-information service of tourism activities in the Republic of Azerbaijan 144